

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

EMİL YAŞAR oğlu QASIMZADƏ

AZƏRBAYCANIN ƏRƏB ÖLKƏLƏRİ İLƏ İQTİSADI
MÜNASİBƏTLƏRİNİN İNKİŞAF PROBLEMLƏRİ

İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün

D İ S S E R T A S İ Y A

İxtisas: 5310.01- Dünya iqtisadiyyatı

Elmi rəhbər: iqtisad elmləri doktoru,
prof R.T.HƏSƏNOV

BAKİ - 2017

M Ü N D Ə R İ C A T

Giriş.....	3
 I FƏSİL. ÇOXTƏRƏFLİ REGIONAL İQTİSADI MÜNASİBƏTLƏRİN FORMALAŞMASININ NƏZƏRİ – METODOLOJİ ƏSASLARI	
1.1. Ölkələrarası iqtisadi münasibətlərin yaranması zərurəti və nəzəri əsasları.....	8
1.2. Çoxtərəfli regional iqtisadi münasibətlərin milli rəqabət qabiliyyətliliyin yüksəldilməsində rolu.....	21
1.3. Dünya iqtisadiyyatının müasir inkişafı şəraitində regional əməkdaşlığın xüsusiyyətləri və istiqamətləri.....	30
 II FƏSİL. MÜASİR DÖVRDƏ AZƏRBAYCANIN VƏ ƏRƏB ÖLKƏLƏRİNİN XARİCİ İQTİSADI MÜNASİBƏTLƏRİNİN FORMALAŞMASI XÜSUSİYYƏTLƏRİ	
2.1. Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələrinin mövcud vəziyyəti və problemləri.....	41
2.2. Ərəb ölkələrinin iqtisadi resurslarının reallaşdırılması ilə bağlı geoiqtisadi münasibətlərin rolunun qiymətləndirilməsi.....	55
2.3. Azərbaycanın Ərəb ölkələri ilə xarici ticarət əlaqələrinin xüsusiyyətlərinin təhlili və qiymətləndirilməsi.....	91
 III FƏSİL. AZƏRBAYCANIN ƏRƏB ÖLKƏLƏRİ İLƏ İQTİSADI MÜNASİBƏTLƏRİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ VƏ İNKİŞAFI PERSPEKTİVLƏRİ	
3.1. Azərbaycanın Ərəb ölkələri ilə xarici ticarət poetsialı və perspektivləri.....	104
3.2. Azərbaycanla Ərəb ölkələri arasında xarici iqtisadi əlaqələrin inkişafında beynəlxalq investisiya axınlarından istifadənin rolu.....	115
3.3. Azərbaycanla KƏDƏŞ ölkələrinin iqtisadi əməkdaşlığının perspektivləri və əsas istiqamətləri.....	122
 Nəticə.....	 134
İstifadə edilmiş ədəbiyyatın siyahısı.....	143

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Dünya iqtisadiyyatının müasir inkişaf mərhələsini xarakterizə edən mühüm məqamlardan biri ölkələr arasında müxtəlif səviyyəli əməkdaşlıq və inteqrasiya birliklərinin yaranması meyllərinin artmasıdır. Dünya ticarətinin və istehsal amillərinin beynəlxalq hərəkətinin inkişafının və genişlənməsinin qanunauyğun nəticəsi kimi qiymətləndirilən əməkdaşlıq və inteqrasiya fenomeni, XXI əsrin qlobal iqtisadiyyatının formalaşdığı şəraitdə xüsusi əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Müasir dünya təsərrüfat əlaqələri sisteminin kəmiyyət və keyfiyyət baxımından ciddi transformasiyaya uğradığı, iqtisadi inkişafın yeni paradıqmaya keçdiyi və dünya iqtisadi məkanında transformasiya iqtisadiyyatlı dövlətlər qrupunun mövcudluğu şəraitində regional iqtisadi əməkdaşlıq vacib vasitəyə çevirilir.

Azərbaycan Respublikası 1991-ci ildə özünün dövlət müstəqilliyini ikinci dəfə bərpa etdikdən sonra, ölkənin iqtisadi inkişafında yeni keyfiyyət mərhələsi başlandı. Bu mərhələdə, əvvəla, milli iqtisadi sistemin yenidən qurulması və bu zaman milli maraqların prioritetliyinin təmin edilməsi məsələlərinin həllinə önəm verildi. Digər tərəfdən, vacib iqtisadi məsələlərin həllində ölkəmizin dünya ölkələri ilə əməkdaşlıq hədəfləri diqqət mərkəzinə çıxarıldı. Ona görə də bu dövrdə Azərbaycan iqtisadiyyatının açılması, onun beynəlxalq təşkilatlarla, inteqrasiya birlikləri ilə əlaqələrinin yaradılması istiqamətində intensiv işlər görülməyə başlandı. Nəticədə qısa müddətdə Azərbaycan regionda və daha geniş coğrafiyada fəal iqtisadi münasibətlər sistemini yaratmağa nail oldu. Lakin, ölkəmizin beynəlxalq iqtisadi münasibətlərində MDB və qərb ölkələrinin payının ənənəvi olaraq formalaşmış daha böyük xüsusi çəkisi qalmaqdadır. Eyni zamanda, təcrübə göstərir ki, mənsub olduğumuz Yaxın Şərq regionunda, xüsusi ilə müsəlman Ərəb dünyasında strateji baxımdan bizim üçün daha faydalı ola biləcək iqtisadi əməkdaşlıq potensialı yetərincə yüksəkdir.

Müstəqil və konstruktiv xarici siyasət xətti tutan Azərbaycan maksimum şəffafılıqla iqtisadi diplomatiya qurur. Bu pragmatizmə görə artıq çox sayda dünya dövlətləri Azərbaycanla müştərək işləməyə üstünlük verir. Bu sırada MDB dövlətləri, Yaxın Şərq ölkələri, inkişaf etmiş Avropa ölkələri və s. xüsusi maraq nümayiş etdirir.

Son dövrlərdə qloballaşmanın gücləndiyi şəraitdə, Azərbaycanın davamlı və dayanıqlı iqtisadi inkişafının təmin edilməsi üçün, qeyd olunan potensialdan daha yaxşı istifadə olunması faktiki olaraq zərurətə çevirilmişdir. Bu sırada ərəb ölkələri özünə-məxsus əhəmiyyət kəsb edir, belə ki, həmin ölkələrlə coğrafi, milli ənənəvi və dini yaxınlıq, zəngin xammal, o cümlədən neft-qaz resurslarına sahiblik, bu aspektdə innovativ texnologiyalardan istifadə və qabaqcıl təcrübənin mübadiləsi istiqamətində qarşılıqlı əməkdaşlıq meyllərinin getdikcə artması, eləcə də azərbaycanlı və ərəb vətəndaşları arasında turizmin müxtəlif növləri üzrə qarşılıqlı axınların güclənməsi yaranmış bu imkanlardan səmərəli istifadəni zəruri edir. Ona görə də Azərbaycanın Ərəb ölkələri ilə iqtisadi münasibətlərin elmi araşdırılması və imkanların düzgün dəyərləndirilməsinə həsr olunmuş dissertasiya işinin mövzusu aktual elmi-əməli mövzu kimi müəyyənləşdirilə bilər.

Mövzunun öyrənilmə səviyyəsi. Azərbaycanda xarici iqtisadi əlaqələrinin formalaşması, xarici investisiyaların təşviqi və cəlbi, regional iqtisadi əməkdaşlıq məsələləri sahəsində son illərdə ciddi tədqiqat əsərləri yaranmışdır. Bu sahədə tanınmış Azərbaycan alimləri Z.Səmədzadə, Ş.Hacıyev, Ə.Bayramov, R.Həsənov, N.İmanov, Ə.Muradov, A.Şəkərəliyev, İ.Kərimli, M.Bərxudarov, A.Məhərrəmov, R.Qasımov, D.Vəliyev, G.Gənciyev, F.Rəhimli, M.Məmmədov və digərlərinin ardıcıl tədqiqatları diqqəti cəlb edir.

Müasir qloballaşmanın gücləndiyi və bazar iqtisadiyyatının genişləndiyi dövrdə, regional inteqrasiya və xarici iqtisadi fəaliyyətin müxtəlif nəzəri-praktiki məsələlərinin tədqiqi ilə tanınmış iqtisadçı alimlərdən M.Porter, C.Stiqlits, P.Kruqman, F.List, A.Bulatova, V.Derqaçev, İ.Balabanov, A.Başarova, L.Şkvarya, İ.Kovalyova, E.Koçetov, V.Rıbalkin, Y.Xrenova, V.Fominskiy və başqalarının maraqlı əsərləri vardır.

Lakin dünyanın müxtəlif ölkələri ilə Azərbaycan arasında iqtisadi münasibətlərin öyrənilməsinə dair bu cür böyük elmi dərinliyə malik geniş araşdırmaların olmasına baxmayaraq, Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələrinin müasir dövrün xüsusiyyətlərindən irəli gələn çağırışlara və tələblərə uyğun inkişafı və təkmilləşdirilməsinə, xüsusilə də onun Ərəb ölkələri ilə qarşılıqlı maraqlardan doğan iqtisadi münasibətlər

sahəsindəki potensial imkanlarının yetərincə öyrənilməsinə dair nəzəri-praktiki tələb daha da artmaqdadır. Məhz bu məsələlərin dövlətimizin xarici iqtisadi siyasətinin işlənilib hazırlanmasında daim diqqət mərkəzində ola biləcəyi və nəzərə alınacağı reallığı mövzunun seçimini zərurətə çevirmişdir.

Tədqiqatın məqsədi. Qloballaşmanın gücləndiyi şəraitdə Azərbaycan iqtisadiyyatının davamlı inkişafının təmin edilməsi baxımından daha səmərəli xarici iqtisadi siyasət doktrinasının formalaşmasını təmin etmək üçün ölkəmizin qonşu Ərəb ölkələri ilə iqtisadi münasibətlərinin formalaşması xüsusiyyətlərini qiymətləndirməklə, bu münasibətlərin təkmilləşdirilməsi və inkişaf perspektivləri ilə bağlı müvafiq təklif və tövsiyələrin işlənilib hazırlanmasından ibarətdir.

Əsas məqsəddən çıxış edərək konkret tədqiqat vəzifələri aşağıdakılar kimi müəyyənləşdirilmişdir:

- çoxtərəfli regional iqtisadi münasibətlərin formalaşmasının nəzəri – metodoloji əsaslarının tədqiqi,
- Azərbaycanın Ərəb ölkələri ilə iqtisadi münasibətlərinin formalaşmasının geoiqtisadi xüsusiyyətlərinin qiymətləndirilməsi;
- Azərbaycanın və Ərəb ölkələrinin xarici iqtisadi əlaqələrinin formalaşması və inkişafına imkan verən iqtisadi potensialın araşdırılması;
- Azərbaycanın və Ərəb ölkələrinin xarici iqtisadi əlaqələrinin mövcud vəziyyəti və şərtləndirici amillərin qiymətləndirilməsi;
- Ərəb ölkələrinin iqtisadi resurslarının realizasiyasında geoiqtisadi münasibətlərin rolunun qiymətləndirilməsi;
- Azərbaycanla Ərəb ölkələri arasında birbaşa xarici investisiya (BXİ) sahəsində qarşılıqlı əməkdaşlıq perspektivlərinə dair müvafiq təkliflərin hazırlanması;
- Azərbaycanın Ərəb ölkələri ilə iqtisadi əməkdaşlığının gücləndirilməsi potensialı və perspektivlərinin müəyyənləşdirilməsi.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Dissertasiya işi çərçivəsində tədqiqatların obyektini Azərbaycan və ərəb ölkələrinin xarici iqtisadi əlaqələrinin formalaşması və inkişafını müəyyən edən iqtisadi inkişaf potensialı və onun reallaşdırılması məsələləri təşkil edir. Tədqiqatın predmeti isə Azərbaycanın Ərəb ölkələri ilə iqtisadi münasi-

bətlərinin mövcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsi və təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsidir.

Tədqiqatın metodoloji əsasları və metodları. Dissertasiyanın nəzəri-metodoloji əsasını iqtisad elminin xarici iqtisadi münasibətlərin və beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığın formalaşması və inkişafı ilə bağlı mövcud nəzəriyyələri və müddəaları, o cümlədən qloballaşma şəraitində, dünya təcrübəsində iqtisadi birliklərin çağdaş təcrübəsinin nəticələri, iqtisadçı alim və ekspertlərin müvafiq məsələlərlə bağlı tədqiqatları və qiymətləndirmələri, həmçinin müvafiq hüquqi-normativ sənədlər təşkil etmişdir. Dissertasiya işində iqtisadi təhlil metodları, o cümlədən qruplaşdırma, sistemli təhlil, statistik qiymətləndirmələr, ümumiləşdirmə, müqayisə və s. metod və üsullardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazasını Azərbaycan Respublikası, Ərəb ölkələrinin rəsmi iqtisadi statistikasına və müvafiq dövlət orqanlarının, beynəlxalq təşkilatların rəsmi hesabatları və məlumatları və tədqiqatçıların və ekspertlərin müvafiq qiymətləndirmələri təşkil etmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Aparılmış tədqiqatlarda alınmış əsas elmi yenilikləri aşağıdakılar kimi ifadə etmək olar:

- çoxtərəfli regional iqtisadi münasibətlərin milli rəqabət qabiliyyətliliyin yüksəldilməsində rolu əsaslandırılmışdır;
- dünya iqtisadiyyatının müasir inkişafı şəraitində regional əməkdaşlığın xüsusiyyətləri və istiqamətləri nəzəri baxımdan dəqiqləşdirilmişdir;
- Azərbaycanın xarici iqtisadi fəaliyyəti, eləcə də ərəb ölkələrinin iqtisadi resurslarının reallaşdırılması ilə bağlı mövcud problemlər və geoiqtisadi münasibətlər araşdırılaraq qiymətləndirilmişdir;
- Azərbaycanın Ərəb ölkələri ilə xarici ticarət əlaqələrinin xüsusiyyətləri təhlil edilmiş, bu aspektdə mövcud problemlər aşkara çıxarılmışdır;
- Azərbaycanın Ərəb ölkələri ilə xarici ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsi potensialı müəyyənləşdirilmiş və perspektivlərinə dair proqnozlar verilmişdir;
- Azərbaycanla Ərəb ölkələri arasında xarici iqtisadi əlaqələrin inkişafında beynəlxalq investisiya axınlarından istifadə ilə bağlı müvafiq təklif və tövsiyələr hazır-

lanmışdır;

- Azərbaycanla Ərəb ölkələri arasında iqtisadi əməkdaşlığın perspektivləri və əsas istiqamətlərinə dair müvafiq təklif və tövsiyələr verilmişdir.

İşin praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onun əsas nəzəri müddəaları, nəticələri və irəli sürülən təkliflər, tövsiyələr Azərbaycanın Ərəb ölkələri ilə xarici iqtisadi əlaqələrinin inkişafının və şaxələndirilməsinin keyfiyyətə yeni mərhələyə qalxmasına imkan verə bilər.

Dissertasiya işində mövcud olan nəticə və təkliflər Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələrinin formalaşması, tənzimlənməsi və təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə konkret proqramların hazırlanmasında, xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı problemlərinin gələcəkdə daha geniş tədqiq edilməsində, tədqiq edilən predmetlə bağlı müvafiq iqtisadi məzmunlu dərsliklərin, dərs vəsaitlərinin və digər tədris materiallarının hazırlanmasında istifadə edilə bilər.

Dissertasiya işinin materiallarından və nəticələrindən Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetində, eləcə də ölkəmizin digər ali məktəblərində “Dünya iqtisadiyyatı”, “Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər”, “Beynəlxalq ticarət” fənlərinin tədrisində istifadə oluna bilər.

Dissertasiya işinin nəticələrinin çap edilməsi və aprobasiyası. Tədqiqat işinin əsas nəticələri 2 tezis və 5 məqalədə öz əksini tapmışdır. Onlardan biri Moskva şəhərində rus dilində nəşr olunmuşdur.

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, 9 paragraf, nəticə, tövsiyələr və 204 adda istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı daxil olmaqla, cəmi 162 səhifədən ibarətdir.

I FƏSİL. ÇOXTƏRƏFLİ REGIONAL İQTİSADI MÜNASİBƏTLƏRİN FORMALAŞMASININ NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1. Ölkələrarası iqtisadi münasibətlərin yaranması zərurəti və nəzəri əsasları

“Beynəlxalq münasibətlər” terminini ilk dəfə elm və praktikaya britaniya filosofu və sosioloqu İeremiya Bentam (1748-1832) gətirmiş və onu dövlətlər arasında əlaqə prosesində meydana çıxan münasibətlər kimi şərh etmişdir. Belə münasibətlərin mühüm xüsusiyyəti onların əhatə dairəsinin, fəaliyyət sferasının milli iqtisadi sistemlərdə olduğu kimi, vahid qanunvericilik bazasının olmamasıdır. Ona görə də mütəmadi xarakterli konkret iqtisadi fəaliyyət problemlərinin həlli məqsədi ilə beynəlxalq münasibətlərin hüquqi müstəvidə tənzimlənməsi mexanizmlərinin yaradılmasına böyük ehtiyac yaranmışdır. Beləliklə, yarandığı dövrdən başlayaraq bu anlayış əsasən dövlətlərin qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrini səciyyələndirən müxtəlif beynəlxalq xüsusiyyətli sənədlərdə hüquq mütəxəssisləri tərəfindən əsaslı şəkildə inkişaf etdirilmişdir. Eyni zamanda qeyd olunmalıdır ki, bir sıra ictimai anlayışlar kimi bu termin də qərb elmi və tədris ədəbiyyatlarında inkişafın ümumi trendlərinə adekvat olaraq, əhəmiyyətli transformasiyaya məruz qalmışdır. Müasir beynəlxalq münasibətlərin müxtəlif təriflərinin mövcudluğuna baxmayaraq onlar əsas baza elementi kimi iqtisadi münasibətlər sferasını özlərinə daxil edirlər. Bu səbəbdən də beynəlxalq iqtisadi münasibətlər müasir siyasi münasibətlərin mərkəzi elementlərindən hesab edilir.

R.İ.Xasbulatovun fikrincə, beynəlxalq iqtisadi münasibətlər (BİM), ən ümumi formada, ölkələr arasında onların beynəlxalq əməkdaşlığını və tənzimlənməsini təmin edən təsərrüfat-istehsal, ticarət-iqtisadi, maliyyə, elmi-informasiya və insan münasibətləri sistemini təşkil edir [131, s. 23]. L.V.Şkvarya isə, BİM-i beynəlxalq iqtisadi təşkilatların iştirakı ilə dünya təsərrüfatı sistemində olan ölkələr, ölkə qrupları, müəssisələr arasında müxtəlif iqtisadi münasibət növlərinin kompleksi kimi təqdim edir [136, s. 200].

“Мировая экономика” kitabının müəllifləri V.P.Voronin, G.V.Kandakova, I.M. Podmolodina BİM-ə qanunauyğunluq baxımından beynəlxalq və milli hüquqi norma-lara əsaslanan ölkələr arasında müntəzəm iqtisadi münasibətlər sistemi kimi baxırlar [73, s.8]. V.A.Dergaçevə görə isə, BİM məqsədə (valyuta-maliyyə, ticarət, istehsal, əmək və s. əlaqələr) nail olmaq üçün müxtəlif subyektlər (dövlətlər, regional qruplar, TMK və dünya təsərrüfatının digər qurumları) arasında iqtisadi münasibətlərdir [78, s.12].

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər (BİM) - maddi nemətlərin istehsalı, bölgüsü, mübadiləsi və istehlakı üzrə qarşılıqlı fəaliyyət sistemi olub, mahiyyət etibararı ilə geo-iqtisadi aktorlar - milli dövlət, beynəlxalq təşkilatlar, hakimiyyət, istehsal, ticarət, maliyyə qrupları, şirkət, institut, mərkəz, ittifaqlar və s. arasında iqtisadi münasibətlər kompleksidir. BİM özünün praktiki təzahürünü ayrı-ayrı ölkələr arasında onları təmsil edən müəssisələr, firmalar və təşkilatların məhsul və xidmətlərinin beynəlxalq ticarətdə, elmi-texniki, investitsiya, maliyyə-valyuta və kredit, informasiya əlaqələrində və onlar arasında əmək ehtiyatlarının yerdəyişməsində göstərir.

BİM-in təşəkkül tapması və inkişafı ayrı-ayrı ölkələrin iqtisadiyyatlarının qarşılıqlı təsirinin və asılılığının güclənməsi ilə müşayiət olunur. Beləliklə, BİM obyektiv olaraq beynəlxalq əmək bölgüsündən, istehsalın, elmin beynəlxalq ixtisaslaşmasından və təsərrüfat həyatının beynəlmiləlləşməsindən irəli gəlir. BİM-in perspektivləri, əsas istiqamətləri və formalarının qarşılıqlı nisbətləri beynəlxalq əmək bölgüsünün inkişafı, daha da dərinləşməsi və daha yüksək tiplərinə keçməsi ilə müəyyən olunur. Beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsi və inkişafı isə sosial, milli, etnik, siyasi və mənəvi-hüquqi şəraitdən asılıdır. Beynəlxalq əmək bölgüsünün ümumi tipi sahələr-arası beynəlxalq ticarətin baş verməsini müəyənləşdirir. Burada ayrı-ayrı ölkələrin əsasən hasilat və emal sahələri arasında beynəlxalq mübadilə nəzərdə tutulur. Xüsusi tipli beynəlxalq əmək bölgüsü ayrı-ayrı ölkələrin müxtəlif istehsal sahələrinin və həmçinin sahə daxilində istehsal olunan hazır məhsulların beynəlxalq mübadiləsinin baş verməsinin və onun daha da inkişaf etməsinin əsasını təşkil edir. Fərdi tipli beynəlxalq əmək bölgüsü beynəlxalq ticarətdə ayrı-ayrı ölkələrin müvafiq istehsal sahələrinin məhsulun bir hissəsinin istehsalı və yaxud texnoloji prosesin müəyyən hissə-

si üzrə ixtisaslaşmasını, layihə-konstruktor və hətta investitsiya prosesi üzrə ixtisaslaşmasını nəzərdə tutur.

Beynəlxalq mübadilənin özü çoxsaylı təsərrüfat subyektlərinin qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrinin genişlənərək bir ölkə çərçivəsindən çıxması deməkdir. Bazar qiymətləri sistemi, daim dialektik əlaqədə olan, yeni kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinə malik olurlar. Bununla yanaşı rəqabət şəraiti də getdikcə dərinləşir. Bütövlükdə, BİM-in inkişaf etmiş bazar təsərrüfatı xarakterini göstərən əsas əlamətlərə aşağıdakıları aid etmək olar:

- dünya təsərrüfatı və beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin əsasında əmək bölgüsü dayanır, mübadilənin milli sərhədlər daxilində deyil, həmçinin milli sərhədlərdən kənarında, ölkələr arasında baş verməsini və ayrı-ayrı ölkələrin istehsal və istehlakının bir-birindən asılılığını nəzərdə tutur.

- BİM-in iştirakçıları iqtisadi cəhətdən ixtisaslaşmış olurlar. Bu ixtisaslaşma formasına görə milli-təsərrüfatçılıq səviyyəsində olub, obyektiv əmtə-pul əlaqələrinin yaranmasına səbəb olur;

- BİM-in dünya təsərrüfatçılıq mübadilə münasibətlərində, bazar mexanizminin məhək daşı hesab edilən tələb, təklif qanunları və azad qiymət əmələgəlmə prosesi tam şəkildə fəaliyyət göstərir;

- milli bazarlar kimi BİM də dünya bazarında əmtə və xidmətlərin, alıcı və satıcıların rəqabəti ilə səciyyələnir. Bazara daha iri həcmdə və daha keyfiyyətli əmtəə və xidmət daxil olduğundan bu rəqabət kəskin xarakter daşıyır. Ölkələr arasında istehsal amillərinin (kapital və iş qüvvəsinin) yerdəyişməsi ilə bağlı mövcud rəqabət daha da dərinləşir.

BİM-in dialektikası özünü onda göstərir ki, iqtisadi müstəqilliyə səy göstərmə, ayrı-ayrı ölkələrin milli təsərrüfatlarını inkişaf etdirmək istiqamətində həyata keçirdikləri məqsədyönlü tədbirlər son nəticədə dünya təsərrüfatının daha çox beynəlmilləşməsinə, milli iqtisadiyyatların xarici aləm üçün daha çox açılmasına, beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsinə gətirib çıxarır.

BİM-in milli səviyyədə (dövlətin xaici ticarət siyasəti formasında), ikitərəfli səviyyədə (ikitərəfli sazişlər çərçivəsində), regional səviyyədə (inteqrasiya birlikləri

çərçivəsində), beynəlxalq səviyyədə (beynəlxalq təşkilatların rəhbərliyi altında) tənzimlənməsinin xüsusi sistemləri yaradılır. Əsas xüsusiyyət isə ondan ibarətdir ki, BİM dövlətin iqtisadi sərhədlərini aşmaqla həyata keçirilir.

BİM-in obyektləri kimi:

- maddi formada olan əmtələr (xammal və ərzaq malları, hazır məhsullar, emal sənayesinin məhsulları və s.);
- xidmətlər (beynəlxalq injiniring, kosaltinq, audit, lizinq, daşınmalar, köçürmələr və s.);
- texnologiyalar (patentli və patentsiz lisenziyalar, əmtəə nişanları və s.)
- kapital (birbaşa və portfel investisiyaları, beynəlxalq kredit və s.);
- işçi qüvvəsi və s. çıxış edir.

Qeyd edildiyi kimi, BİM iqtisadiyyatların müxtəlif səviyyələrində təzahür edə bilir və subyektləri aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Mikrosəviyyədə BİM-in subyektləri kimi bu da digər iqtisadi əməliyyatları həyata keçirən ayrı-ayrı fiziki şəxslər, orta və kiçik müəssisələr və firmalar çıxış edir;
2. Makrosəviyyənin əsas subyektləri kimi milli dövlətləri, onların subyektlərini, beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya qruplaşmalarını, transmilli və qlobal şirkətləri göstərmək olar;
3. Transmilli səviyyədə beynəlxalq təşkilatlar və transmilli institutlar fəaliyyət göstərir.

Müasir BİM-ə sosial-iqtisadi inkişafdan və siyasi istiqamətlərdən asılı olmayaraq sənayecə inkişaf etmiş ölkələrdən tutmuş inkişaf etməkdə olan və yoxsul ölkələrə qədər bütün ölkələr cəlb olunur.

BİM-in formaları bir-biri ilə çox sıx əlaqədədirlər. Yəni, ticarət beynəlxalq investisiyaya, kapitalın miqrasiyası isə ticarət əlaqələri və iş qüvvəsinin miqrasiyasına şərait yaradır. Amma dünya təsərrüfat əlaqələrinin əsas və mərkəzi həlqəsi beynəlxalq ticarət hesab olunur və yəqinki bundan sonra da belə olacaqdır. Çünki ticarət bütün iqtisadi fəaliyyət sferalarının bütövlükdə tamalayıcısı kimi çıxış edir. Mövcud statistikaya görə, beynəlxalq ticarətin BİM-də payını 80% civarında qiymətləndirilir. Ölkələrarası ticarət axınlarının hərəkəti beynəlxalq ticarət vasitəsilə ifadə olunur.

Tədqiqatlara görə, dünya üzrə istehsalın 10% artımının sayəsində dünya ticarətinin həcmnin 16% atması müşahidə olunur. Belə korrelyasiya xarici ticarətin inkişafı üçün əlverişli şərait yaradır. Eyni zamanda aydındır ki, ticarətdə baş verən büdrəmələr istehsalın inkişafını ləngidir.

Beynəlxalq ticarət beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin qurulmasının ən inkişaf etmiş formalarından biridir və ölkələr arasında əlaqələrin qurulmasına və malların, xidmətlərin və intellektual əmək məhsullarının beynəlxalq mübadiləsində onların qarşılıqlı əlaqələrinin gücləndirilməsinə kömək edən dünya iqtisadiyyatının formalaşması üçün mühüm vasitədir [98; 89; 71]. Beynəlxalq ticarət beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin elementi kimi mürəkkəb və çoxfunksiyalı bir hadisədir, buna görə də bir çox təriflər mövcuddur.

Belə ki, bu müəyyən "bir-biri ilə ticarət edən dövlətlərin ticarət əlaqələrinin, xarici ticarət münasibətlərinin məcmusu" kimi [65], "bütün dünya ölkələrinin xarici ticarətindən yaranan beynəlxalq əmtəə-pul münasibətlərinin sistemi kimi" [139; 128], "bir-biri ilə ticarət edən bütün dünya ölkələrinin ticarət əlaqələrinin, xarici ticarət münasibətlərinin məcmusu" [112], "müxtəlif dünya ölkələrinin xarici ticarətinin məcmusu" [64], "müxtəlif ölkələrin insanları və şirkətləri arasında malların və xidmətlərin mübadiləsi", "beynəlxalq əmək bölgüsü əsasında əlaqəli müxtəlif təsərrüfatların əmtəə istehsalçıları arasında qarşılıqlı münasibətlərin forması" və ya "dünyanın bütündövlətləri arasında ümumi ödənişli ticarət dövrüyyəsi" [72], "fiziki və ya hüquqi şəxslər, şirkətlər, qeyri-kommersiya təşkilatı ola bilən müxtəlif ölkələrin rezidentləri arasında ticarət" və s. kimi qəbul edilir.

O, sövdələşmə ölkələri arasında malların və xidmətlərin könüllü mübadiləsini [98], malların milli gömrük sərhədlərindən keçdiyi bir çox ölkələrin mal və xidmətlərinin mübadiləsini nəzərdə tutur. Beynəlxalq ticarət bütün ölkələrin xarici ticarətinin məcmusunu özündə ehtiva edən beynəlxalq əmtəə-pul münasibətlərinin bir sahəsi kimi də müəyyən edilə bilər" [88].

Bizim fikrimizcə, beynəlxalq ticarətə malların dünya mübadiləsi, işlərin yerinə yetirilməsi, müxtəlif ölkələrin təsərrüfat subyektləri tərəfindən xarici ticarətin ümumi məcmusundan yaranan rezidentlər arasında xidmət göstərilməsi prosesində meydana

çıxan ticari əlaqələrin, əmtəə-pul münasibətlərinin məcmusu kimi baxıla bilər.

Qeyd edilənlərə əsaslanaraq demək olar ki, hazırkı mərhələdə beynəlxalq ticarət həm bütövlükdə dünya iqtisadiyyatının və beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin, həm də iqtisadi artım faktoru və ölkələrin bir-birindən asılılığının yüksəlməsi faktoru olaraq dünya təsərrüfatının fərdi subyektlərinin inkişafında mühüm rol oynayır [89].

Əmtəə və xidmətin mübadiləsi kimi qəbul olunan beynəlxalq ticarət yalnız dünya bazarının xarici əlamətlərin mövcudluğu yox, həm də dünya ticarətinin artan inteqrasiyasını təmin edən beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin maddi əsasıdır. Beynəlxalq ticarət müxtəlif ölkələrin əmtəə istehsalçıları ilə istehlakçıları arasında əlaqə forması olub, beynəlxalq əmək bölgüsünün inkişafı əsasında meydana gəlir. Milli təsərrüfat üçün beynəlxalq ticarətdə iştirak xarici ticarət formasını əldə etməkdir.

Məcmu halda müxtəlif ölkələrin xarici ticarəti mürəkkəb ictimai-iqtisadi kateqoriya olan beynəlxalq ticarəti ortaya çıxardır. Beynəlxalq ticarətə ikili- əməliyyat və dövlət-siyasi mövqedən yanaşma mövcuddur.

Əməliyyat nöqtəyi-nəzərindən beynəlxalq ticarət müxtəlif dövlətin təsərrüfat subyektləri, dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar arasında bilavasitə əmtəə və xidmət mübadiləsi prosesidir. Bu proses əmtəələrin hərəkəti, əmtəə dövriyyəsinin genişlənməsinin alət və mexanizmlərindən, idxal və ixracın strukturunun təkmilləşdirilməsindən, dünya ticarət bazarının proqnozlaşdırılmasından və qiymətləndirilməsindən, ixracın imkanlarının və idxalın tələbinin planlaşdırılmasından, təmas işlərinin təşkili, təchizat və yükləməyə nəzarət, valyuta-maliyyə əməliyyatlarının təşkili və s. əhtiva edir. Bu zaman tədqiqat sferası kimi beynəlxalq ticarətin predmetini idxal-ixrac əməliyyatlarının icrasının təşkili, obyektini isə müvafiq olaraq ixrac və ya idxal əməliyyatları təşkil edir.

Müstəqil xarici və daxili siyasət aparan dövlətlər arasında əmtəə və xidmətin mübadiləsi prosesi dünya təsərrüfat sistemində baş verdiyindən, dövlət-siyasət baxımından beynəlxalq ticarətə ictimai münasibətlərin xüsusi tipi kimi baxmaq olar. Belə münasibətlər xüsusi beynəlxalq rəqlamentlərlə-müqavilələr, sazişlər, aktlar və digər beynəlxalq hüququn normaları ilə tənzimlənir. Lakin ictimai münasibətlər ölkənin daxili və xarici siyasətindən asılı olmaya bilməz, onda dünya bazarında mübadilə münasibətləri nəzərə çarpacaq dərəcədə siyasi xarakterli fəaliyyət və aktlarla tənzimlənir.

Əməliyyat yanaşması müəyyən dərəcədə azad ticarət siyasətin təcəssümüdürsə, dövlət-siyasi proteksionizmin təzahür formasıdır. Bizim dövrdə bu iki istiqamət qarşılıqlı əlaqədədirlər və azad ticarət prinsipinin aparıcı rolu çox aydın izlənməsinə baxmayaraq onlar bir-birinə sıx nüfuz ediblər.

Xarici (beynəlxalq) ticarətin əsas klassik nəzəriyyələrinə merkantilist nəzəriyyə, A. Smitin mütləq üstünlük nəzəriyyəsi, D.Rikardonun və D.S.Millerin müqayisəli üstünlük nəzəriyyəsi (qarşılıqlı tələb anlayışı), Hekşer-Olin nəzəriyyəsi, Leontyev paradoksu, məhsulun həyat dövrü nəzəriyyəsi, M.Porter nəzəriyyəsi, eləcə də Samuelson və Stolper teoremi, beynəlxalq ticarətin standart modeli və ümumi bərabərlik modeli.

Bundan əlavə, neotexnoloji istiqamətli aşağıdakı nəzəriyyələri də ayırmaq olar: "texnologiya uçurum" nəzəriyyəsi, "miqyas səmərəsi" artım nəzəriyyəsi, "oxşarlıq üstünlüyü" nəzəriyyəsi, "millətlərin beynəlxalq rəqabətqabiliyyətliliyi" və xarici ticarətin riyazi modelləri: J.Tinbergen, P.P.Poyhonemin xarici ticarətdövriyyəsi modelləri, H. Linnemann modeli.

Beynəlxalq ticarətin nəzəri baxımdan öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi merkantilizm dövründə başlayıb. Avropada 17-18-ci əsrlərdə üstünlük təşkil etmiş bu nəzəriyyənin tərəfdarları öz əksini qızıl və gümüşün toplanmasında tapan milli sərvətləri artırmaq məqsədilə idxalı azaltmaq və eyni zamanda ixracı həvəsləndirməyin zəruriliyini əsaslandırırıblar. Azad ticarətin mühüm tərəfdarı kimi klassik siyasi iqtisadın yaradıcısı hesab olunan A.Smit merkantillərdən fərqli olaraq bütövlükdə ticarəti inkişaf etdirməyi məqsədəuyğun sayaraq onun iqtisadi fəaliyyət sahələri arasında mütləq üstünlüyə malik olmasının iddia edir. Bu A.Smitin "mütləq üstünlüklər" nəzəriyyəsində öz təsdiqini tapır. "Mütləq üstünlüklər nəzəriyyəsinə" görə hər bir ölkənin elə məhsul üzrə ixtisaslaşması mümkündür ki, bu daha effektiv ola bilər. Smitin davamçısı hesab olunan D.Rikardo isə özünün nisbi üstünlüklər nəzəriyyəsində fərqli fikir irəli sürərək qeyd edir ki, əgər ölkə digər ölkəyə nisbətən iki əmtədən birini daha effektiv istehsal edirsə, onda o nisbətən daha effektiv istehsal olunan üzrə ixtisaslaşmalıdır. Digər ölkə isə müqayisə olunacaq dərəcədə daha qeyri-effektiv əmtələrin istehsalı və ixracı ilə məşğul olmalıdır.

Beynəlxalq ticarətin tədqiqində sorakı mərhələdə çox mühüm əhəmiyyətə malik olan Hekşer-Olin nəzəriyyəsi həm də “amillərin qarşılıqlı nisbəti nəzəriyyəsi” adlanır. Bu nəzəriyyədə amillərin müqayisəli qiymətləndirilməsi 3 əsas şəraiti müəyənləşdirir: a) beynəlxalq ticarətdə iştirak edən ölkədə elə məhsul və xidmətlərin istehsalı və ixracı üçün iqtisadi şərait formalaşır ki, həmin ölkədə o məhsul və xidmətin hazırlanması üçün istifadə olunan amillər daha çoxdur və nisbətən ucuzdur. Ona görə də istehsalda həmin amillərin xüsusi çəkisi daha yüksəkdir. Təbii olaraq əksinə, elə məhsul və xidmətlər idxal olunur ki, onların hazırlanması üçün zəruri olan amillər qıtdır və daha bahalıdır; b) beynəlxalq ticarətin inkişaf etdirilməsi “amillər” üzrə qiymətlərin və yaxud gəlirlərin tarazlaşmasına gətirib çıxarır; c) beynəlxalq müqyasda istehsal amillərinin yüksək mobilliyi şəraitində ölkələr arasında əmtəə mübadiləsi əvəzində həmin amillərin özlərinin yerdəyişməsi baş verir. Qeyd etdiyimiz kimi geniş təsir zonasına malik olan Hekşer-Olin nəzəriyyəsi qısa müddətdə beynəlxalq ticarətin səmərəliliyini qiymətləndirilməsi üçün bir “universal alətə” çevirildi. Lakin amerikalı Leontyevin aşkar etdiyi paradoks Hekşer-Olin nəzəriyyəsinə şübhə altına aldı. Onun tədqiqatları belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verdi ki, 1947-ci ilin məlumatlarına əsasən ABŞ iqtisadiyyatının əməyə nisbətə kapital üstünlüyünə malik olmasına baxmayaraq onun ixrac strukturunda əmək tutumlu əmtəələr kapital tutumlu əmtəələr üzərində üstünlük təşkil edir. Leontyev paradoksu Hekşer-Olin nəzəriyyəsinin universallığını itirməklə yanaşı iqtisad elminin bütün nəzəriyyələrinin apriori xarakterliyini bir daha sübut etdi. Elmi-texniki inkişafın sürətli və inqilabi dəyişiklərinə rəğmən iqtisadi münasibətlərin qiymətləndirilməsinə yeni adekvat yanaşmaların formalaşdırılmasını aktuallaşdırdı. Qısa müddətdə belə nəzəriyyələrin tamamilə yeni əsaslara söykənən yanaşmaları yarandı. Belə nəzəriyyələrin sırasında “iş qüvvəsinin qiymətinin müqayisəliliyi nəzəriyyəsi”, “məhsulun həyat dövrü nəzəriyyəsi”, Texnoloji uyğunsuzluq nəzəriyyəsi”, “müfliləşdirici artım nəzəriyyəsi” və s mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, “İşçi qüvvəsinin qiymətinin müqayisəliliyi” nəzəriyyəsinin ideyası ondan ibarətdir ki, müəyyən əmtəənin istehsalında məşğul olan iş qüvvəsinin dəyəri iki faktorla təyin olunur: a) əməyin məhsuldarlığı; b) əmək haqqı.

Beləliklə, müxtəlif ölkələrin ixracının analizində bu iki faktorun təsirini eyni

zamanda nəzərə almaq lazımdır. “Məhsulun həyat dövrü” nəzəriyyəsinə görə hər məhsul beş mərhələbən keçir: a) meydana çıxma; b) inkişaf; c) kamillik; ç) tənəzzül; d) bazardan çıxma. Məhsulun həyat sikli boyunca bu məhsulu ilk dəfə xaricə ixrac edən ölkə tədricən onun idxalçısına çevrilir. “Texnoloji uyğunsuzluq nəzəriyyəsi” texnoloji inkişafın səviyyəsi baxımından nəzərə çarpacaq dərəcədə fərqli olan ölkələr arasında ticarəti əlaqələndirir. Bu nəzəriyyəyə görə məhz texnoloji uyğunsuzluq nəzəriyyəsi ixrac bazarında ölkəyə üstünlük qazanma imkanı verir. Bu nəzəriyyənin inkişaf etdirilməsində amerika alimi M.Pozner laq anlayışını daxil edir ki, bu da öz növbəsində aşağıdakıdan ibarətdir: Tələb laqı - bu yeni ixrac olunan məhsula tələbin inkişaf etdirilməsi üçün lazım olan vaxtdır. Təsirə cavab vermə laqı-bu idxalçı ölkədə sahibkarlar tərəfindən tələb olunan vaxtla əlaqəli olub xaricdən olan rəqabətə reaksiya verməkdən ötürü öz şəxsi istehsalına başlama deməkdir. İki laq arasında fərq xarici ticarət əməliyyatları prosesini həyata keçirtməyi təmin edir. Xarici ölkəyə ixrac tələb laqı təsirə cavab vermə laqından qısa olduqda mümkün olur. “Mənfi artım nəzəriyyəsi” inkişaf etməkdə olan ölkələrin xarici ticarət siyasət konsepsiyasını əks etdirir. Nəzəriyyə ilk dəfə hind alimi Bxavaqati tərəfindən irəli sürülüb. Bu nəzəriyyə sübut edir ki, xammal əmtəələrinin ixracının genişləndirilməsi istiqamətində inkişaf etməkdə olan ölkələrin dünya ticarətində müqayisəli üstünlüklərinin özünəməxsusluğundan irəli gələn konsentrasiyası onların iqtisadi artımının səviyyəsinə mənfi təsir göstərir. Prebiş nəzəriyyəsinə görə isə inkişaf etməkdə olan ölkələr tərəfindən xammal mallarına təkliflərin artımı dünya miqyasında onların qiymətinin davamlı aşağı düşmə meylli ilə nəticələnir ki, bu da onların iqtisadiyyatına mənfi təsir göstərir.

Xarici və beynəlxalq ticarət nəzəriyyələrinin qısa icmalında əsasında nəticə çıxarmaq olar ki, nəzəriyyələrin müəllifləri onların apardığı araşdırmalar əsasında iştirakın səbəblərini, xarici ticarət cəlbindən faydaları izah etməyə çalışdılar, eləcə də rəqabət üstünlüyünü qorumaq üçün müəyyən qanunauyğunluqlar və hadisələr nəzərə alınmaqla ən yaxşı nəticələrə nail olmaq üzrə tövsiyələr verdilər. Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, xarici (beynəlxalq) ticarətdə baş verən problem və hadisələri izah etməyə qabil heç bir vahid ümumi qəbul edilmiş nəzəriyyələr mövcud deyildir, belə ki, məşhur nəzəriyyələrdən heç biri xarici və beynəlxalq ticarətin axın və effektivə, onun di-

namikası və strukturuna təsir edən amillərin hər cür müxtəlifliklərini nəzərə almır və buna görə də onun bütün iştirakçılara uyğun gələn məsləhətlər verə bilməz [89].

Müəyyən bir ölkənin beynəlxalq ticarətinə daxil edilməsi xarici ticarət şəklində təmsil olunur. Xarici və beynəlxalq ticarət bir-birinə bənzəyir, ancaq eyni deyildirlər, öz aralarında bir-birinə həm hissə və tam, həm milli və beynəlmiləl münasibətdə olan anlayışlardır. Ayrı-ayrı ölkələrin xarici ticarətinin dinamikası və quruluşuna aşağıdakı amillər təsir göstərir: milli istehsalın inkişaf səviyyəsi; təbii ehtiyatlarla təminatlılıq; dövlət xarici ticarət siyasətinin məqsəd və prioritetləri; yerli istehsal məhsullarının rəqabət qabiliyyətliliyi; milli valyutanın dövrəliyi; daxili tələbin strukturu və həcmi; əhalinin həyat standartları və digər amillər [89].

Hər hansı bir ölkə üçün xarici ticarət xüsusi bir araşdırma sahəsidir, belə ki, ölkələrin xarici bazarlara daxil olması və dünya inteqrasiya proseslərinə qoşulması, millətlərin rifahına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Xarici ticarət, xarici iqtisadi kompleksin tərkib hissəsi olmaqla, ölkə iqtisadiyyatının yaradılması və sabitləşməsinə, eləcə də xalqın rifahının yüksəlməsinə kömək edən prioritet istiqamətlərdən biri hesab edilir. Ölkənin xarici ticarətinin inkişafı birbaşa olaraq dövlət orqanlarının idarəetmə qərarlarının effektivliyindən asılıdır və bu da öz növbəsində makroiqtisadi səviyyədə aparılan analitik araşdırmaların nəticələrinə əsaslanır [63].

Ədəbiyyat mənbələrinin təhlilinə əsaslanaraq qeyd etmək istərdim ki, hazırda "xarici ticarət" anlayışını müəyyənləşdirmək üçün vahid bir yanaşma yoxdur, lakin kifayət qədər oxşar anlayışlar müşahidə olunur. Belə ki, İ.V.Kokuşkina, M.S.Voronin, Y.G.Kozak, S.N.Lebedev kimi alimlər xarici ticarəti "bir ölkənin digər ölkələrlə mal və xidmətlərin iki qarşı axınlarından ibarət olan ticarəti: ödənişli ixracı (ixrac) və idxalı (idxal)" kimi qiymətləndirir [98; 89]. S.İ. Dolqovun fikrincə, bu, "müxtəlif ölkələrdən olan malların istehsalçıları və istehlakçıları arasında ödənişli mal mübadiləsidir" [88], İ.T.Balabanova hesab edir ki, "malların xarici ticarəti beynəlxalq ticarətin tərkib hissəsidir və müxtəlif ölkələrin satıcıları və alıcıları arasında malların mübadilə formasını müəyyən edir" [63].

Böyük Ensiklopedik Lüğət xarici ticarətinə aşağıdakı tərifini müəyyən edir: "beynəlxalq bazarda malların, qiymətli kağızların xarici iqtisadi əlaqələr, alqı-satqı forma-

sıdır", "bir ölkənin digər ölkələrlə ticarətidir, xarici iqtisadi əlaqələrin tərkib hissəsidir" [64]. "Xarici Ticarət Ensiklopediyası"nın məlumatlarına görə bu, "beynəlxalq əmək bölgüsünə əsaslanan ölkələr arasında ixrac-idxal münasibətləridir" [72]. Bundan əlavə, xarici ticarət fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi haqqında qanunla informasiyaların, intellektual mülkiyyət obyektlərinin xarici ticarəti, mal və xidmətlərin xarici ticarətə təsbit olunur [107].

Qeyd etmək lazımdır ki, ayrı-ayrı dövlətlər daxilində iqtisadi inkişaf tarixini öyrənmədən, ölkələrdə və bütövlükdə dünyada siyasi prosesləri və beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin digər sahələrini öyrənmədən xarici ticarətdəki prosesləri təhlil etmək qeyri-mümkündür, çünki "xarici ticarət ümumi iqtisadi qanunların fəaliyyətinə tabe edilir" [89] və tendensiyalar və eyni zamanda dünya ictimaiyyətinin inkişaf faktıdır. Xarici ticarət, beynəlxalq əlaqələrin ilk formalarından biri hesab olunur.

Tarixi inkişaf prosesində xarici ticarətə aşağıdakı amillər təsir göstərmişdir: ölkənin təbii və coğrafi xüsusiyyətləri, qlobal iqtisadi quruluş, milli istehsalın inkişaf səviyyəsi və əhalinin həyat səviyyəsi, elmi-texniki tərəqqinin səviyyəsi, qlobal pul və maliyyə sisteminin inkişafı, siyasi proseslər, beynəlxalq təşkilatların və inteqrasiya birliklərinin meydana çıxması, miqrasiya prosesləri.

Bundan əlavə, xarici ticarətin tarixi inkişaf prosesi onun nəzəriyyə və təcrübəsinin inkişafı və formalaşması ilə müşayiət olunmuşdur. Xarici və beynəlxalq ticarət məsələləri üzrə əsas yanaşmaların öyrənilməsi ilə bir çox tanınmış iqtisadçılar məşğul olmuş və sübut etmişlər ki, xarici ticarət və xarici əlaqələrin tənzimlənməsi və inkişafının müxtəlif aspektləri ilə bağlı çoxlu nəzəriyyələr mövcuddur [96].

Beynəlxalq ticarətin spesifik əlamətləri bunlardır: a) fərqli valyutalar; b) dövlət tərəfindən müdaxilə və nəzarət; c) istehsal faktorlarının həm ölkə daxilində və həm də ölkələr arasında yerdəyişmə qabiliyyətinin müxtəlifliyi; ç) dünya ticarətinin çoxsəviyyəli xüsusiyyəti; d) rəqabətli mübarizənin və qiymətlərin çoxluğunun qlobal xüsusiyyəti; e) ticarət əməliyyatlarının qarşılıqlı əlaqədə olan ixrac və idxal kimi iki növünün mövcudluğu.

Beynəlxalq ticarətin xarici ticarətdən əsas fərqi ondadır ki, beynəlxalq ticarətə müxtəlif valyutalar təsir göstərir. Beynəlxalq ticarət üç səviyyədə-a) regional (region-

lararası); b) regiondaxili (bir regionun blokları arasında); c) firmadaxili ticarət (TMSŞ-nin filialları arasında) - bu beynəlxalq ticarətin yeni sektoru olub, transfert qiymət siyasətindən istifadə etməklə fəvqəlmilli xüsusiyyət daşıyır.

Milli iqtisadiyyatın fəaliyyət sistemində xarici ticarətin rolundan danışarkən, qeyd etmək lazımdır ki, o hər hansı bir dövlətin iqtisadi inkişafında mühüm amildir:

- bu günə qədər dəbəzi geridə qalmış ölkələrdə davam edən ilkin kapital yığıma kömək edir, odur ki, xarici ticarət, bir inkişaf amili kimi öz əhəmiyyətini itirməmişdir;

- beynəlxalq əmək bölgüsünə əsaslanır və müvafiq olaraq müəyyən ölkələrin mal qruplarının istehsalında ölkələrin ixtisaslaşmasına kömək edir və beləliklə də müxtəlif dövlətlər arasında iqtisadi əlaqələri gücləndirir;

- iqtisadi fəaliyyətin bütün sahələrinə inteqrasiya olunmaqla daxili istifadə üçün əlçatmaz resursların cəlb edilməsi üzrə funksiyaları yerinə yetirir;

- inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadi gerilməsini aradan qaldırmağa və inkişaf etdirməyə kömək edir;

- rəqabətqabiliyyətli məhsulların ixracına ehtiyac olduğundan müasir istehsal quruluşunun yaradılmasına kömək edir;

- müəyyən bir ölkənin məhsuldar qüvvələrinin inkişafı yolu ilə əhalinin yaşayış səviyyəsinin artmasına kömək edir;

- xarici ticarət kanalları üzrə inkişaf etməkdə olan ölkələrin təbii ehtiyatlarının inkişaf etmiş ölkələr tərəfindən istifadəsi baş verir;

- istehsal olunan məhsulların idxalı və ixracı yolu ilə əlçatmaz resursların yığılması mümkünlüyü nəzərə alınmaqla milli təkrar istehsalı prosesinin normallaşmasına kömək edir;

- qloballaşma prosesləri dövlətlər arasında qabaqcıl texnologiyaların mübadiləsi və müvafiq olaraq milli iqtisadiyyatların inkişafı ilə məşğul olan xarici ticarət kanallarının inkişafını stimullaşdırır;

- müəyyən bir məhsulun istehsalında mütləq və nisbi üstünlükləri ilə xarici bazarlarda əlavə dəyər vasitəsilə əlavə mənfəətin alınması mənbəyidir;

- ölkə daxilində istehsalı məqsəduyğun olmayan malların idxalından vəsaitlərə qənaət etməyə kömək edir;

- investisiya fəaliyyətinin rolunu gücləndirir və buna görə mümkün mənfəəti artırır;

- valyuta məzənnələrinə təsir etməklə xarici bazarlarda reallaşdırılan milli gəlirin ölkələr arasında bölüşdürülməsi prosesinə təsir göstərir.

Bunun əsasında xarici ticarət milli iqtisadiyyatların qlobal təkrar istehsal prosesinə və beynəlxalq ticarət münasibətləri mexanizminə daxil edilməsinin əsas amillərindən biridir [89]. Xarici ticarət, ixtisaslaşmanın genişləndirilməsi və dərinləşməsi, istehsalın təmərküzləşməsi, dünya iqtisadi sisteminə inteqrasiya vasitəsilə bütövlükdə ölkənin iqtisadi inkişafına yardım edir [88].

Xarici ticarətin məqsədləri, metodları və vasitələri dövlətin xarici ticarət siyasətinin məqsəd və vəzifələri ilə müəyyən edilir və öz növbəsində dövlətlərin xarici siyasətinin tərkib hissəsidir və ümumi iqtisadi və siyasi məqsəd və prioritetlərinə uyğun olaraq formalaşır.

Xarici ticarət siyasətinin strategiyası onun məqsədləri və dövlətin xarici ticarətinin inkişafı və tənzimlənməsinin konseptual problemlərinin həlli ilə müəyyən edilir.

Bundan əlavə, o, ölkənin milli maraqlarının və iqtisadi təhlükəsizliyini nəzərdə tutur, ona görə də, bir çox ölkələrdə xarici ticarətdə yerli biznes fəaliyyəti üçün əlverişli şəraitin yaradılmasına kömək edən xüsusi hüquqi sənədlər qəbul edilir. Xarici ticarət siyasətinin (proteksionizm, liberallaşdırılma siyasəti) məzmunu dövlətin yerinə yetirdiyisiyasi və sosial-iqtisadi şəraitdən asılıdır, beynəlxalq münasibətlər sistemində dəyişikliklərə reaksiya verir ki bu daiqtisadi təhlükəsizliyin və strategiyanın həyata keçirilməsi üçün istifadə ediləcək metod və vasitələrinin məcmusunun təmin olunması üzrə xarici ticarət fəaliyyətinin xarakterini müəyyən edir [71; 61].

Beynəlxalq və xarici ticarət sahəsində nəzəri və praktiki mənbələrin təhlili əsasında aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

- elmi ədəbiyyatda "xarici ticarət" və "beynəlxalq ticarət" terminlərinin müəyyənləşdirilməsinə vahid yanaşma yoxdur. Bundan əlavə, bu təriflər kifayət qədər yaxın bir anlayışlardır və bir-birinə özəl və ümumi bağlılıqları vardır;

- müxtəlif tarixi dövrlərdə dünya təcrübəsində istifadə edilmiş bir sıra beynəlxalq ticarət nəzəriyyələri mövcuddur və bunlar ölkədə və dünyada iqtisadi inkişafın

müəyyən bir tarixi mərhələsində davam edən prosesləri təhlil etməyə imkan verirlər;

- hal-hazırda qloballaşma və inteqrasiya hadisələrinin aktivləşdirilməsi kontekstində fərdi ölkələrin milli iqtisadiyyatları dünya iqtisadiyyatından daha çox asılıdır. Bununla əlaqədar olaraq, xarici ticarət siyasətinin səriştəli formalaşdırılması, xarici ticarətin inkişafı və daha da təkmilləşdirilməsi üçün əsaslandırılmış idarəetmə qərarlarına əsaslanaraq, prioritet istiqamətlərin müəyyən edilməsi, xüsusilə aktualıq kəsb edir;

- ölkənin inkişafında xarici ticarətin müsbət rolu artan qlobal rəqabətlə əlaqədar ölkələrin inkişafından, ölkələrin ixtisaslaşmasından, tərəfdaş ölkələrlə iqtisadi əlaqələrin gücləndirilməsindən, həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasından, yeni istehsal texnologiyalarının əldə edilməsindən, satış kanallarının genişləndirilməsindən ibarətdir;

- inkişaf prioritetlərinin işlənməsi üçün xarici ticarət vəziyyətinin daimi monitorinqini aparmaq lazımdır. Burada əsas vəzifələr ixracın genişləndirilməsi, idxalın həcmi və strukturunu səmərələşdirmək, dünya bazarları ilə əməkdaşlığı dərinləşdirmək, xarici ticarət dövriyyəsini artırmaq və müsbət xarici ticarət balansını saxlamaqdır.

- idarəetmə qərarlarının qəbulunun effektivliyi ölkənin xarici ticarətinin inkişafına birbaşa təsir göstərir. Buna görə, nəticələri praktikada istifadə edilə bilən analitik tədqiqatlar aparmaq lazımdır.

Beləliklə, xarici ticarətin, müvafiq olaraq, xarici ticarət əlaqələrinin tədqiqat obyektinə kimi formalaşması istiqamətlərinin təhlili müasir şəraitdə vacibdir. Xarici ticarətin milli iqtisadiyyatın formalaşmasında və uğurlu inkişafında, eləcə də ölkənin inteqrasiya proseslərinə uğurla daxil olmağına təsirin əhəmiyyətli rolunu qeyd etmək lazımdır.

1.2. Çoxtərəfli regional iqtisadi münasibətlərin milli

rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsində rolu

Dünya iqtisadiyyatında qloballaşma genişləndikcə təsərrüfat həyatında baş verən qarşılıqlı proseslər də güclənir. Belə şəraitdə milli dövlətlər mənafehlərinin ödənilməsini, əksər hallarda, dünya bazarı vasitəsilə həyata keçirməyə üstünlük verirlər. Adə-

tən integrasiya prosesi az və ya çox mənada qarşılıqlı ticarətin liberallaşdırılması ilə başlanır. Integrasiya latın sözü olub «qovuşma», «çulğalaşma», «birləşmə» deməkdir. İqtisadi kateqoriya olan integrasiya hələ ki, abstrakt xarakter daşıyır. Bu hal əmtəələrin, xidmətlərin və kapitalın hərəkətinin məhdudlaşdırılmasını aradan qaldırır. Tədricən vahid iqtisadi, hüquqi, informasiya məkanı yaranır. Buradan da yeni keyfiyyətli beynəlxalq iqtisadi münasibətlər meydana gəlir. İki-qlobal və regional inkişaf səviyyədə təzahür edən integrasiya prosesi bir tərəfdən təsərrüfat həyatının beynəlmiləşməsi, digər tərəfdən regional əsasda ölkələrin yaxınlaşmasını əhatə edir [18].

Dünya iqtisadiyyatının inkişafının müasir mərhələsi regional qarşılıqlı əlaqə prosesinin əhəmiyyətli dərəcədə aktivləşməsi ilə səciyyələnir. Özünün inkişaf dərəcəsinə görə regional birliklər, onların hansı formada regional qarşılıqlı əlaqədə olmasından asılı olmayaraq, dünya iqtisadiyyatının inkişafının dinamika və strukturuna ciddi təsir göstərir.

Qarşılıqlı iqtisadi əlaqədə olan regional birliklər müxtəlif ərazilərdə yox, vahid bir regionda fəaliyyət göstərirlər. Sərhəd qonşusu olan region dövlətləri müəyyən tarixi mərhələləri keçmə, iqtisadi inkişaf səviyyəsi baxımından oxşarlıq, ənənəvilik, təsərrüfat-mədəni eynilik, demoqrafik quruluş, və s. kimi ümumi cəhətlərlə səciyyələnilir. Bu parametrlər əsasında iqtisadi birliyə meyl göstərən bir qrup region ölkələri, hər şeydən əvvəl, iqtisadi inkişaf səviyyəsi baxımından yaxın olmalıdırlar (bu Avropa İttifaqının ilkin mərhələsində üçün doğru idi. Son illərdə davamlı iqtisadi integrasiyada olan ölkələr qrupu keyfiyyətə aşağı səviyyəli ölkəni (ölkələri) öz tərkiblərinə daxil edirlər);

İndiyə kimi dünyanın heç bir yerində birliyin iştirakçılarının müstəqilliyinin itirilməsi və birləşmənin tamamlanması ilə nəticələnən tam integrasiya prosesi baş verməyib. Məsələn, B.Ballassa nəzəriyyəsi [148] (yalnız Avropa İttifaqında təcəssümü nü tapmış) baxımından MDB regionundakı integrasiya haqqında mühakimə yürütsək, deməli, azad ticarət zonasından gömrük ittifaqına, sonra isə istehsal faktorları bazarlarının integrasiyasına dinamikasından MDB integrasiyası açıq aydın mənfidir, yəni birgə ticarət integrasiyasının inkişaf səviyyəsi kifayət qədər yüksək deyil.

Ona görə də integrasiya birləşmənin özü yox, birləşmə prosesidir. Bu deyilənlər

bilavasitə inteqrasiyanın ən inkişaf etmiş forması olan Avropa İttifaqına aiddir. Lakin aydındır ki, burada sadəcə olaraq fiziki birləşmə deyil, iqtisadi fəaliyyətlərin qarşılıqlı razılaşdırılmış birləşdirilməsi nəzərdə tutulur.

İnteqrasiya qrupuna daxil olan ölkələr, adətən, öz maraqlarını reallaşdırmağa can atırlar. Amma onlar bunu birgə etməyə cəhd edirlər. Lakin əgər birliyin iştirakçıları öz vəziyyətlərini yaxşılaşdırmaq istəyirlərsə, onda bu ya bir-birinin hesabına (yəni iştirakçılardan hansı birinin uduşu digərinin uduzması ilə nəticələnir), birliyə daxil olmayan üçüncü ölkənin hesabına, ya da birliyin özünün sinergetik təbiətli effektləri hesabına mümkün olur.

Dünya iqtisadiyyatının müasir inkişafının əsas qayələrindən biri də regional inteqrasiya qruplarının xeyli çoxalmasından ibarətdir. Son iki onillikdə o 6 dəfə artmış və 2010-cu ildə onların sayı 350-ə çatmışdır. İndiki zamanda dünya ticarətinin 40%-ə qədəri ən azı bir ineqrasiya qrupuna daxil olan ölkələr arasında aparılır. Bir çox alimlər 1990-cı illəri inteqrasiya proseslərinin yüksək həddi, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə isə regionlaşmanın intensivləşməsi dövrü adlandırırlar. Lakin təcrübə göstərir ki,sonrakı dövrlərdə də bu proses yüksək sürətlə davam etmişdir və davam etməkdədir.

İnteqrasiya prosesi özünü əsasən kəmiyyət və keyfiyyət baxımından biruzə verir. Kəmiyyət baxımından son dövrlərdə regionçuluğun makro xarakter almasını, əvvəllər mövcud olmuş sazişlərin təzələnməsini və s., keyfiyyət baxımından isə dərini-nə regional təsərrüfatçılığın artmasını, inteqrasiyanın daha yetkin formalarından istifadə edilməsini qeyd etmək olar.

Dövlətlərin qarşılıqlı əlaqələrinin yüksəldiyi şəraitdə ölkələrin iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətliyini təyin edən əsas faktorlardan biri kimi onun inteqrasiya prosesinə cəlb olunma dərəcəsini qeyd etmək olar. Bunun sayəsində yeni biliklərin və texnologiyaların idxalı, istehsalın və hazır məhsulun ixracının artımı xarici kapitalın cəlb olunması və s. baş verir.

Ölkələrin rəqabət qabiliyyətinin dinamikliyinə ilk dəfə M. Dann diqqət yetirib. Onun təbirincə, rəqabət qabiliyyətin ən vacib xüsusiyyəti zamana görə dəyişməsidir. Rəqabət qabiliyyətlik dedikdə, o milli iqtisadiyyatın qabaqcadan strukturyaradıcı dəyişiklikləri görməyi və ona uyğunlaşma qabiliyyətinin çevikliyinə başa düşür.

Milli rəqabət qabiliyyətliliyin bütün təriflərində ən vacib xüsusiyyət yüksək həyat səviyyəsi və mövcud istehsal faktorlarından istifadənin səmərəliliyi hesab edilir.

Milli rəqabət qabiliyyəti çoxcəhətli termin olub adətən aşağıdakıları ifadə edir:

- ölkə iqtisadiyyatı yüksək artım tempi əldə etməklə ortamuddətli perspektivdə davamlılığını saxlama qabiliyyəti;
- ölkədə istehsal faktorlarının məhsuldarlıq səviyyəsi;
- ölkənin şirkətlərinin bu və ya digər beynəlxalq bazarlarda rəqabət aparma qabiliyyəti.

Birinci iki şərt daxilində milli rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi iqtisadi artımın sürətlənməsi və həyat standartlarının artması ilə eyniləşdirilir. Ona görə də milli rəqabət qabiliyyəti anlayışı iqtisadi inkişaf və iqtisadi artım nəzəriyyələri və bu nəzəriyyələri birləşdirən kapital nəzəriyyəsi ilə sıx əlaqəlidir. Üçüncü şərti isə “milli çempionları” və ixracçılara aid etmək olar. Bu şərt çərçivəsində rəqabət qabiliyyəti ancaq beynəlxalq bazarlarda özünü biruzə verir.

Əmtəə istehsalı və satışının ən əlverişli şəraiti uğrunda xüsusi əmtəə istehsalçıları arasındakı antoqonist mübarizə - kapitalizmdə ən yüksək mənfəət görmək uğrunda kapitalistlər və yaxud onların birlikləri arasındakı mübarizədir.

Regionun rəqabət qabiliyyətliliyinin təşəkkülü və bu prosesdə region dövlətlərinin rolunun qiymətləndirilməsi problemləri hələ də öz həllini tapmayıb. Regionun rəqabətqabiliyyətliliyinin təşəkkülü faktorlarının qiymətləndirilməsində M.Porterin təklif etdiyi “milli romb” modelindən istifadə etmək məqsədəuyğun hesab edilir.

Xarici ticarətin müasir ümumi problemlərindən biri firmaların maraqları ilə milli iqtisadiyyatın maraqlarının uzlaşdırılması məsələsidir. Bu problemin həlli hər hansı ölkədə firmaların dünya ticarətində konkret sahələrdə bəzi məhsullar üzrə müəyyən üstünlük qazanmasının səbəblərini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Bu suala cavab vermək üçün ABŞ alimi M.Porter müəyyən tədqiqatlar apararaq “millətin beynəlxalq rəqabətqabiliyyətliliyi” konsepsiyasını irəli sürmüşdür [111; 183]. Onun mülahizələrinə əsasən, beynəlxalq ticarətdə ölkənin rəqabətqabiliyyətliliyi bir-biri ilə qarşılıqlı təsirdə və asılılıqda olan 4 əsas amillə müəyyən olunur: a) istehsal amilləri şəraiti; b) tələb şəraiti; c) xidmət və yaxın sahələrin vəziyyəti; ç) konkret situasiyaya uyğun

firmanın strategiyası.

M.Porterə görə regionun, həm də ölkənin, rəqabət qabiliyyətinin inkişafı dörd səviyyədə həyata keçirilir: istehsalat faktorları əsasında, investisiya rəqabətliliyi əsasında, innovasiya rəqabətliliyi əsasında, sərvət rəqabətliliyi əsasında. Birinci üç halda rəqabətin nəticəsi iqtisadi artımın təminatı olur. Sonuncu hal isə iqtisadiyyatda durğunluq, enmə və onun xaricdən asılılığı ilə müşayiət olunur.

M. Porter hər bir ölkənin həyat tsklinin 4 mərhələsini fərqləndirmişdir:

- istehsal amilləri mərhələsi (factor-driven İ.Ə.Tnomy). Bu mərhələdə olan ölkələr əsasən malik olduqları istehsal amillərindən-ucuz iş qüvvəsi, daha münbit əkin sahələri və s. istifadə etdiklərinə görə rəqabət aparırlar.

- investisiya mərhələsi (investment-driven İ.Ə.Tnomy). - innovasiya mərhələsi (innovation-driven İ.Ə.Tnomy). Bu mərhələ geniş sahələr təmsalında, bir-biri ilə qarşılıqlı təsirdə olan 4 amilin mövcudluğundan irəli gələn rəqabət üstünlüyü ilə xarakterizə olunur. Milli şirkətlərin müvəfəqiyyətlə rəqabət apardığı sahələrin məcmusu əsaslı artaraq genişlənməkdədir.

- sərvət mərhələsi (prosperity-driven İƏTnomy). Ölkə və onun şirkətləri beynəlxalq rəqabətdə öz mövqelərini tədricən verərək, bütün gücü öz mövqelərini saxlamağa yönəldirlər. Halbuki aktiv investisiyalar etmədiklərindən hakimiyyət orqanlarının dəstəklədiyi konservativ strategiya yeridirlər.

Bu bölgüyə uyğun olaraq M.Porter ölkələrə onların iqtisadi siyasətlərinə uyğun aşağıdakı məsləhətləri tövsiyə edir:

1. İstehsal amilləri mərhələsində olan ölkə iqtisadiyyatları üçün:

- siyasi və makroiqtisadi sabitliyin yaradılması və saxlanılması, qanunun aliliyinə nail olunması; dünya səviyyəli texnologiyanın assimlyasiya edilməsi üçün şəraitin yaradılması.

2. Investisiya mərhələsində olan ölkə iqtisadiyyatı üçün;

- elmi-tədqiqat və fiziki infrastruktur güclərinin təkmilləşdirilməsinə investisiyalarının qoyulması;

- xarici texnologiyanı qabaqlayan dəyərlərin yaradılması zəncirinin bütün mərhələləri (hasilatdan başlayaraq son məhsul istehsalına qədər) üzrə istehsal güclərinin

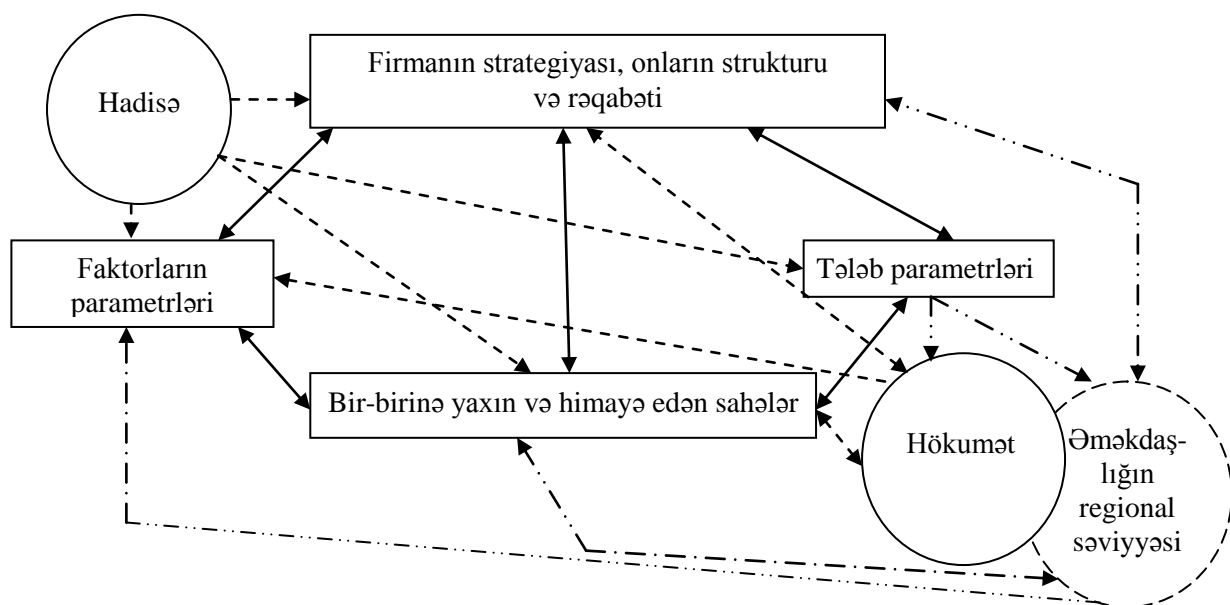
genişlənməsi üçün imkanların yaradılması.

3. Yeniləşmə mərhələsində olan ölkə iqtisadiyatları üçün:

- dünya səviyyəli tədqiqat resurslarının (təşkilatı, infrastruktur, işçi qüvvəsi) yaradılması;

- milli şirkətlər üçün nadir strategiyanın və dünyada ən yeni innovasiyaların yaradılması üçün şəraitin yaradılması.

Lakin “Milli pomb”u inteqrasiya ilə “sintez” etmək istədikdə nəzərə almaq lazımdır ki, inteqrasiyaya qoşulan ölkələrin milli maraqları bir-birinə həmişə uyğun gəlmir. Bu halda öz növbəsində, komponentlər üzrə determinantların regionun rəqabət üstünlüyünə qarşılıqlı təsir dərəcəsinin öyrənilməsinə zərurət yaranır. Təsəvvür olunur ki, bu cür modeli iştirakçı ölkələrin əməkdaşlığın regional səviyyəsini sərbəst dəyişən qismində qəbul etməklə təkmilləşdirmək olur.

Şəkil 1.1. M. Porterin sərbəst dəyişən daxil edildikdən sonra “milli pomb”u

Müasir həyatda milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyəti sənaye istehsalının yenilik və modernləşmə qabiliyyəti ilə müəyyən olunur. Həqiqətdə sənaye investisiya və şəxsi tələbat mallarının aparıcı istehsalçısı, dövlət büdcəsinə vergilərin əsas ödəyicisi-dir. Onun inkişaf səviyyəsindən elmi-texniki yeniləşmənin tempi, digər sfera və sahələrdə əməyin məhsuldarlığının artımı və əhəlinin rifah səviyyəsi ciddi asılıdır.

Rəqabət qabliyyətinin bir sıra rəsmi təşkilatlar tərəfindən qəbul olunmuş müasir tərifini mahiyyətə M.Porter-in nəzəriyyəsi ilə uzlaşır və rəqabət üstünlüyü anlayışının evolyusiyasının yeni mərhələsini əks etdirir. İqtisadi və Sosial İnkişaf Təşkilatının qəbul etdiyi rəqabətqabiliyyətinin ümumi tərifini belədir: rəqabətqabiliyyətlilik beynəlxalq rəqabət üçün açıq olmaqla, şirkət, sahə, region və millətin nisbətən yüksək gəlir və əmək haqqı əmələ gətirmək qabiliyyətidir.

Regional və subregional inteqrasiya ölkənin rəqabətqabiliyyətinə müsbət təsir göstərir, yəni istehsalın ixtisaslaşmasını və diversifikasiyasını artırır, texnologiya kooperasiyanın əsasını təmin edir, istehsalat xərclərini (miqyas effekti hesabına) və tranzaksiya məsrəflərini (inzibati və gömrük sənədləşməsinin həcmi asaldılması) aşağı salır. Tarif maneələrinin ləğvi bazarın möhkəmlənməsinə səbəb olur, ölkəyə daha effektiv istehsalçılar üçün yol açır. Bazarın genişləndirilməsi və onun iştirakçılarının sayının artırılması sayəsində inteqrasiya rəqabəti kəskinləşdirir və effektiv istehsalçıları sıxışdıraraq aradan çıxardır, investisiya mühitinə müsbət təsir göstərir, xarici və yerli bazara yol tapmaya dair qeyri-müəyyənlik səviyyəsinin aşağı salınması vacib inzibati reformaları aparma vasitəsilə ümumi, daha iri bazarların yaradılması ilə müsbət olunur və bu səbəbdən ölkəyə kapital axını güclənir (əsasən birbaşa xarici investisiya). İnteqrasiya istehsalın daha sətətli innovasiya ilə yeniləşməsi üçün imkan yaradır, biliklərin daha azad mübadiləsinə səbəb olur. Regional iqtisadi inteqrasiya dünya səhnəsində aktiv oyunçulara çevrilə bilən yeni, daha güclü və rəqabətqabiliyyətli birliklər əmələ gətirir.

Uğurlu iqtisadi inteqrasiyanın əsas effektlərinin sistemləşdirilməsi regional iqtisadi inteqrasiyanın ölkənin beynəlxalq rəqabətqabiliyyətinin yüksəlməsinə aşağıdakı təsirlərini meydana çıxardır:

- istehsalatın ixtisaslaşması və diversifikasiyasını gücləndirir;
- mükəmməl texnologiya kooperasiyanı təmin edir;
- dağınıq şəkildə olan milli bazarların birləşdirilərək vahid hala gətirilməsi hesabına daxili bazarın həcmi artması məcmu ÜDM-nin artımını stimullaşdırır;
- bir nəfərə düşən orta gəlirin yüksəlməsi və malların qiymətlərinin aşağı salınması sayəsində əhəlinin alıcılıq qabiliyyətinin artması ilə nəticələnir;
- mütləq və nisbi üstünlük nəzəriyyəsinə əsasən, inteqrasiya müxtəlif ölkələrin

resurslarından daha effektiv istifadə etməklə rasionallaşdırmanı stimullaşdırır;

- yüksək texnologiyalı istehsal böyük həcmdə ilkin investisiyalar tələb etdiyindən, inteqrasiya miqyas effekti hesabına istehsal məsrəflərini azaldır;

- inzibati və gömrük sənədləşmələrinin həcmninə ixtisara salınması ilə transaksiya məsrəflərini aşağı salır;

- əsas makroiqtisadi göstəricilərin konvergenziyasına səbəb olur;

- tarif maneələrinin aradan qaldırılması bazarların böyüməsinə imkan yaradır və daha effektiv istehsalçıların ölkəyə gəlişinə yol açır;

- bazarın genişlənməsi və iştirakçıların çoxalması sayəsində inteqrasiya rəqabət mübarizəsini kəskinləşdirir və aşağı səmərəliliyə malik istehsalçıları aradan çıxardır;

- istehsalın rasionallaşdırılması və qabaqcıl texnologiyaların genişləndirilməsi əməyin məhsuldarlığının yüksəldilməsi ilə nəticələnir;

- investisiya mühitinə müsbət təsir edir, xarici və yerli bazara daxil olmada qeyri-müəyyənliyi azaldan inzibati islahatlar vasitəsilə ümumi, daha iri bazarların yaranmasına səbəb olur və ölkəyə kapital axınını gücləndirir;

- bazarların həcmninə genişləndirilməsi, ticarət şəraitinin yaxşılaşdırılması, istehsal müxtəlifliyi ölkələr qrupunun investisiya cəlbediciliyini artırır;

- istehsalın sürətli innovasiyalı yeniləşməsinə imkanlar açır, biliklərin daha azad mübadiləsinə səbəb olur, elmi tədqiqat və təcrübə-konstruktor işləri ilə bağlı transaksiya xərclərini azaltmaqla, yekunda artımı sürətləndirir;

- müxtəlif ölkələrə məxsus işçilərinin eyni istehsal prosesində iştirakını təmin edən beynəlxalq kooperasiya formasını yaradır.

İnteqrasiyanın beynəlxalq rəqabətqabiliyyətliliyə təsirini qiymətləndirməyin mövcud çətinliklərinə baxmayaraq, əldə olunmuş nəzəri biliklər bu gün ən inkişaf etmiş inteqrasiya qrupu olan Avropa İttifaqı ölkələrinin makroiqtisadi göstəricilərinin statistik təhlili yolu ilə müxtəlif empirik yoxlamalardan keçmişdir. Eyni zamanda Finlandiyanın əldə etdiyi iqtisadi möcüzələri onun Aİ-yə daxil olması ilə əlaqələndirsək, böhran yaşayan Yunanstan inteqrasiyanın səmərəli təsiri haqqında tezisi şübhə altına alır. Başqa sözlə, Avropa İttifaqı çərçivəsində inteqrasiyanın onun üzvlərinin rəqabətqabiliyyətliliyinə müsbət təsir göstərməsi haqqında tezisi avrozonanın bir neçə ölkəsinin

kəskin maliyyə-iqtisadi böhran içində olması və son dövrlərdə rəqabətqabiliyyətlilik reytinglərinin aşağı düşməsi barədə bəyanatla təkzib etmək olar.

Avrozona nümunəsi göstərir ki, vahid valyuta bir çox üstünlüklər yaradır, lakin bundan əsasən iqtisadiyyatı güclü olan dövlətlər udur, yüksək borcu olan zəiflər isə autsayder vəziyyətində qalırlar. Söhbət Yunanıstan, Portuqaliya, İrlandiya və İspaniyadan kimi ölkələrdən gedir. Bu dövlətlər məcburdurlar ki, xərclərini məhdudlaşdırsınlar və iqtisadiyyatı dəstəkləyən stimulları azaltsınlar. Lakin, bir neçə Avropa ölkəsi kimi, Yunanıstanın acınacaqlı maliyyə vəziyyəti Avropa İttifaqı çərçivəsində inteqrasiya ideyasının yararsızlığına dəlalət etmir. Avropa təcrübəsi eyni zamanda göstərir ki, inteqrasiya ölkələrinin iqtisadiyyatının dağılmasına yol verməmək məramından böhran halında qarşılıqlı kömək mexanizmi işə düşür.

Beləliklə, Aİ çərçivəsində inteqrasiya ona daxil olan ölkələrin iqtisadiyyatına həm müsbət və həm də mənfi təsir göstərir. Amma inteqrasiya Avropa ölkələrinə kooperasiya və ixtisaslaşma, əmtəələrin, xidmətin, insanların, kapitalın sərbəst hərəkəti əsasında maliyyə-iqtisadi böhranın fəsadlarının aradan qaldırılmasına kömək edə bilər.

Dünya maliyyə-iqtisadi böhranı qlobal iqtisadi inteqrasiya prosesinin ləngiməsinə və iqtisadi-siyasi prioritetlərin regional inteqrasiyaya tərəf yerini dəyişməsinə səbəb oldu. Dünya təcrübəsinin göstərdiyi kimi, iri həcmli regional inteqrasiyalar ölkələrin beynəlxalq rəqabətqabiliyyətini artımına səbəb olur ki, buna misal olaraq Aİ, ASEAN və s. bu kimi uğurlu inteqrasiya bloklarını göstərmək olar.

Rəqabətqabiliyyətli əmtəə istehsalı, yerli məhsulların beynəlxalq bazarlarda rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi bir qayda olaraq dövlətin diqqət mərkəzində olmalı, xarici iqtisadi əlaqələrin strategiyasının əsasını təşkil etməlidir. Bu baxımdan, rəqabət qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi, onun səviyyəsinin yüksəldilməsi ehtiyatlarının aşkara çıxarılması olduqca zəruri məsələdir. “İdarəetmə problemləri üzrə Avropa Forumu” Beynəlxalq Təşkilatı müntəzəm olaraq inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatının rəqabətqabiliyyətinin qiymətləndirilməsi üzrə tədqiqatlar aparır. Aparılmış tədqiqatlara əsasən belə bir nəticəyə gəlinmişdir ki, rəqabətqabiliyyətlilik istehsalçının rəqiblərlə müqayisədə qiymət və qeyri-qiymət parametrləri üzrə üstün əmtəə istehsalı və satışına şərait yaradan imkanlarını özündə birləşdirir.

Müasir yüksək inkişaf etmiş ölkələrin rəqabətqabiliyyətliyi əsasən texnoloji üstünlüklərə, geridə qalmış ölkələrdə isə bu, resurslara əsaslanır. Başqa sözlə, varlı və yoxsul ölkələrin rəqabətqabiliyyətliliklərinin təbiəti müxtəlifdir. Daha çox ölkənin rəqabətqabiliyyətliliyinin mənbəyi onun iqtisadi inkişafının mərhələsi ilə dəqiq xarakterizə olunur. Belə ki, rəqabətqabiliyyətliliyin ilkin amilləri ölkənin coğrafi vəziyyəti, təbii resurslara malik olması, istehsalın əsas faktorlarının qiymətləri, yüksək faktor məhsuldarlığı və həyatın keyfiyyəti, ən yeni texnika, iqtisadi mühit, texnoloji liderlik və qlobal rəqabət strategiyası hesab edilir.

1.3. Dünya iqtisadiyyatının müasir inkişafı şəraitində regional əməkdaşlığın xüsusiyyətləri və istiqamətləri

Müasir dünya iqtisadiyyatının inkişafının əsas xüsusiyyətlərindən biri keçmişdə müstəmləkə olan böyük bir qrup dünya ölkələrinin beynəlxalq əmək bölgüsündə rolunun və əhəmiyyətinin artmasıdır.

Çoxtərəfli ticarət sistemi müharibədən sonra ikiqütblü dünya şəraitində yaranıb. Dünya ticarətinin və beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığın inkişafı XXI əsrin əvvəllərində bir sıra dəyişiklərə məruz qalmışdır. Prosesin təhlili nəticəsində dünya ictimai qurumunun qüvvələrinin düzülüşündə meydana gəlmiş əhəmiyyətli dəyişikliklər barədə müəyyən məlumatlar əldə etmək olar. Məhz bu səbəbdən tənzimləmənin bu və ya digər məsələləri üzrə bəzi ölkələrin mövqelərində çox vacib fərqlər meydana çıxır. Ölkələrin qloballaşması şəraitində dünya bazarında rəqabət aparmaq və ticarət-siyasi danışıqlarda öz mövqeyini irəli sürmək və müdafiə etmək daha da çətinləşir. Qeyd olunanlar fonunda hazırda dünyada müxtəlif forma və miqyasda regional ticarət və iqtisadi əməkdaşlıqda aktivləşmə nəzərə çarpır.

İqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə bir qrup ölkələri çox zaman “3-cü Dünya ölkələri”, “İqtisadi cəhətdən geri qalmış ölkələr” və “Cənub ölkələri” adlandırılırsalar da, belə ölkələrə münasibətdə son dövrlərdə “inkişaf etməkdə olan ölkələr” anlayışı daha

çox işlədilir.

Bu ölkələr əsasən A.Neklessanın “Ordo quadro-dördüncü dərəcə: postsovet dünyasının zühuru” məqaləsindəki 4-cü Cənub (Hind okeanı qövsü) sxeminə əsasən inkişaf etməkdə olan ölkələr qruplarının əksəriyyəti Hind okeanı qövsündə yerləşir. Bütövlükdə isə, inkişaf etməkdə olan ölkələr qrupu hal-hazırda özündə Asia, Afrika, Latin Amerikasını və Okeaniyanın 141 ölkəsini cəmləşdirir. Bu ölkələr qrupunda dünya əhalisinin yarıdan çoxu, təxminən 80%-i yaşayır. Uzun illər boyu imperialist ölkələrin ucuz xammal və işçi mənbəyi rolunu oynayan bu ölkələr həmin illər ərzində sərbəst iqtisadi siyasət yeridə bilməmişlər. Bu ölkələrdə əsas məşğuliyyət kənd təsərrüfatı, hasilat sənayesi və ticarət hesab olunurdu. Müasir bazar alətlərindən isə demək olar ki, heç biri burada mövcud deyildi. Müstəqillik əldə etdikdən sonra həyata keçirilən inkişaf proqramları müəyyən uğurların əldə edilməsinə kömək etsə də, ümumilikdə vəziyyəti kökündən dəyişmək hələ də mümkün olmamışdır.

İqtisadi inkişaf müddətində 3-cü dünya ölkələrində öz təbii resursları üzərində dövlətin nəzarəti artmağa başlamışdır. Əgər əvvəlki illərdə təbii resurslar TMK-lara, özəl firmalara məxsus idisə, hal-hazırda resurslar üzərində dövlətin və ya dövlət müəssisələrinin birbaşa nəzarəti mövcuddur.

Artıq inkişaf etməkdə olan ölkələr beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin subyektinə kimi çıxış edərək, özlərinin iqtisadi siyasətlərini həyata keçirməkdə müstəqildirlər. Yeni dövlətlərin yaranması və BİM-in subyektinə çevrilməsi özü ilə bir neçə dəyişikliklər gətirdi. Bu cür dəyişikliklər özünü beynəlxalq ticarətin artması, yeni əmtəə və xidmət bazarının yaranması, investisiyaların həcmində artmasında göstərir.

Dünya təsərrüfat sisteminin inkişafının ziddiyyətlərindən biri də iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş Şimal ilə geridə qalmış Cənub arasındakı problemdir. Şimal-Cənub problemi inkişaf etmiş ölkələrlə inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında olan iqtisadi münasibət problemdir. Problemin mahiyyəti ondadır ki, inkişaf etmiş ölkələrlə inkişaf etməkdə olan ölkələr arasındakı sosial-iqtisadi səviyyədə olan uyğunsuzluğu aradan qaldırmaq üçün axırıncılar inkişaf etmiş ölkələrdən müxtəlif güzəştlər, o cümlədən öz əmtəələrinə inkişaf etmiş ölkələrin bazarlarında geniş yol verilməsi, bilik və kapital (kömək formasında) axınının güclənməsini, borcların silinməsini və s. tələb edirlər.

Qeyd edək ki, Dünya Bankının rəsmi hesabatlarında MDB ölkələri, Şərqi və Mərkəzi Avropa ölkələri və eləcə də Monqolustan nə inkişaf etmiş ölkələrlə nə də inkişaf etməkdə olan ölkələr qrupuna daxil edilməyib. Bu ölkələr – keçid iqtisadiyyatlı ölkələri hesab olunurlar.

İnkişaf etməkdə olan ölkələr təkcə lokal, regional və beynəlxalq səviyyədə deyil, həm də bütün dünya təsərrüfat sistemi üçün potensial təhlükədir. Geridə qalmış Cənub onun tərkib hissəsi hesab olunur və deməli onun iqtisadi, siyasi və sosial problemləri mütləq özündən kənarında müxtəlif formalarda təsirini göstərəcəkdir. Buna konkret misal kimi, məsələn, inkişaf etməkdə olan ölkələrdən inkişaf etmişlərə olan miqrasiyanı, infeksiya xəstəliklərinin yayılmasını göstərmək olar. Elə buna görə də Şimal-Cənub problemini tam mənada müasir dünyanın qlobal problemlərindən biri kimi şərh etmək olar. Bu problemə üç zidd yanaşma-liberal, antiqlobalçı və strukturçu yanaşmalar mövcuddur. Liberal yaxınlaşmanın tərəfdarları o nöqteyi-nəzəri dəstəkləyirlər ki, məhz inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyatında özünü təsdiq edə bilməyən müasir bazar mexanizmi bu ölkələrə geriliyi aradan qaldırmağa və beynəlxalq əmək bölgüsündə layiqli yer tutmağa mane olur. Onların fikrincə inkişaf etməkdə olan dövlətlər makroiqtisadi stabillik, iqtisadiyyatın liberallaşması və dövlət əmlakının özəlləşməsini (yəni Vaşinqton konsensusunu) təmin edən kursu dəstəkləməlidirlər. Liberal yanaşma son on ildə inkişaf etmiş ölkələrin beynəlxalq iqtisadiyyat mövzusu üzrə çoxtərəfli danışıqlarında qabarıq şəkildə əksini tapır.

Antiqlobalistlər hesab edirlər ki, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin müasir sistemi eyni hüquqa malik deyil. Dünya iqtisadiyyatı yüksək dərəcədə beynəlxalq inhisarlar tərəfindən idarə olunur ki, bu da faktiki olaraq Simala, Cənubu istismar etməyə imkan verir. İnkişaf etmiş ölkələrin bilərəkdən xammal əmtəələrinə olan dünya qiymətlərini aşağı salması, emal mallarının qiymətlərinin artırılmasını təsdiqləyən antiqlobalçılar bütün Şimal-Cənub iqtisadi münasibətlərinə inkişaf etməkdə olan ölkələrin mənafeyini qorumaq baxımından köklü şəkildə iradi qaydada yenidən baxılmasını tələb edirlər.

Strukturalistlər hesab edir ki, mövcud beynəlxalq iqtisadi münasibətlər inkişaf etməkdə olan dövlətlər üçün ciddi çətinliklər yaradır. Lakin Antiqlobalistlərdən fərqli

olaraq onlar etiraf edirlər ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyatında ciddi struktur dəyişikliklər aparmadan iqtisadiyyatının sahə diversifikasiyasını təmin etmək, və bu ölkələrin rəqabətqabiliyyətliyini artırmaq mümkün deyil. Onların fikrincə beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemi islahatlaşdırılmaqla, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə struktur dəyişikləri asanlaşdırılmalıdır. Belə yanaşmanın tərəfdarları israr edir ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadi artım xüsusiyyətləri və obyektiv çətinliklər inkişaf etmiş ölkələr tərəfindən nəzərə alınmaqla, bu ölkələr tərəfindən ticarət preferensiyaları genişləndirilməlidir. Şimal-Cənub probleminə bu cür tarazlı yanaşma müasir şəraitdə beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən böyük hörmətlə qarşılır və inkişaf etməkdə olan ölkələrlə inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadi əlaqələrinin probleminin həlli perspektivlərini belə yanaşmada görürlər.

Dünya təsərrüfat əlaqələrinin coğrafi quruluşunda da müəyyən dəyişikliklər baş verməkdədir. Belə ki, dünya təsərrüfat əlaqələrinin əsas subyektləri olan sənayecə inkişaf etmiş ölkələr bir-birləri iqtisadi əlaqələri daha da dərinləşdirirlər və bu proses özünü integrasiya birlikləri çərçivəsində daha aydın göstərir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin dünya əmtəə, xidmət, kapital və işçi qüvvəsi bazarlarında mövqeləri getdikcə güclənir.

Məlum olduğu kimi tədqiqatlarda ölkələrin təsnifləşdirilməsi zamanı əsasən Dünya Bankının yanaşmasından istifadə edilir. Bu yanaşmaya görə, ölkələrin təsnifləşdirilməsinin əsas meyarı kimi adambaşına düşən Ümumi Milli Məhsul (ÜMM) çıxış edir. Adambaşına düşən ÜMM-dən asılı olaraq dünya ölkələri aşağı gəlirli ölkələrə, orta gəlirli ölkələrə (bu qrup özü ortadan aşağı və ortadan yuxarı gəlirli ölkələrə bölünürlər) və yüksək gəlirli ölkələrə bölünürlər. Ölkələrin təsnifləşdirilməsi zamanı Dünya Bankı tərəfindən həmçinin coğrafi regionlara və xarici borcun səviyyəsinə əsaslanan analitik kateqoriyalardan da istifadə edilir.

Coğrafi regionlara görə təsnifləşdirmə yalnız aşağı və orta gəlirli ölkələr üzrə aparılıb. Bu ölkələri çox vaxt inkişaf etməkdə olan ölkələr adlandırırlar. Bu termindən istifadə çox rahatdır: bu anlayış ölkələrin eyni inkişaf səviyyəsində və ya bu kateqoriyaya aid edilməyən ölkələrin inkişafın son mərhələsində olmaları demək deyil.

Gəlir kateqoriyasına görə ölkələr adambaşına düşən ÜMG-yə görə təsnifləşdirir-

lirlər. Dünya Bankı bütün dünya ölkələrini 4 qrupa ayırmışdır : yüksək, orta yüksək, orta aşağı və aşağı gəlirli ölkələr qrupu. Qeyd edilmişdir ki, Yüksək gəlirli ölkələrin bəziləri (YSÖ və ərəb ölkələri), Orta gəlirli və Aşağı gəlirli ölkələr inkişaf etməkdə olan ölkələr hesab olunurlar. Bu ölkələr aşağıdakılardır:

1. Yüksək (11906 \$ və ondan yuxarı) gəlirə malik olan ölkələr qrupu:

- inkişaf etmiş ölkələr (ABŞ, Kanada, CAR, İsrail, Yaponiya, Yeni Zelandiya, Avstraliya və Qərbi Avropa ölkələri);

- Cənubi-Şərqi Asianın yeni sənaye ölkələri – Honkonq, Sinqapur, Tailand, Cənubi Koreya;

- İran körfəzinin neftlə zəngin olan Ərəb ölkələri – Səudiyyə Ərəbistanı, Küveyt, BƏƏ və Qatar;

- digər Avropa ölkələri – Kipr, Sloveniya, Malta, Çexiya, Estoniya və Slovakiya.

2. Orta yüksək (3856 \$-dan 11905 \$-dək) gəlirə malik olan ölkələr qrupu (46 ölkə):

- Yeni Sənaye Ölkələri – Braziliya, Meksika, Venesuela, Argentina və Türkiyə bu qrupa daxildir. Bu ölkələrdə dinamik inkişaf və beynəlxalq əmək bölgüsündə fəal iştirak etmək artıq formalaşmışdır. Bu ölkələrdə bazar iqtisadi sistemi hakim rol oynayır.

- Həmçinin, Afrikadan – Bostvana, Liberiya və Liviya, Asia ölkələrindən –Xorvatiya, Serbiya, Livan, Oman və Fiji adaları, Amerika qitəsi ölkələrindən – Peru, Panama, Yamayka və Surinam daxildir.

3. Orta aşağı (976 \$-dan 3855 \$-dək) gəlirə malik ölkələr qrupu (55 ölkə):

- Afrikadan - Əlcəzair, Kamerun, Misir, Mərakeş, Namibiya və Konqo Respublikası;

- Cənubi Amerikadan - Kolumbiya, Ekvador və Boliviya;

- Asiyadan Çin, Hindistan, İran, İraq, İordaniya, Suriya, Filippin adaları və Tailand daxildir.

4. Aşağı (975 \$ və ondan aşağı) gəlir səviyyəsinə malik olan ölkələr qrupu(49 ölkə):

- iqtisadi cəhətdən ən geridə qalan, sosial vəziyyəti pis olan dövlətlərdir (60-a

yaxın ölkədən ibarətdir). Onlara Afrika ölkələrinin əksəriyyəti, Asiyanın bəzi ölkələri (Banqladeş, Şri-Lanka, Nepal, Yəmən, Əfqanıstan), Okeaniya ölkələri və Amerika qitəsi ölkələrindən - Haiti, Honduras, Nikaraqua, Santo-Domingo və başqaları aiddir.

Dünya iqtisadiyyatının qloballaşdığı bir zamanda inkişaf etməkdə olan ölkələrlərin inkişafı üçün vacib olan amillərdən biri dünya ticarətində iştirak etməkdir. Bu əlaqələrin əsas formasını beynəlxalq əmtəələr, xidmətlər və intellektual mülkiyyətlər üzrə ticarət təşkil edir.

Çoxtərəfli ticarət sistemi müharibədən sonra ikiqütblü dünya şəraitində yaranıb. Məhz bu səbəbdən tənzimləmənin bu və ya digər məsələləri üzrə bəzi ölkələrin mövqelərində çox vacib ayrılıqlar meydana çıxır. Ölkələrin qloballaşması şəraitində dünya bazarında rəqabət aparmaq və ticarət-siyasi danışıqlarda öz mövqeyini irəli sürmək daha da çətinləşir. Bununla əlaqədar müxtəlif forma və miqyasda regional ticarət və iqtisadi əməkdaşlıqda aktivləşmə nəzərə çarpır.

Qarışıqlıq ticarət sferasında azad iqtisadi zonalar yaradıldı. Əmtəələrin həcmi baxımından məhdudluq və qarşılıqlı ticarət liberallaşmasının aşağı səviyyədə olması nəticəsində ilk dəfə məşhur iqtisadçı R.Lanqxammer tərəfindən gətirilmiş xüsusi termin meydana çıxdı. Bu preferensial ticarət zonası idi. Regional ticarət sazişləri (RTS) müasir çoxtərəfli ticarət sisteminin ən vacib xarakterli əlamətlərindən hesab olunur. Beynəlxalq ticarət əməkdaşlığın ümumi həcmində preferensial ticarətin həm sayı və həm də payı son 10 ildə durmadan artır.

RTS-nin yaranma prosesi başlanğıcdan dörd əsas qayə ilə səciyyələnir. Hər şeydən əvvəl ənənəvi olaraq beynəlxalq ticarət sisteminin liberallaşmasına can atan bir çox ölkələrin əksəriyyəti RTS-ə daha çox öz ticarət siyasətinin əsası kimi baxmağa başladılar. Bu zaman onların bəziləri üçün RTS-nin və çoxtərəfli liberallaşmanın əhəmiyyəti eyni dərəcəli idisə, digərləri üçün RTS ticarət siyasətinin prioritet istiqaməti kimi qəbul olunurdu. İkincisi RTS-nin mexanizmi xeyli mürəkkəbləşib. Bir çox hallarda onlar çoxtərəfli qaydalar çərçivəsindən çıxaraq ticarət rejimini müəyyənləşdirir. Məsələn əksər yeni RTS əsasən xidmət ticarətinin liberallaşmasına istiqamətlənmişdir. Bu da öz növbəsində çoxtərəfli tənzimləmənin təsirinə düşməyən sferada qaydaların uzlaşmasını ilə nəticələnir. Bu halda regional sazişdə əks olunmuş qaydalar re-

gionun ölkələri üçün innovasiyalı və qeyri-adi olur. Üçüncüsü, dünya praktikasında yalnız inkişaf etməkdə olan ölkələrin qarşılıqlı preferensiya sazişinə üstünlük verilmir, həm də inkişaf etmiş ölkələrlə inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında sazişə də rast gəlinir. Qabaqcıl inkişaf etməkdə olan ölkələrin arasındakı RTS-nin bağlanması dünya ticarətində və birbaşa xarici investisiya qoymada “Cənub-Cənub” meylinin güclənməsinə gətirib çıxardır. Ən vacib əhəmiyyət kəsb edən inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr (Şimal-Cənub adlanan) arasında yeni RTS daim qarşılıqlı olmayan preferensiyaları sıxışdırıb aradan çıxardır. Dördüncü RTS-in dinamikası regional disproporsiya və ziddiyətlərə baxmayaraq regional miqyasda birləşməyə ümumi meyil haqqında məlumat verir. Bir tərəfdən regionlar arası RTS formasında aktiv təsir müşahidə olunur, digər tərəfdən isə əsas qayə “kontinental” ticarət bloklarının yaradılması olur.

Bunu nəzərə alaraq ənənəvi regional ticarət sazişi əvəzinə preferensial termini işlətmək təklif olunur, bu da öz növbəsində regionallaşmanın müasir mərhələsinin spesifikasiyini tam şəkildə əks etdirir. Müasir iqtisadiyatda regionalizmə iki əsas baxış sistemi formalaşmışdır: bu hadisənin tərəfdarları və əleyhdarları. Bu nöqtəyi nəzərdən biri ondan ibarətdir ki, inteqrasiya birlikləri ticarətin qapalılığına və diversifikasiyasına səbəb olur. Ümumiləşmiş şəkildə onları aşağıdakı arqumentlərə gətirmək olar:

- inteqrasiya əlaqələrinin yaranması prosesində ticarət effekti üstünlük təşkil edir ki, bu effektiv diversifikasiyaya mane olur və dünya miqyasında resursların optimal yerləşdirilməsinə nail olmağa imkan vermir;

- regional və preferensial sazişlərin iştirakçıları, razılaşma nəticəsində ticarət əlaqələrinin diversifikasiyasının güclənməsi səbəbindən, ticarətin gələcəkdə daha liberallaşmasında maraqlı olurlar (məsələn, Aİ-nin QATT-ın Uruqvay raundunun tropik mallara rüsumun aşağı salınması qarşı mübarizəsinə dəstəklənilir);

- bəzi inteqrasiya qruplarının daxilində üçüncü ölkələrdən daxil olan əmtəələrdən qorunmağa istiqamətlənmiş himayəçi meyllər sistemi hazırlanır;

- regiondaxili problemlərə ayrılmış böyük diqqət siyasətçiləri ümumdünya məsələlərinin həllində iştirak etməkdən yayındırır, yəni maraqlarında diversifikasiyası adlandırılan hadisə baş verir.

İnkişaf etmiş ölkələrdə iqtisadi inteqrasiya qarşılıqlı ticarətin liberallaşmasından başlayaraq istehsal sahəsinə nüfuz etmişdir. Lakin inkişaf etməkdə olan ölkələrdə isə bunun əksinə olaraq inteqrasiya prosesləri əvvəl istehsal sahəsində yayılmış və sonra isə ticarət sferasına daxil olmuşdur. Bunu aşağıdakı səbəblərlə izah etmək olar:

- inteqrasiya olunan ölkələrdə iqtisadiyyatın optimal strukturunun yaranmasına əsas maneələr gömrük-tarif və qeyri-tarif kimi süni məhdudiyyətlər yox, təbii maneələr-iqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsinin aşağı olması, iqtisadiyyatların bir-birini qarşılıqlı tamamlama dərəcəsinin zəifliyidir ki, bunları yalnız istehsal sahəsindəki əməkdaşlıqla aradan qaldırmaq olar;

- istehsalat sahəsindəki əməkdaşlıq bir sıra ölkələrin böyük səy və koordinasiyasını tələb edir ki, bunu da təkbaşına yox, birgə, qrup daxilində etmək mümkündür;

Keçən əsrin 80-90-cı illərinin iqtisadi çətinlikləri inkişaf etməkdə olan ölkələri məcbur etdi ki, uzunmüddətli yox, qısa müddətli maraqları əsas tutaraq inteqrasiyaya iqtisadi inkişaf səviyyəsinin yüksəldilməsi və sənayeləşməyə yardım aləti kimi baxsınlar. Ona görə də yaranmış iqtisadi birliyin çərçivəsində üstünlük qarşılıqlı ticarətin liberallaşmasına yox (onun həyata keçirilməsi üçün obyektiv şərait yox idi və həm də subyektiv səbəblər də maneçilik törədirdi), istehsal əməkdaşlığına verildi.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə inteqrasiya prosesi baxımından ilkin iqtisadi və siyasi şəraitin xarakterik xüsusiyyəti müxtəlif tip birliklərin yaranmasına gətirib çıxardı. Baxılan dövrdə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə əsasən preferensial ticarət zonası yaranmışdı. Bu sferada inteqrasiya tədbirləri yaxşı nəticələr verdi. Ona görə ki, iştirakçı ölkələrin səyləri ticarət liberallaşmasına cəmlənmişdi və buddan əlavə bazarların yaxınlaşması üzrə razılığa gəlmək daha asan idi.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə keçən əsrin 60-80-cı illərində yaranmış 30 qruplaşmadan yalnız beşi tam və ya yarımçıq azad ticarət zonası idi (üçüncü ölkələrə nisbətən qarşılıqlı ticarət liberallaşmasının səviyyəsi aşağı idi). Onlara aşağıdakılar aid idi: Mərkəzi Amerika ümumi bazarı, Karib cəmiyyəti, Şərqi Karib ümumi bazarı və Mərkəzi Afrika ölkələrinin gömrük və iqtisadi ittifaqı.

Digər qruplaşmalarda həssas əmtəələr üçün çoxsaylı istisnaları saxlamaq şərti daxilində qarşılıqlı ticarəti qismən liberallaşdırdıqdan sonra preferensial ticarət zonası

fəaliyyət göstərməyə başladı. Ticarət liberallaşması qarşılıqlı ticarətin intensivləşməsinə və məcmu əmtəə dövriyyəsində onun payının yüksəlməsinə səbəb olurdu. Bu zaman artım dinamikası iqtisadi birlik yaranandan sonra birinci 5-7 ildə müşahidə olundu. Bu zaman rüsumların azaldılması və ləğvi ticarətin artımını stimullaşdırdı. Bundan sonra liberallaşma faktorunun təsiri tükənməyə başladı və sonrakı mərhələlərdə inteqrasiya tədbirlərinin realizasiyası üçün ilkin obyektiv iqtisadi tədbirlərin mövcudluğuna ehtiyac yarandı. Bunlara iştirakçı ölkələrin ixrac strukturunun qarşılıqlı birini tamamlama dərəcəsi, ölkələrin iqtisadi inkişaf səviyyəsi və s. aid etmək olar.

Nəticədə 1960-1970-ci illər dövrü üçün səciyyəvi olan qarşılıqlı ticarətin artım meyli 1980-cı ildə azalma (aşağı düşmə) meyli ilə əvəz olundu. Məsələn, Mərkəzi Amerika ümumi bazarı çərçivəsində qarşılıqlı ticarətin payı 1960-cı ildə 7,5% , 1970-ci ildə 26,8%, 1980-cı ildə 22,0% olmaqla 1990-cı ildə 14,4% təşkil etmişdir.

İstehsal sahəsində inkişaf etmiş ölkələrin koordinasiya-məsləhət tipli iqtisadi birlikləri yarandı. İştirakçı ölkələr istehsalat əməkdaşlığının əsas istiqamətlərini razılaşdırır, lakin nəzərdə tutulmuş layihənin həyata keçirilməsində kompensasiya prinsipi əsasında maraqlı ölkələr iştirak etməyə başlayırdı. Belə iqtisadi birliyə Latın Amerikasını, Cənubi Afrika ölkələrinin inkişafının koordinasiyasını üzrə Konfransını və Cənubi Asiya ölkələrinin regional əməkdaşlıq Assosiasiyasını misal göstərmək olar. İstehsal sferasında ən effektiv əsasən çay hövzələrinin birgə mənimsənilməsi üzrə sahə proqramlarını həyata keçirən birlik oldu. Onların arasında indi də fəaliyyət göstərən Afrikada Manu çayı ölkələrinin iqtisadi ittifaqı və Cənubi-Şərqi Asiyada Mekonq çayı hövzəsinin mənimsənilməsi layihəsini göstərmək olar.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrin maliyyə sahəsindəki iqtisadi əməkdaşlığı regional inkişaf banklarının-Asiya İnkişaf Bankı, Afrika İnkişaf Bankı və Amerikaarası İnkişaf Bankı və s.yaranması yolu ilə getdi. Onların məqsədi iştirakçı ölkələrə maliyyə və texniki kömək etmək idi.

Xarici bazarda mövqelərin razılaşdırılması üçün inkişaf etməkdə olan ölkələrdə, əmtəə assosiasiyaları yarandı və beynəlxalq əmtəə sazişləri bağlandı. Əmtəə assosiasiyaları (yaxud xammal kartelləri) bu və ya digər növ xammalın iri istehsalçısı olan ölkələri özündə cəmləşdirir. Onlardan ən məşhurları Neft ixrac edən ölkələrin təşkilatı

(OPEK), Mis ixrac edən ölkələrin təşkilatı (CİPEK), Boksit hasil edən ölkələrin beynəlxalq Assosiasiyası (MABS) və digər bir sıra birliklər. Qayda üzrə əmtəə assosiasiyaları razılaşdırılmış qiymət siyasəti tətbiq edir, qiymətin dəyişməsinin minimal və maksimal həddini müəyyənləşdirir, xammalın istehsalının və ixracının limitini təyin edir və həm də əmtəə ehtiyatlarının ümumi fondunu yaradır. Axırncı əlverişsiz iqtisadi konyuktura zamanı dünya qiymətlərinin dinamikasına təsir göstərməyə imkan verir.

Beynəlxalq əmtəə sazişləri istehsalçı və istehlakçı ölkələri birləşdirir. Onların imzalanması ideyası ilk dəfə 1976-cı ildə Nayrobidə keçirilmiş ticarət və inkişaf üzrə Konfransın (UNCTAD) IV sessiyasında səslənib. Buğda, natural kauçuk, kofe, kakao, tropik ağac və bir sıra digər mallar üzrə sazişlər imzalanıb.

Beləliklə, integrasiya meylinin spesifikliyi və yaranmış obyektiv iqtisadi və siyasi ilkin şərtlər inkişaf etməkdə olan ölkələrdə iqtisadi birliklərin yaranmasına gətirib çıxartdı ki, bunların əksəriyyətini integrasiya qrupları hesab etmək olmaz. Bundan əlavə hətta ayri-ayrı qrupların qarşılıqlı ticarətdə ticarətin liberallaşması üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsi formal xarakter daşıyır, real integrasiya proseslərinin inkişafı üçün obyektiv ilkin şərtlər kimi möhkəmlənə bilmirdilər.

Keçən əsrin 80-90-cı illəri ərəfəsində inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadi birlikləri aşağıdakı əlamətlərə malik idi:

- regiondaxili əməyin bölgüsünün səviyyəsinin çox aşağı olması;
- ticarət əlaqələrinin birlik üzrə partnyorlar əvəzinə əsasən üzv olmayan ölkələrə istiqamətlənməsi (başlıca olaraq keçmiş metropoliyalara). İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə rüsumların qismən aşağı salınması hesabına qarşılıqlı ticarətin liberallaşması regiondaxili əmtəə axınının intensivləşməsinə təkan verə bilmədi;
- bu və ya digər növ məhsulların istehsalı, təbii resursların mənimsənilməsi üzrə birgə layihələr iştirakçı ölkələrin milli iqtisadiyyatının inkişafında əsaslı rol oynaya bilmədi və qərb TMK-ın investisiya aktivlikləri ilə müşahidə olundu;
- inkişaf etməkdə olan ölkələrin bir-birini iqtisadi baxımdan qarşılıqlı tamamlama səviyyəsinin son dərəcə aşağı olması. Milli iqtisadiyyatın inkişaf etmiş dövlətlərdən olan əsas partnyorların tələblərinə uyğunlaşdırılması meyli ortaya çıxdı. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin bir-biri ilə iqtisadi qarşılıqlı əlaqələri inkişaf etmiş ölkələrlə

olan əlaqələr bir neçə tərtib aşağı idi. Əksər birliklər regionun birləşməsi və regional hərbi-siyasi təhlükəsizliyin təminatı məqsədi ilə siyasi xarakter daşıyırdı.

Beləliklə, inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadi qruplaşmaları öz fəaliyyətinin xarakter və məzmununa görə iqtisadi inteqrasiyanın meyarlarına cavab verə bilmirdilər və öz daxilində real iqtisadi birlik üçün qabaqcadan lazım olan şərtlərə malik deyildi. Ölkələrin iqtisadi qarşılıqlı əlaqəsi inteqrasiyaya qədərki səviyyədə idi, ona görə də inkişaf etməkdə olan ölkələrin inteqrasiyası əvəzinə onların arasındakı regional əməkdaşlıqdan danışmaq daha düzgün olardı.

II FƏSİL. MÜASİR DÖVRDƏ AZƏRBAYCANIN VƏ ƏRƏB ÖLKƏLƏRİNİN XARİCİ İQTİSADI MÜNASİBƏTLƏRİNİN FORMALAŞMASI XÜSUSİYYƏTLƏRİ

2.1. Azərbaycanın xarici iqtisadi fəaliyyətinin mövcud vəziyyəti və problemləri

Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafında təməli Ümummilli lider H.Əliyev tərəfindən qoyulan neft strategiyasının əhəmiyyətli rolu olmuşdur. Reallaşdırılması uğurla aparılan neft strategiyasının nəticəsi olaraq ölkəmizin dünya dövlətləri ilə əməkdaşlığı genişlənmiş, iqtisadiyyatında hərtərəfli inkişafa nail olunmuş, beynəlxalq iqtisadiyyatda xüsusi çəkisi artmış, milli iqtisadi təhlükəsizliyin və strateji maraqların qorunmasında zəruri olan maliyyə resursları ilə təmin olunmuşdur. Yenidən hakimiyyətə qayıdışından etibarən Ümummilli lider Azərbaycan üçün o vaxt yaranmış iqtisadi-siyasi bohrandan çıxarılmasında neft resurslarının əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirməklə öz səylərini bu sahənin inkişafına yönəltmişdir. Bütün bunların məntiqi nəticəsi kimi 1994-cü ilin 20 sentyabrında dünyanın 7 ölkəsini təmsil edən 11 xarici neft şirkəti ilə “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanmasına nail olunmuşdur. Həmin müqavilə ilə milli iqtisadiyyatımızın dünya ölkələrinə açıq elan olunması daha sonra müxtəlif dünya ölkələrindən olan 41 neft şirkəti ilə əlavə olaraq 32 müqavilə imzalamağa gətirib çıxardı və bununla da neft sektoruna investisiya qoyuluşları 60 milyard dollara çatdı[15].

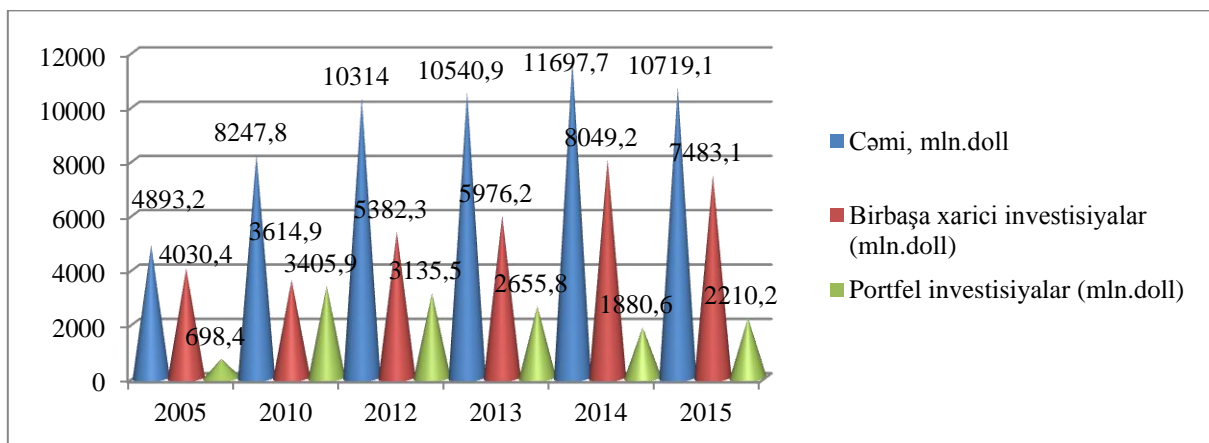
Lakin enerji sahəsində Azərbaycanın uğurları bununla başa çatmadı. Belə ki, 2006-cı ildə “Azərbaycan və Avropa İttifaqı arasında enerji sahəsində əməkdaşlıq haqqında Anlaşma Memorandumu”nun imzalanması ölkəmizi Avropanın enerji təhlükəsizliyinin təmin olunmasında əsas tərəfdaşlardan biri etdi. 2006-cı ilə qədər Rusiyadan qaz idxal edən Azərbaycan artıq 2007-ci ildən qaz ixrac edən dövlətə çevrildi. Azərbaycanın enerji resurslarından səmərəli istifadə etməsi nəticəsində ölkədə həm enerji təhlükəsizliyi təmin olundu, həm də dünya birliyində onun mövqeyi möhkəmləndi.

Neftlə bağlı müqavilələrin icra olunması nəticəsində Azərbaycanın neft ixracı xeyli artmış, tədiyə balansının göstəricilərində yaxşılaşma nəzərə çarpmışdır.

Cari əməliyyatlar hesabı üzrə (CƏB) 2004-cü il ərzində 5,8 mlrd. dollar məbləğində kəsir yaranmışdısa, artıq 2005-ci ildən başlayaraq kəsir profisitlə əvəzlənmişdir. 2005-2015-ci illərdə xarici ticarət balansının profisiti kumulyativ şəkildə 116 mlrd. dollar təşkil etmişdir. Bu göstərici özünün ən yüksək səviyyəsinə 2011-ci ildə çatmış və 17 mlrd. dollar olmaqla, ÜDM-dəki payı 25,8 faizə bərabər olmuşdur.

Azərbaycana BXİ axınının aktivləşdirilməsi 1980-ci illərin sonunda – 1990-cı ilin əvvəlində qeyd edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, 1990-cı illərin əvvəlində Azərbaycan iqtisadiyyatında dərin böhran var idi, buna görə də, əlavə kapitalın, xüsusilə də BXİ şəklində, cəlbinə ehtiyac artmışdı ki, bu da özündə xarici investorların birbaşa iqtisadiyyatın real sektoruna kapital qoyuluşunu (bunlardan əsasları TMK-lərdir) ehtiva edir.

Azərbaycan Respublikası DSK-nın məlumatlarına əsasən, 2005-2015-ci illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatına xarici investisiya axınlarının dinamikasının təhlili göstərir ki, təhlil olunan dövrdə xarici investisiya axınlarının həcmi 2,2 dəfə artaraq 10719,1 mln. dollara bərabər olmuşdur (Şəkil 2.1).

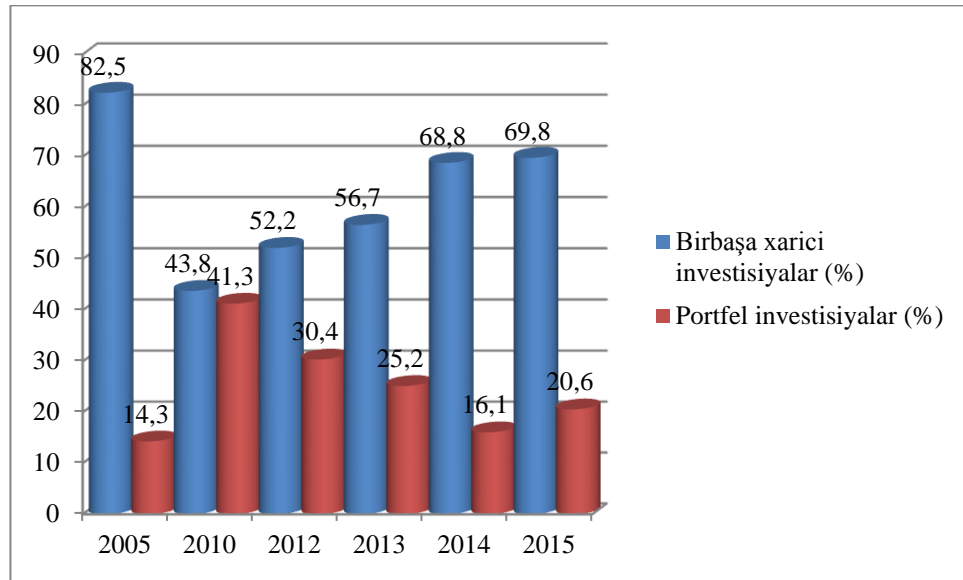
Şəkil 2.1. Azərbaycan iqtisadiyyatına xarici investisiya axınlarının dinamikası

Mənbə: Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri 2016. Bakı, 2016. s.407.

Azərbaycan Respublikası DSK-nın məlumatlarından göründüyü kimi, ölkə iqtisadiyyatına birbaşa xarici investisiya axınlarının həcmi 2015-ci ildə 7483,1 mln. dollar təşkil etmişdir ki, bu da 2005-ci illə müqayisədə 1,9 dəfə, 2010-cu illə müqayisədə

isə 2,1 dəfə çoxdur. Lakin birbaşa xarici investisiya axınlarının həcmi 2015-ci ildə 2014-cü ilə nisbətən 7 faizə qədər azalmışdır.

Azərbaycan iqtisadiyyatına xarici investisiya axınlarının strukturuna gəldikdə isə, 2015-ci il ərzində ölkə iqtisadiyyatına yatırılan sərmayənin 69,8 faizibirbaşa xarici investisiyalardan, 20,6 faizi portfel investisiyalardan ibarət olmuşdur (Şəkil 2.2).

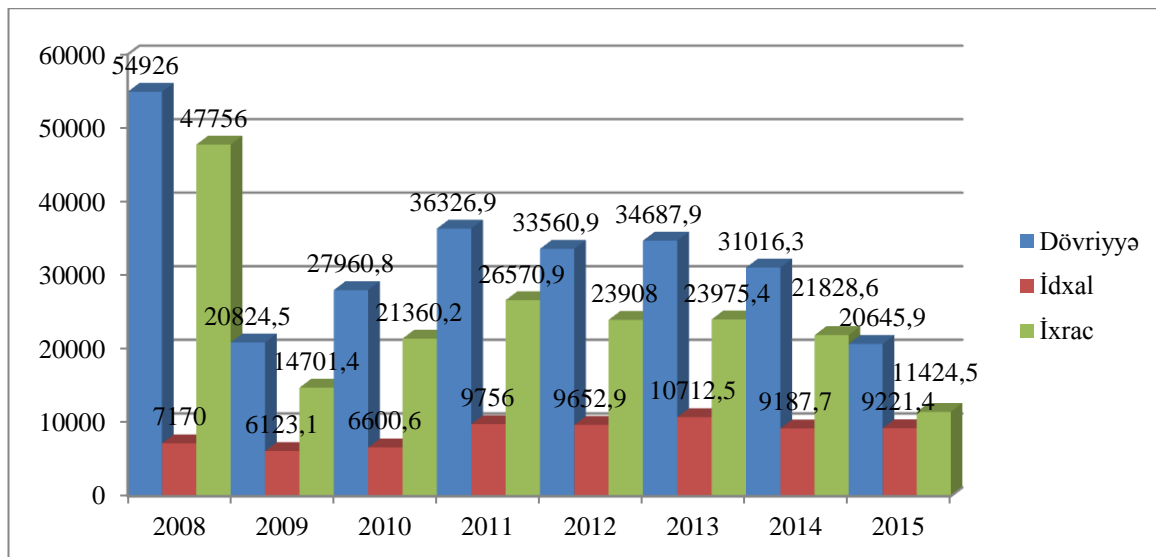

Şəkil 2.2. Azərbaycan iqtisadiyyatına xarici investisiya axınlarının strukturunu

Mənbə: Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri 2016. Bakı, 2016. s.407.

Xarici filialların Azərbaycan iqtisadiyyatına “gəlişi” dinamikasına gəldikdə isə, qeyd etmək lazımdır ki, 1,6 dəfəyə yaxın artaraq, 2005-ci ildəki 796-dan 2015-ci ildə 1235-ə çatmışdır [12, s.133-138]. Göründüyü kimi, Azərbaycan iqtisadiyyatına daxil olmuş xarici filialların sayının artımı ilə birbaşa xarici investisiya axınlarının həcmi-nin artımı arasında korrelyasiya asılılığı müsbətə doğru meyillənmişdir.

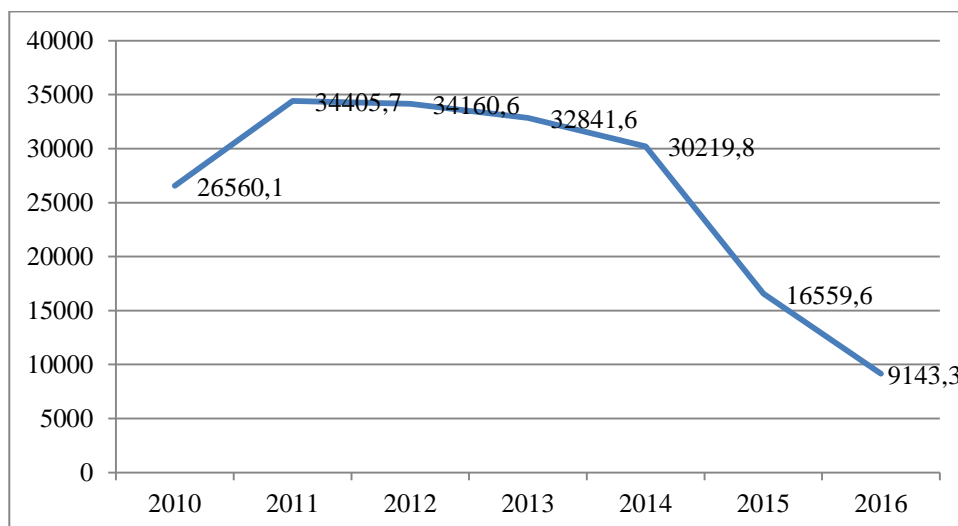
“Əsrin müqaviləsi” ölkəyə xarici investisiyaların cəlb olunmasında çox mühüm rol oynadığı kimi, xarici ticarət əlaqələrinə də öz müsbət təsirini göstərdi. Neft müqavilələri Azərbaycanı dünya ölkələrinə tanıtmqla ticarət əlaqələrinin inkişaf etdirilməsinə mühüm töhfələr verərək xarici ticarət dövriyyəsinə dəfələrlə artırdı. Belə ki, xarici ticarət dövriyyəsi mustəqilliyin ilk illərində azalsa da, 1997-ci ildən etibarən artan dinamikaya malik olmuşdur. Nəticədə 2015-ci ildə xarici ticarət dövriyyəsi 20 milyard 646 milyon dollar təşkil etmişdir (Şəkil 2.3).

Şəkil 2.3. Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət əlaqələri (milyon ABŞ dolları)

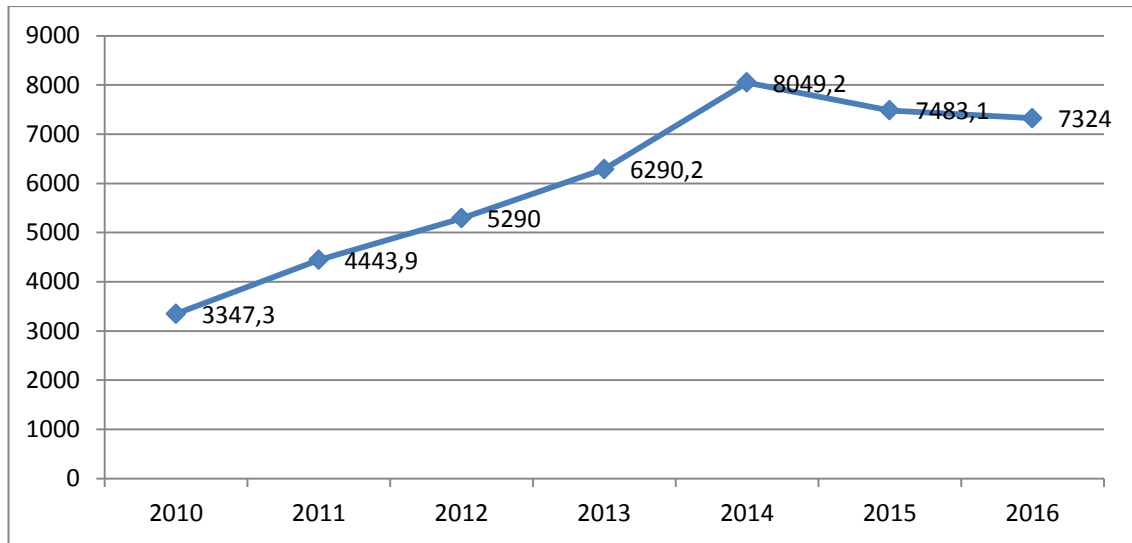
Müstəqilliyin ilk illərində xarici ticarət dövriyyəsi mənfi saldoya malik olsa da, 2000-ci ildən sonra müsbət saldo müşahidə edilmişdir. Xüsusən də 2005-ci ildən sonrakı illərdə ixrac idxalı dəfələrlə üstələmiş və nəticədə 2014-cü ildə 12 milyard dollardan çox müsbət saldo yaranmışdır.

Lakin qeyd edək ki, 2010-2016-cı illərdə mal və xidmətlərin ixrac dinamikasında 2011-ci ildən etibarən azalma müşahidə olunmuş, 2016-cı ildə isə minimum həddə enmişdir (Şəkil 2.4).

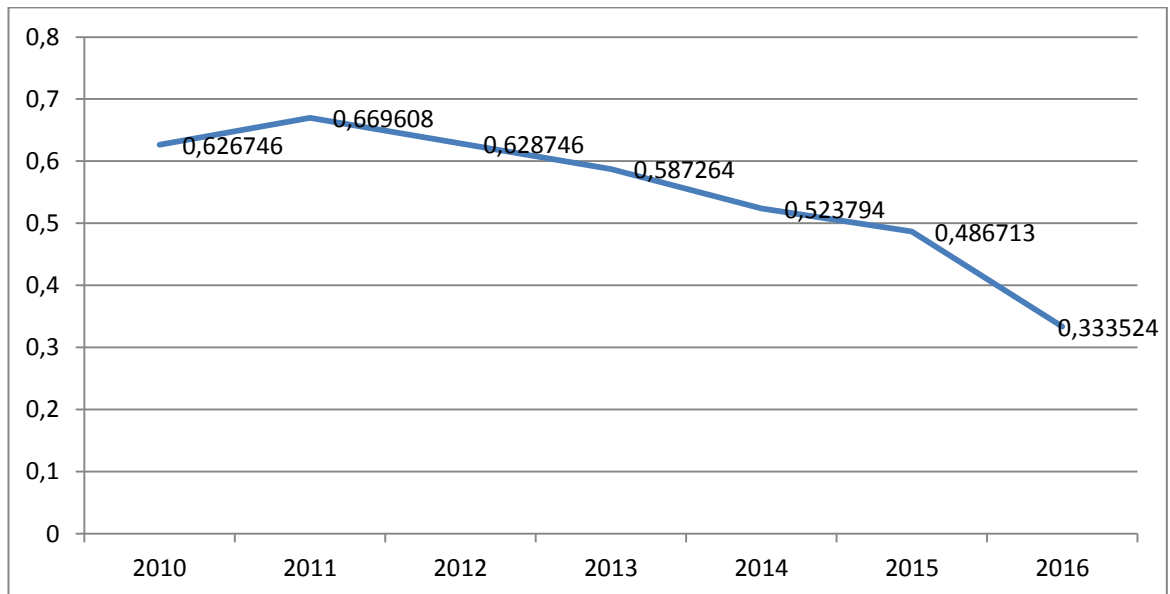
Şəkil 2.4. 2010-2016-cı illərdə Azərbaycanda mal və xidmətlərin ixrac dinamikası

Son illərdə yığılmış BXİ-nin dinamikasında da azalma müşahidə olunmuşdur (Şəkil 2.5).

Şəkil 2.5. 2010-2016-cı illərdə Azərbaycanda BXİ-nin dinamikası

Son illərdə (2010-2016-cı illərdə) Azərbaycanda ticarətin liberallaşdırılması indeksinin dinamikasında da azalma müşahidə edilmişdir (Şəkil 2.6)

Şəkil 2.6. 2010-2016-cı illərdə Azərbaycanda ticarətin liberallaşdırılması indeksinin dinamikası

Proqnozlaşdırılmış hesablamaları həyata keçirmək üçün biz bir şərti element modelə daxil etdik ki, əsas kapitəla daxili investisiyalar və transmilli korporasiyaların

və onların Azərbaycandakı filiallarının əsas kapitalına investisiyaları bərabər artacaq. Aparılan hesablamalara əsasən, Azərbaycanın ÜDM-in ildə 5% artımı təmin etmək üçün, transmilli korporasiyaların və onların filiallarının əsas kapitalla investisiyalarını, həmçinin əsas kapitalla daxili investisiyalarını ildə 3% artırmaq lazımdır.

Lakin Strateji Yol Xəritəsinə əsasən Azərbaycana müəyyən keyfiyyətli iqtisadi artım lazımdır. Ölkə, yalnız xammal ixracı ilə yaşaya bilməz, ona görə ki onların qiymət dəyişkənliyi inkişafı qeyri-sabitliyi müəyyənləşdirir, həm də ona görə ki, bu halda o daha çox texnoloji və institusional geriliklərə məhkumdur [1].

Azərbaycan iqtisadiyyatında 2004-cü ildən etibarən güclü inkişaf meyilləri ilə bərabər, ixracın şaxələnmə səviyyəsində azalma baş vermiş, ixrac məhsullarının çeşidliliyində azalma meyilləri müşahidə olunmuşdur. Belə ki, “The Observatory of Economic Complexity” hesabatında göstərildiyi kimi, 2004-cü ildə Azərbaycan ixrac bazarına 56 adda rəqabətqabiliyyətli məhsul çıxarmışdısa, 2014-cü ildə bunun sayı 23-ə enmiş, “ixracın çoxşaxəliliyi” indeksi üzrə dünyada 108-ci yərə layiq görülmüşdür. Bu göstəriciyə görə Gürcüstan 106 adda rəqabətqabiliyyətli əmtəə ixrac etməklə dünyada 66-cı yeri, Türkiyə isə 380 adda müvafiq əmtəə ixracı ilə 51-ci yeri tutmuşlar [148].

2014-cü il üzrə “The Observatory of Economic Complexity” hesabatına görə, Azərbaycan ixracın həcminə görə dünyada 144 ölkə arasında 70-ci yerdə qərarlaşmışdır.

Azərbaycan iqtisadiyyatının cəlbediciliyi zəngin mineral resurslara, daxili bazarın yüksək potensialına və əmək resurslarının ixtisaslaşması baxımından işçi qüvvəsinin balanslaşdırılmış dəyərinə əsaslanmışdır.

2017-ci ilin sentyabrında “Azəri-Çıraq-Günəşli” nəhəng neft yatağının işlənilməsi ilə bağlı imzalanmış kontraktın ölkəmiz üçün çox böyük əhəmiyyətini qeyd etmək lazımdır. Bu kontraktla həmin neft yatağının işlənilməsi 2050-ci ilə qədər uzadıldı. 1994-cü ildə imzalanmış “Əsrin müqaviləsi” bizim maraqlarımızı tam təmin etməsinə baxmayaraq, yeni kontrakt Azərbaycan üçün daha da əlverişlidir. Belə ki, bu dəfə daha yaxşı şərtlərlə kontrakt imzalandı. İlk növbədə, kontraktın imzalanmasından sonra ölkəmizə xarici investorlar tərəfindən 3,6 milyard dollar həcmində bonus

ödənilməsi, SOCAR-ın “AzAÇG” şirkəti podratçı kimi kontraktın icrasında iştirak etməsi, SOCAR-ın payının 11,6 faizdən 25 faizə qaldırılması və Azərbaycana çatacaq mənfəət neftinin səviyyəsinin 75 faiz təşkil edəcəyi təmin olunacaqdır. Burada əsas məqam ondan ibarətdir ki, Azərbaycan iqtisadiyyatının gələcək inkişafında, maliyyə imkanlarımızın genişləndirilməsində bu kontraktın çox böyük əhəmiyyəti olmaqla yanaşı, gələcəkdə qarşılıqlı iqtisadi münasibətlərin qurulması və inkişafında dövlətimizin önəm verdiyi dövlətlərlə, o cümlədən ərəb ölkələri ilə xarici iqtisadi əməkdaşlıqda da mühüm rola malikdir.

Bundan əlavə, son illər ərzində ölkəmizdə turizm sahəsinin inkişafı istiqamətində mühüm tədbirlər görülmüşdür. Viza rejiminin sadələşdirilməsi məqsədilə “ASAN Viza” sisteminin yaradılması, eləcə də Qətər, Oman, Səudiyyə Ərəbistanı, Bəhreyn, Küveyt və s. ölkələrin vətəndaşlarına 2016-cı il 1 fevral tarixindən etibarən Azərbaycanın bütün beynəlxalq statuslu hava limanlarında sadələşdirilmiş viza rəsmiləşdirilməsinə başlanılması ölkəyə xarici turistlərin səyahətini asanlaşdıran, eləcə də lüzumsuz maneləri aradan qaldıran mühüm addım olmuşdur. Nəticədə 2016-cı ilin yay mövsümü ərzində mehmanxanalarda qalan turistlərin sayı 751,4 min nəfər olmuşdur ki, bu da 2015-ci ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 25,3 faiz çoxdur [11, s. 205].

2016-cı il ərzində ölkə ərazisində fəaliyyət göstərən turizm müəssisələrinin sayı 544, mehmanxanaların sayı 536, yerləşdirmə vasitələrində yerlərin ümumi sayı 38 min olmuşdur. Turizm və aidiyyəti sahələr üzrə çalışanların sayı isə 49 min nəfərə çatmışdır. 2016-cı il ərzində ölkədə 35 mehmanxana tikilmiş, 25 mehmanxana isə tikilməkdədir [11, s. 205].

Lakin yerli iqtisadiyyata xarici investisiyaların ümumi səviyyəsi hələ ki, aşağı səviyyədə qalmaqdadır və Azərbaycan digər ölkələrin, xüsusilə də investorlar üçün daha cəlbedici bazarları olan Asiya və Latın Amerikasına ölkələrinin bazarlarında rəqabət aparmalı olacaqlar. Bu vəziyyətdə, xüsusi rol həm ölkə və həm də regional səviyyədə dövlət orqanlarına verilməlidir. Dövlət xarici investisiyaların, ilk növbədə bələdçiləri qlobal iqtisadiyyatda TMK-lar olan birbaşa investisiyaların cəlb edilməsi üçün şərait yaratmalıdırlar. Bunu etmək üçün, hökumətə TMK-ların hara gəlişinin arzulanan olduğu sahələri və regionları müəyyən etmək lazımdır.

2015-cü ildə xarici investisiyaların axını 7483 milyon ABŞ dolları təşkil etmişdir ki, bu da 2014-cü ilin göstəricisindən 566,1 milyon dollar aşağı olmuşdur. Lakin xarici sərmayə axınında bu cür kəskin enişin yaranması yalnız 2009-cu ildə mövcud olmuşdur. Bu cür hal 2008-ci ildə başlayan qlobal maliyyə böhranının mənfi təsirləri ilə bağlıdır. Həmin dövrdə investisiya mühiti pisləşmiş və investisiya cəlbediciliyi azalmışdır. Ölkə iqtisadiyyatına BXİ axınına gəldikdə isə, onlar ümumi quruluşda 1-ci yeri tutur (2015-cü ildə 69,8,1%). Onların payı 2008-ci ildən başlamış qlobal maliyyə böhranının fəsadlarına rəğmən durmadan artmış, BXİ axınında 2015-ci il istisna olmaqla (azalma 23,2 faiz və ya 259,5 mln. dollar) daim artım yaşanmışdır. BXİ axınında əsas pay mədən sənayesinin payına düşür.

Azərbaycan iqtisadiyyatının investisiya cəlbediciliyinə müsbət təsir edən amillər arasında, potensial investorlar(transmilli biznes nümayəndələri də daxil olmaqla) ilk növbədə, əhəmiyyətli satış bazarına önəm verirlər (həm istehlakçı, həm də sənaye malları). Xarici investorların hesablamalarına görə, investisiya layihələrinin rentabelliyi və biznes mühiti üzrə gəlirlilik kimi göstəricilərə görə, Azərbaycanda vəziyyət olduqca əlverişlidir. 2015-ci ilə qədər Azərbaycanın əsas rəqabət üstünlüklərinə aşağıdakıları aid etmək olar: a ixtisaslı işçi qüvvəsi, iqtisadiyyatın yüksək artım templəri, yüksək elmi potensial, təbii resursların əhəmiyyətli ehtiyatları. Qeyd etmək lazımdır ki, qlobal maliyyə və neft böhranının təsiri altında Azərbaycan iqtisadiyyatının investisiya cəlbediciliyi azalmışdır.

Hesablamaların nəticələrindən görüldüyü kimi, yığılmış birbaşa xarici investisiyaların ÜDM-də payı 2005-ci ildə 10,3 faiz olmuşsa, bu göstərici 2010-2015-ci illərdə 1-6 faiz civarında olmuşdur.

Bütövlükdə BXİ axınının 2010-cu ildən başlayaraq artım tendensiyası müşahidə olunmaqdadır ki, bu da qlobal maliyyə böhranından sonra ölkədə investisiya mühitinin yaxşılaşmağa doğru getməsi ilə şərtlənir. Lakin BXİ-nin ölkə ÜDM-nin yaradılmasında iştirakı dərəcəsi hələ də aşağıdır.

2000-2015-ci illərdə əsas kapitala investisiya qoyuluşlarında xam neft və təbii qaz hasilatı, bu sahədə xidmətlərin göstərilməsi sahəsinin payı 73-85 faiz arasında dəyişmişdir.

Azərbaycan hökuməti idxal asılılığının minimuma endirilməsi və yerli məhsullarla özünü təmin etmə səviyyəsinin daha da yüksəldilməsi üçün rəqabətqabiliyyətli qeyri-neft məhsullarının istehsalı və ixracının təşviqi istiqamətində ölkə qanunvericiliyində bəzi əsaslı dəyişikliklər etmişdir. Ölkə başçısının “Qeyri-neft məhsullarının ixracının stimullaşdırılması ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” 18 yanvar 2016-cı il tarixli 1713 nömrəli Sərəncamı və “Qeyri-neft məhsullarının ixracının təşviqi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” 1 mart 2016-cı il tarixli 811 nömrəli Fərmanı respublikada ixracın şaxələndirilməsi və rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi istiqamətində əsaslı dəyişikliklərə nail olmağa imkan yaradacaqdır.

Müasir dövrdə, qloballaşma şəraitində ölkənin iqtisadi inkişafına xarici amillərin təsiri artmaqdadır. Ölkədə davamlı inkişafı təmin etmək məqsədilə xarici amillərin imkanlarından səmərəli istifadə etməklə iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətini yüksəltmək mümkündür. Bu baxımdan, ölkə qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri milli iqtisadiyyatın beynəlxalq əmək bölgüsündə səmərəli iştirakını təmin etməkdən, xarici kapitalın, mütərəqqi texnologiya və idarəetmə təcrübəsinin cəlb olunması yolu ilə məhsuldar qüvvələrin inkişafına nail olmaqdan ibarətdir. Təcrübə göstərir ki, birbaşa xarici investisiyanı qəbul edən ölkə ondan real fayda əldə edir. Belə ki, xarici investisiyanın cəlb edilməsi ölkədə investisiya resurslarının təklifini artırır, ölkə daxilində müasir texnologiyanın tətbiqinin genişlənməsini, sahibkarlığın və idarəetmənin yeni qaydalarının və mədəniyyətinin formalaşmasını stimullaşdırır, habelə milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətliliyinin artırılmasının güclü amilinə çevrilir.

Araşdırmalar göstərir ki, əgər müharibədən sonrakı ilk onilliklərdə birbaşa xarici investisiyalara münasibətdə əsas siyasət vektoru, hər şeydən əvvəl, məhdudiyyətlərlə və nəzarət tədbirləri ilə müəyyən edilirdisə, indi hazırda investorların cəlb edilməsi praktiki olaraq bütün hökumətlərin diqqət mərkəzindədir. Keçən əsrin 90-cı illərində birbaşa xarici investisiyaların dövlət tənzimlənməsinin əsas meyli onların liberallaşdırılması olmuşdur. İntestisiya mühiti yaxşılaşdırılır, əvvəlki məhdudiyyətlər ləğv edilir, bazar rəqabəti genişləndirilir. Birbaşa xarici investisiyaların cəlb edilməsinin liberallaşdırılması, stimullaşdırılması və müdafiəsi vəzifələri bu proseslərin ayrı-ayrı dövlətlər çərçivəsində tənzimlənməsindən regional və çoxtərəfli səviyyəyə çıxarıl-

masını tələb etdi. Hazırda investisiyaların milli norma və qaydalarının konvergen-siyası (eyniləşdirilməsi) prosesi baş verir. Bütün iştirakçıların maraqlarının tanınmasına əsaslanan və qarşılıqlı faydanın təmin olunmasına yönəldilən bu yanaşma, son nəticədə, daha səmərəli yanaşma sayılır [74, s. 277-278].

Azərbaycanda bu istiqamətdə mühüm addımlar atılmışdır. Belə ki, xarici investisiyalı müəssisələrə milli rejim verilmiş və onlar ölkədə qanunla qadağan olunmayan istənilən fəaliyyət növü ilə məşğul ola bilərlər. “Xarici investisiyaların qorunması haqqında” qanununa əsasən müdafiə, milli təhlükəsizlik və ictimai qaydanın təmin olunması, vergitutma, kredit və maliyyə, ətraf mühitin, əhəlinin əxlaq və sağlamlığının mühafizəsi sahəsindəki qanunvericilik aktları istisna olmaqla, digər qanunvericilik aktlarının dəyişməsi investisiya qoyuluşu şəraitini pisləşdirdikdə, on il ərzində xarici investisiyaya investisiyanın qoyulduğu zaman qüvvədə olmuş qanunvericilik tətbiq edilir. Həmçinin, bu qanunla ölkədə xalqın və dövlətin mənafeələrinə zərər vuran müstəsna hallar istisna olmaqla, xarici investisiya milliləşdirilmir, təbii fəlakət, qəza, epidemiya, epizootiya və fəvqəladə xarakter daşıyan hallar istisna olmaqla, xarici investisiya rekvizisiya edilmir. Əgər belə hallar baş verərsə, xarici investora təxirə salınmadan müqabil və səmərəli kompensasiya ödənilir. “Xarici investisiyaların qorunması haqqında” qanun xarici investora öz əmlakını, gəlirlərinə müstəqil sərəncam verməyə dair təminatlar verir. Eyni zamanda, Azərbaycan Respublikası ABŞ, Almaniya, Böyük Britaniya, Türkiyə, Avstriya, Norveç, Fransa və s. ölkələrin də daxil olduğu, dünyanın 30-dan çox ölkəsi ilə investisiya qoyuluşlarına qarşılıqlı təminatı və iqiqat vergitutmanın aradan qaldırılması haqqında müqavilələr bağlanmış, ölkə bu sahədə mövcud olan bir çox beynəlxalq sazişlərə qoşulmuşdur.

Müasir dövrdə dünya təsərrüfatının inkişafının əsas meyllərindən və səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri xarici investisiyaların məcmu həcmünün əhəmiyyətli dərəcədə artması, onların artım templərinin sürətlənməsidir. Belə ki, dünyada birbaşa xarici investisiyaların illik axını 1982-ci ildə 28 mlrd. ABŞ dolları, 1990-cı ildə 242 mlrd. ABŞ dolları, 1995-ci ildə 330 mlrd. ABŞ dolları, 2002-ci ildə 651,2 mlrd. ABŞ dolları, təşkil edirdisə, 2015-cü ildə isə bu göstərici 1,76 trilyon ABŞ dollarından çox olmuşdur. Bu göstərici 2008-2009-cu illərin maliyyə böhranından sonra ən yüksək

göstəricidir. Araşdırmalar göstərir ki, son onilliklər ərzində birbaşa xarici investisiyaların həcmi beynəlxalq ticarətə və ÜDM-ə nisbətən daha sürətlə artır. Orta müddətli perspektivdə 2017-ci ildə BXİ-nin qlobal axınlarının artımının bərpası, 2018-ci ildə isə, qlobal artımın gözlənilən sürətlənməsi şəraitində 1,8 trln. dolları ötəcəyi proqnozlaşdırılır [79].

Firmalar, bəzən istehsal və ya bazar potensialını səmərəli reallaşdırmaq üçün öz ölkəsində maddi və maliyyə resursları, texnologiya, idarəetmə kadrları, informasiya və s. iqtisadi resurslarla təminatda çətinliklərlə qarşılaşırlar. Xarici iqtisadi fəaliyyət firmalara xarici ölkədə olan xammal və materiallardan, maliyyə mənbələrindən, iş qüvvəsindən və s. istifadə etməyə imkan verir. Firmaların xarici investisiya qoyuluşu məhsul ixracına nisbətən nəqliyyat xərclərinə və gömrük rüsumlarının ödənilməsinə qənaət etməyə, istehlakçılara məhsul satışı ilə əlaqədar daha yaxından xidmət göstərməyə imkan verir. Eyni zamanda, firma ölkələr arasındakı əmək haqqının səviyyəsində, kredit rejimində və s. ifadə olunan fərqlərdən istifadə edərək istehsal xərclərini aşağı salır. Bütövlükdə, firmaları xarici ölkədə investisiya qoyuluşunu həyata keçirməyə sövq edən əsas səbəblərə aşağıdakılar aiddir:

- ölkəyə məhsul ixracı imkanının məhdud olması;
- yerli bazarın tələblərinə uyğun, nisbətən ucuz və keyfiyyətli məhsul istehsalının təşkili mümkünlüyü;
- dünya bazarına xidmət üçün ölkənin ən yaxşı coğrafi mövqeyi;
- firmanın yerli bazarda iştirakı hesabına satış bazarını genişləndirmək imkanının olması;
- qiymət və tələbin dəyişməsindən yaranan riski azaltmaq məqsədilə ölkələr üzrə məhsul istehsalının diversifikasiyasına nail olmaq.

Ölkənin iqtisadi inkişafı prosesində birbaşa xarici investisiyanın stimullaşdırıcı rolu danılmazdır. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, xarici investisiya milli sənayenin inkişafına kömək edir, yeni iş yerləri yaradaraq qismən işsizlik səviyyəsini azaldır, daxili bazarda təsərrüfat subyektlərini istehsal etdikləri mal və xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsini stimullaşdıraraq onları beynəlxalq standartlara uyğun fəaliyyət göstərməyə məcbur edir.

Strateji Yol Xəritəsində qeyd edildiyi kimi, hazırkı şəraitdə respublikanın ağır sənaye və maşınqayırma sahəsinə BXİ axınının yerli investisiya səviyyəsi ilə müqayisədə məhdudluğu müşahidə olunur [4]. Belə ki, 2014-cü il ərzində BXİ-nin ÜDM-də xüsusi çəkisi Gürcüstanda 74 faizə, Qazaxıstanda 61 faizə, Türkmənistanda 55 faizə, Ukraynada 49 faizə bərabər olduğu halda, Azərbaycanda bu göstərici 25 faiz təşkil etmişdir. Onu da qeyd edək ki, Azərbaycana BXİ axınında neft və qaz sektorunun payı 95 faizə bərabər olmuşdur [11].

Ölkəmizi xarici investorlar üçün əhəmiyyətli və müsbət mövqedə təqdim edən aşağıdakı amillərin mövcudluğunu xüsusilə vurğulamaq lazımdır:

- siyasi sabitliyin və təhlükəsizliyin mövcudluğu;
- ölkə üzrə təbii-iqtisadi xüsusiyyətlərin reallığı;
- investisiya mühitinin ayrı-ayrı ünsürləri üzrə təkmil sistemin (biznesə başlamağın, keyfiyyətli dövlət xidmətlərinin, elektron xidmətlərin, liberal lisenziyalaşmanın, yoxlamaların dayandırılmasının) mövcudluğu;
- fiziki infrastrukturun mükəmməlliyi.

Yuxarıda sadalanan üstünlüklərin ölkəmizə investisiya axınını təmin etmək məqsədilə davamlı islahatların aparılması məqsədəuyğun sayılır.

Xarici investisiyaların ölkəyə cəlb olunmasında və əlverişli biznes mühitinin bərqərar olmasında investisiyanın təşviqi agentliklərinin rolu danılmazdır və beynəlxalq təcrübədə bununla bağlı nümunələr həmin agentliklərin ayrı-ayrı səviyyələrdə iştirakına dəlalət edir. Bu cür nümunələr investisiya təşviqi agentliklərinin “bir pəncərə” modelindən tutmuş, təşviqat və danışıqlarla bağlı fəaliyyətə qədərki funksiyalarını və dəyər zəncirinə qoşulmaq üzrə əhatə dairəsini göstərir. Buna misal olaraq, Strateji Yol Xəritəsində göstərilir ki, Sinqapur, İrlandiya və Malayziya kimi ölkələrin müvafiq dövlət agentlikləri öz fəaliyyətlərində əsas diqqəti stimullaşdırıcı tədbirlər vasitəsilə aşağıdakı istiqamətlərə yönəldirlər:

- xarici investorların ölkə iqtisadiyyatına cəlb olunmasına və inzibati mərhələlərdə onların problemlərinin həlli üçün köməklik edilməsinə;
- investisiyanın reallaşmasının dəstəklənməsinə və səmərəli altsektorəsaslı layihə işləmə üsullarının hazırlanmasına;

- investisiyaların cəlb olunması yolu ilə dövlətin ümumi inkişafı üzrə məqsədlərə nail olunmasına.

Xarici investisiyaları cəlb etmək məqsədilə həmin agentliklər investitorlara dəstək olunması üçün iş icazələri almaq və sahibkarlıq subyektlərini qeydiyyatdan keçirmək, potensial biznes tərəfdaşları ilə əlaqələr qurmaq, məqsədyönlü subsidiyalar vermək vasitəsilə layihələri maliyyələşdirir, müxtəlif dövlət təşkilatlarında lobbiçilik fəaliyyəti və s. kimi tədbirlər icra edirlər. Ölkəmizdə göstərilən qabaqcıl beynəlxalq təcrübələrdən geniş istifadə olunmasını məqsədəuyğun sayırıq.

Onu da qeyd edək ki, son zamanlar iqtisadi artım və inkişaf hədəflərinə müvafiq xarici investisiyalar cəlb etmək və onların həcmi artırmaq istiqamətində xeyli işlər görülmüşdür.

Azərbaycana xarici investisiya cəlb etmək məqsədilə mükəmməl idarəetmə strukturu yaratmağın və tənzimləmə, maliyyə və ya vergi sahəsində stimulların müəyyənləşdirilməsinin əhəmiyyəti danılmazdır. Investorun perspektiv fəaliyyəti üçün uğurlu stimül strukturunu müəyyənləşdirmək, ümumi yerləşdirmə profili, uyğun sahə və ya fəaliyyət sferası, eləcə də mümkün maliyyə və digər biznes-stimullar vasitəsilə doğru alətlər seçmək vacibdir. Əlavə dəyərin yaradılmasını asanlaşdırmaq məqsədilə tənzimləmə, maliyyə və vergi stimulları əsasında formalaşmış dövlət siyasətinin potensial təsirlərini qiymətləndirməyə ehtiyac vardır. Stimulları vaxt qrafiki əsasında qurmaq da vacib məsələlərdəndir. Ona görə ki, konkret müddətdən və daimilik təhlükəsi yarandığı bilindikdən etibarən stimulların təsirlərinin mənfi olması qənaətinə gəlinir.

Bir qayda olaraq, potensial stimulları qruplaşdırarkən 3 başlıca sahə əhatə olunur:

1. Tənzimləmə stimulları. Bu stimullar yerli şirkətlərdə olduğu kimi xarici investitorlara da əmlak üzərində mülkiyyət hüququna sahib olmaqda, valyuta nəzarəti məhdudiyyətini və ya kapital tələblərini azaltmaqda, əcnəbi işçilərin işə qəbulunda və s. bu kimi eyni fayda və təminatların verilməsində yardımçı ola bilər.

2. Maliyyə stimulları. Bu stimulları yığım və vergidən azad etmə üzrə xərclər, elmi-tədqiqat kreditləri, kapitala vergitutma güzəştləri, rüsumlardan güzəştlər aiddir.

3. Vergi güzəştləri. Həmin güzəştlərə konkret müddət üçün və konkret şərtlər daxilində mənfəətdən ayırmaları, korporativ və yerli vergiləri aid etmək olar.

Azərbaycanın iqtisadi inkişafını təmin etmək məqsədilə bu alətlərin tətbiqi həyata keçirilir. Sadalanan stimulların gələcək illərdə də davamlı olaraq yenidən nəzərdən keçirilməsi və yenilənməsi nəzərdə tutulur.

Xarici, o cümlədən də Körfəz ölkələrindən daxil olan investisiyaların cəlb edilməsi məqsədilə respublikamızda islam maliyyəsinin inkişafının təmin olunması məqsəduyğun sayırıq. Real sektor üzrə maliyyə xidmətlərinə çıxışı genişləndirmək, eləcə də kiçik və orta sahibkarlığın maliyyə əldə etmək imkanlarının gerçəkləşdirilməsində islam maliyyə institutlarının əhəmiyyəti böyükdür. Odur ki, xarici investisiyaların cəlb olunmasında onların iştirakının dəyərləndirilməsini vacib məsələlərdən biri sayırıq.

Azərbaycanda artımın və iqtisadi inkişafın dəstəklənməsində ölkənin investisiya mövqeyinə və cəlbediciliyinə təsir edən amillərdən biri də beynəlxalq və regional iqtisadi təşkilatlara üzvlükdür. Belə ki, investorların ÜTT-yə üzv olması bu ölkədə mülkiyyət və investor hüquqlarını qorumaq və ölkənin ÜTT qarşısında öhdəliyə malik olmaq müqabilində sabit və proqnozlaşdırıla bilən ticarət və investisiya mühitinin mövcudluğu kimi səciyyələndirilir və həmin ölkəyə daha böyük həcmdə investisiya qoyulur.

Eyni zamanda, alternativ maliyyələşmənin və bilik və bacarıqların cəlb olunmasında xarici investisiyaların qorunması, tənzimləyici qurumların şəffaflığı, logistika və ümumi infrastrukturun dövlət tərəfindən təmin edilməsi kimi amillər də mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ölkə Prezidentinin 2016-cı ilin 21 sentyabrında imzaladığı “Azərbaycan Respublikasında istehsal olunan malların vahid məlumat bazasının yaradılması haqqında” Sərəncamı mühüm proqram sənədlərindən biri olmaqla, birbaşa xarici investisiyaların cəlb edilməsində, yerli istehsalçılarla xarici iş adamları arasında əlaqələrin qurulmasında, eləcə də, cari informasiya bazalarını beynəlxalq tələblər səviyyəsinə uyğunlaşdırılmasında və bununla da, yerli istehsalı tanımaq istiqamətində yeni uğurların qazanılmasında əhəmiyyətli rol oynayacaqdır.

İqtisadi inkişafın sahə prioritetlərini müəyyən edərkən balanslaşdırılmış yanaş-

maya üstünlük vermək lazımdır. Hazırki şəraitində xarici investisiyanın həm ağır, həm də yüngül sənaye sahələrinə cəlb edilməsi istiqamətində tədbirlərin görülməsinə ehtiyac vardır. Xarici investisiyanın cəlb edilməsinin sahə prioritetlərini müəyyən edərkən müvafiq sənaye sahələrinin ixrac potensialının reallaşdırılması imkanlarını da nəzərə almaq lazımdır. Ölkədə yüngül və yeyinti sənayesində rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalı üçün müvafiq potensialın mövcudluğu bu sahəyə xarici investisiyaların cəlb olunmasını tələb edir.

2.2. Ərəb ölkələrinin iqtisadi resurslarının reallaşdırılması ilə bağlı geoiqtisadi münasibətlərin rolunun qiymətləndirilməsi

Dünyanın ən iri karbohidrogen ehtiyatının cəmləşdiyi Yaxın Şərq ölkələrinin neft-qaz sənayesinin vəziyyəti onların milli iqtisadiyyatlarının və o cümlədən, cəmiyyətin sosial həyatının inkişafına əsaslı təsir göstərir. Bu ÜDM-də onun xüsusi çəkisinin çox olmasında və region dövlətlərinin valyuta daxilolmalarının bir sıra mənbələrində özünü biruzə verir. Neft və neft məhsulları, təbii qaz istehsalı, energetika və neft kimyası kimi dinamik inkişafda olan və hakim mövqeyə malik sahələrin yana-caq ilə təminatında təməl kimi iştirak edir.

Regionun ən iri neft çıxaran ölkələri ayrı-ayrı dövrlərdə dünya karbohidrogen bazarına güclü təsir göstərmişdir. Onların enerji daşıyıcılarının ən iri ixracçıları statusuna malik olmaları son on ildə sosial-iqtisadi inkişafın maliyyə təminatında əsaslı rol oynayır. 1973-cü ildə baş vermiş birinci “neft şoku”ndan sonar dünya siyasəti və iqtisadiyyatının faktoruna çevrilən ərəb ölkələrinin böyük bir qrupu dünya iqtisadiyyatında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Qədim tarix və sivilizasiyaya malik olan bu region əsrlər boyu Qərbi dövlətlərinin maraq dairəsində olmuşdur. Keçən əsrin əvvəllərində böyük ehtiyatları olan neft yataqlarının kəşfindən sonra çox əlverişli geosiyasi və hərbi strateji mövqeyində yerləşən Yaxın Şərq regionu beynəlxalq aləmin siyasi və iqtisadi həyatında mühüm əhəmiyyət kəsb etməyə başladı. İndinin özündə də əlverişli coğrafi və hərbi strateji

mövqeyə, sərvətlərinin bolluğuna, regiondan keçən beynəlxalq kommunikasiya sistemlərinə görə böyük dövlətlər arasında bu regionun mövcud resurslarından gəlir götürmək uğrunda qızğın mübarizə gedir.

Dünyanın çox təzadlı məkanı hesab edilən regionu siyasətçi, diplomat və sosioloqlar hər an «partlamaq» təhlükəsi olan «barıt çəlləyi»nə bənzədirlər. Artıq bu bənzətmə 2011-ci ilin başlanğıcında tam reallığa çevrildi. Öz maraqlarını təmin etmək üçün “demokratiyanın nəhəng ixracçıların” dövrüyyəyə buraxdıqları “ərəb baharı” hələ də öz lokal və qlobal miqyaslı faciələri ilə davam etməkdədir.

Regionun İran körfəzi ərazisi müasir iqtisadiyyatın mühüm energetika xammalı olan neft və qaz ehtiyatlarına görə dünyada birinci yerdədir. İntensiv şəkildə paylanmış çoxsaylı neft-qaz yataqları diqqəti cəlb edir.

Dünya neft ehtiyatının (202,0 mlrd. ton) 41,4%-i (84,1 mlrd. ton), neft hasilatının (4,2 mlrd. ton) 27,5%-i regiondakı Ərəb ölkələrinin payına düşür. Regionda 2011-ci ildə 1,16 mlrd. ton neft çıxarılmışdır.

XX əsrin 70-ci illərində region dövlətlərində neft istehsalına Qərb dövlətlərinin iri şirkətləri nəzarət edirdi. 1973-cü ildə bu coğrafiyada inkişaf etmiş ölkələrin dəstəklədiyi İsrailin hərbi təcavüzünə qarşı zəruri müdafiə resurslarına malik olmayan Ərəb ölkələri vəziyyətdən çıxış yolu və formalaşmış beynəlxalq “status-kvoya” etiraz forması kimi neft amilindən yararlanmağa məcbur oldular. Neft çıxaran ölkələr kimi Ərəb dövlətlərinin bir qrupu, OPEK çərçivəsində fəaliyyət göstərərək öz maraqlarını qorumaq məqsədilə neftin qiymətini bir neçə dəfə qaldırılmasına nail oldular. Sonrakı dövrlərdə böyük iz buraxan bu hadisə, eyni zamanda Yaxın Şərqdə neft çıxaran xarici şirkətlər üzərində milli nəzarətin yaradılması region xalqlarının həyatında mühüm tarixi hadisə kimi qiymətləndirilə bilər. Nəticədə İraq hökuməti ölkədə neft çıxarılması, emalı və ixracını tam milliləşdirdi, Səudiyyə Ərəbistanı, Küveyt, Qətər, BƏƏ, Oman, Bəhreyn xarici neft şirkətlərinin ölkədəki fəaliyyətini xeyli zəiflətdi. Belə fəaliyyətin bilavasitə nəticələrindən biri kimi, Saudi Arabian Oil Co. (Səudiyyə Ərəbistanı), Abu Dabi National Oil Corp. (BƏƏ), İraq National Oil Corp. (İraq), Kuwait Petroleum Corp. (Kuveyt) kimi neft çıxaran milli şirkətlər yarandı. Bu şirkətlər qısa müddətdə sürətli inkişaf yolu keçdi. Məsələn, Saudi Arabian Oil Co. 2002-

2006-ci dövrdə dünya üzrə fəaliyyət göstərən bütün neft çıxarma şirkətlərini hasilatda qabaqlamışdır. Yaxın Şərqi Ərəb ölkələrində təbii qaz ehtiyatı (76,18 trilyon kub m.) da çoxdur. 187,49 trilyon kub m. həcmində proqnozlaşdırılan dünya qaz ehtiyatının 48,54 trilyon kub m-i (25,88%) bu regionun payına düşür.

XX əsrin son on illiklərində dünyada elmi-texniki tərəqqinin sürətli inkişafı, o cümlədən sənayenin iqtisadi fəaliyyətdə aparıcı mövqeyinin dəfələrlə yüksəlməsi təbii olaraq neftin iqtisadi resurs kimi əhəmiyyətini də artırdı. Belə şəraitdə neft hasil edən ölkələr əsas neft istehlakçıları olan inkişaf etmiş ölkələrə qarşı OPEK-in təmsalində korporativ birlik nümayiş etdirməyə başladılar və qısa müddətdə bunun üstünlükləri özünü göstərdi. Lakin, dünya bazarına satışa çıxarılan neftə qiymət qoyulması, neft satışından gəlirin yüksəldilməsi sahəsində neft ixrac edən ölkələrin marağının birgə müdafiəsinə qulluq edən OPEK ölkələri arasında bir çox səbəblərdən, o cümlədən əks cəbhənin təsirləri ilə narazılıqlar da mütəmadi olaraq baş verirdi. Məsələn, 1990-cı ildə «Səhrada fırtına» əməliyyatı dünya bazarında neftin qiymətinin dəyişilməsinə səbəb oldu. İraq ordusu Küveytə soxulmazdan əvvəl neftin 1 tonu 130-140 dollar, Küveyt işğal edildikdə 220, daha sonra 250-280 dollara qədər yüksəlsədə, Küveytin qələbəsindən sonra əvvəlki qiymətinə-130-140 dollara enmişdi. Bütövlükdə qeyd etmək vacibdir ki, 1995-2007-ci illər dövründə dünya bazarında neftin qiyməti çox qeyri-stabil olmuşdur. Belə qeyri-stabillik isə OPEK daxilində zəruri birliyin çox kövrək xarakter almasına səbəb olmuşdur.

Yaxın Şərqi Ərəb regionu, neft və qaz kimi zəngin təbii sərvətlərlə bərabər digər yeraltı yataqlara da malikdir. Aparılmış geoloji kəşfiyyat işləri dəmir filizi, fosfor, xrom, fosfor, kalsium duzu, mis, manqan, uran, sink, qurğuşun, barit, tantal, və s. yataqları aşkar edilmişdir. Bəzi faydalı sərvətlərin miqdarına görə bir sıra region dövlətləri (MƏR, Səudiyyə Ərəbistanı, İordaniya, Yəmən, Suriya) dünya bazarında mühüm yerə iddia edir (Cədvəl 2.1).

Məşriq ölkələrində 215,6 mln. əhali yaşayır. Demografik göstəricilər regionun bir sıra ölkələrində (bəzi əmirliklər, Yəmən) siyahıyaalma aparılmadığından BMT-nin təxmini məlumatlarına əsaslanır. Region əhalisinin 76,1%-i Misir, İraq, Səudiyyə Ərəbistanı və Yəməndə yaşayır. Əməkqabiliyyətli əhali 36,5% təşkil edir.

Məşriq Ərəb ölkələrinin faydalı qazıntı yataqları

Kateqoriya	MƏR	ƏS	BƏƏ	Oman	İraq	Suriya	Livan	İordən	Yəmə
Alüminium (mln. ton)	50	300				38			
Barit (min ton)	100	100							
Volfram (min ton)	8	3							
Dəmir (mln. ton)	1500	750				500	500		672
Qızıl (ton)	270	72		7					23
Kals. duzu(mln. ton)								600	
Manqan (mln. ton)								7	
Mis (min ton)	70	2226		1300				1495	60
Niobiy (min ton)	4								
Qalay (min ton)		2							
Qurğuşun (min ton)	50	70							
Gümüş (ton)									700
Tantal (min ton)	14,1								
Daş kömür (mln. ton)	88			64					
Uran (min ton)								111,8	
Fosfor (mln. ton)	1110	960			30	600		505	
Xrom (mln. ton)	0,1	0,1	3,5	2					1000
Sink (min ton)	850	2400							

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib olunub. (www.mostinfo.su məlumatları əsasında)

Modernləşmə prosesində dünyanın digər regionlarından geri qalma əhəmiyyətini dəf edən ərəb ölkələri “soyuq müharibə”dən sonrakı dövrdə liberal islahatları sürətləndirməli olub. Bu yerli sahibkarların fəaliyyətlərinin aktivləşməsinə, sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdən kapitalın cəlb olunmasına, xaricdən qabaqcıl texnologiyaların alınması, müasir idarəçilik təcrübəsinin mənimsənilməsi, həm də zəruri maliyyə ehtiyaclarının cəlbə. Mahiyyət baxımından bunlarsız iqtisadi artım və sosial inkişaf mümkünsüz hesab olunur. Ərəb ölkələrinin iqtisadi göstəricilərinin qiymətləndirilməsində onların beynəlxalq əmək bölgüsündə yeri, iqtisadi baxımdan milli dövlət maraqlarının konseptual dərk olunması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Müasir regionallaşma proseslərinin gücləndiyi şəraitdə Ərəb regionunda da iqtisadi inteqrasiya prosesinin gücləndirilməsi strateji əhəmiyyətə malik məsələ hesab olunmalıdır. İnteqrasiya prosesinin inkişaf etdirilməsi onların ayrılıqda mənfəətliliyinin artması ilə yanaşı, dünya təsərrüfat sistemində və həmçinin dünyanın geosiyasi

xəritəsindəki mövqelərini həqiqətən möhkəmləndirə bilər. Son illərdə bu coğrafiyada baş verən hadisələr bunu sübut edir.

Bu, geniş və fərqli inkişaf şəraitinə malik olan coğrafiyada regional inteqrasiyanın əsas istiqamətlərindən biri fikrimizcə maliyyə əməkdaşlığının inkişaf etdirilməsidir. Böyük kapital resurslarının cəmləndiyi regionda belə bir zəruri və faydalı əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi isə bir çox səbəblərdən asan deyildir. Məsələn, indiki zamanda bir sıra ərəb ölkələrində siyasi-iqtisadi və maliyyə vəziyyətinin qeyri-sabitliyi; yerli hakimiyyət təşkilatlarının bürokratik özbaşınalığı və çoxsaylı məhdudiyyətlər; investisiya haqqında lazımi informasiyanın olmaması; qoyulmuş kapitalın gətirdiyi gəlirin aşağı olması; müsadirə və sekvestrədən lazımi zəmanəti əldə etməyin mürəkkəbliyi; müxtəlif ərəb ölkələri arasındakı inkişaf fondlarının fəaliyyətində vahid siyasətin və daim fəaliyyət göstərən ticarət bazarının yoxluğu faktorları ərəb kapitalının Şimali Afrika və Yaxın Şərq regionunda sərbəst hərəkətini ləngidir.

XX əsrin ortalarından başlayaraq Məşriq dünyanın siyasi və iqtisadi xəritəsində mühüm və maraqlı poliqona çevrilmişdir. Regionun bir sıra ölkələrinin qeyri-stabil vəziyyəti, kənardan ixrac olunmuş hərbi-siyasi gərginliklər İraq, Səudiyyə Ərəbistanı, Misir kimi qabaqcıl dövlətləri hərbi sənaye sahələrinin və silah-sursat istehsalını inkişaf etdirməyə məcbur etmişdir. Hərbi xərclərin miqdarına görə Səudiyyə Ərəbistanı dünyanın 10 top dövlətin arasında 8-ci yeri tutur. Region dövlətlərindən dünya üzrə Kuveyt 38, Misir isə 42-ci pillədədir. Dünya üzrə hər min nəfər əhaliyə düşən hərbiçilərin sayına görə Misir 11, Suriya 14, İraq 19-cu yeri tutur. Qeyd etmək vacibdir ki, son illərdə müdafiə sənayesini sürətlə inkişaf etdirən Azərbaycan bu regionda silah satışı üzrə ticarət əlaqələri sahəsində ciddi fəaliyyət göstərir.

1973-cü ildə neftin qiymətinin kəskin artması Səudiyyə Ərəbistanı, Oman, Qətər, Küveyt, BƏƏ-in ümumdaxili məhsulunun artmasına güclü təkan vermişdir. Bunun nəticəsi olaraq varlılar qrupuna daxil olan ölkələrdə monarxlar üçün təmtəraqlı iqamətgahlar, hökumət və parlament binaları, inzibati və infrastruktur tikintilər, səhrada iri beynəlxalq təyyarə meydanları, avtomobil magistralları, enerji təchizatı sistemləri, su təchizatı qurğuları, göydələnlər, böyük otellər inşa edilmiş və diplomatik məhəllələr salınmışdır.

Alıcılıq qabliyyəti pariteti üzrə hesablanmış ÜDM-in məbləşinə görə 2010-cu ildə dünya üzrə Səudiyyə Ərəbistanı 23, Misir 27-ci yerdə, real ÜDM-in artım tempinə görə İraq 7-ci pilləni tutmuşdur. Adam başına düşən AQP üzrə hesablanmış ÜDM-ə görə Qətər birincidir. BƏƏ 13, Kuveyt 16-cı pillədədirlər. Həmin ildə, adambaşına düşən gündəlik ÜDM Kuveytdə 281, BƏƏ-də 134, Omanda 120 ABŞ dolları, Küveytdə 6, İraqda 13, Suriyada 14 ABŞ dolları olmuşdur.

BMT-nin Rio-de-Janeyro-92 kofransında Davamlı inkişaf üzrə milli strategiyayı hazırlamaq üçün qəbul edilmiş «XXI əsrin gündəliyi»in tövsiyələrini qəbul edən neft ixrac edən dövlətlər Bəhreynin simasında «neft xoşbəxtliyinin daimi olmaması»nı başa düşərək gələcək nəslin tələbat və istəklərini ödənilməsini təmin baxımından mövcud kapitaldan və sərvətin tükənməsində qalan vaxtdan səmərəli istifadə etmək barədə ciddi qərarlar qəbul etməyə başladılar. Əsasən iqtisadi siyasətinin əsasını təşkil edən a) «monokultur» neft ixtisaslaşmasından uzaqlaşmaq üçün təsərrüfatın diversifikasiyası; b) xarici ölkələrdə uzun müddətə və mötəbər kapital yerləşdirməklə iri maliyyə-investisiya əməliyyatları həyata keçirmək; c) mühüm məşğuliyyət sahələrində müasir dövrə uyğunlaşan xüsusi intellektual-mədəni mühit yaratmaq cəhdi ilə kadrların milliləşdirilməsi siyasətinə sürətli keçid başladı. Yanacaq ixracatının enerji tutumlu məhsulların ixracı ilə əvəz olunması meyl də müşahidə edilir.

İri neft emalı və neft-kimya kompleksləri Səudiyyə Ərəbistanında Əl-Cubeyl və Yanbu, Küveytdə Əş-Şueyl, BƏƏ-də (Əbu Dabi əmirliyində) Rubays, Qətərdə Umm-Səid, İraqda Ər-Rumeyla və digər şəhərlərdə inkişaf etmişdir. Yerli yanacaq və idxal olunan filiz əsasında metal istehsalı artır. İdxal olunan xammalla işləyən enerji tutumlu metallurgiya müəssisələri yaradılmışdır. Bəhreyn və BƏƏ-də alüminium istehsalı müəssisələri, Bəhreyndə dəmir lövhələr istehsalı müəssisəsi, Qətərdə tam dövriyyəli metallurgiya kombinatı, Omandakı mis əritmə zavodu bunlara misaldır.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, istehsal profilli kiçik və orta müəssisələrinin inkişafına təkan verməklə məhsuldar qüvvələrin diversifikasiyasını nail olmaq olar. Bunun məqsədlə həmin müəssisələrin fəaliyyətini gücləndirmək üçün xaricdən xammal və dəstləşdirici hissələrin idxal olunaraq emal olunmasına şərait yaradılmalıdır. Ümumiyyətlə məhsuldar qüvvələrin strukturunun diversifikasiyası istiqamətlərinin ək-

səriyyəti son nəticədə neftə əsaslanır.

Modernləşmiş iqtisadiyyatın neftdən asılılığının azaldılmasına nail olmanın yollarından biri emal sənayesinin inkişaf etdirilməsi məqsədilə iqtisadiyyata xarici xarici investisiyanın və xüsusi ilə birbaşa investisiyaları ehtiva edən sahibkar kapitalının cəlb olunmasıdır. Belə ki, neft ixrac edən varlı dövlətlər xammal, avadanlıq, təkmilləşmə və xüsusilə texnologiya hazırlamaqda transmilli korporasiyalara daxil olmağa maraqlıdırlar. Buna görə də son dövrdə ərəb dövlətləri kapitalın 50 faizdən çox iştirakı ilə qarışıq müəssisələr, həmçinin ayrı-ayrı korporativ fəaliyyət formaları yaratmaq üzərində düşünürlər.

Səudiyyə Ərəbistanının 1976-cı ildə sənayenin əsas sahələri bazasında yaratdığı dövlətə məxsus 15 müəssisəni birləşdirən Saudi Basic Industries Corp. (SABIC) şirkəti polad, plastik kütlə, gübrə, məişət təyinatlı müxtəlif məmulatlar istehsal edir.

Bu kompaniya Hollandiyanın DSM NV neft-kimya bölməsinin alınması barədə 2,5 mlrd dollar məbləğində müqaviləyə nail olub. Bu sövdələşmə Səudiyyə kompaniyası tərəfindən Avropada aparılan ən iri qovuşma sövdələşmədir. Bu sövdələşmə nəticəsində Yaxın Şərqi ən iri neft-kimya şirkəti Avropa bazarında nəinki möhkəmlənəcək, dünyada polietilen istehsalı üzrə üçüncü olacaq. Qovuşma sövdələşməsindən sonra kompaniyanın satış həcmi 9 milyard ABŞ dollarından çox olacağı proqnozlaşdırılır.

Keçən əsrin ortalarından regionun iqtisadiyyatında kənd təsərrüfatı əsas mövqeyə malik idi. İndinin özündə Suriya, Yəmən və Misir iqtisadiyyatında kənd təsərrüfatı öz əhəmiyyətini saxlamaqdadır. Bu sahənin məhsulları ümummilli məhsulun 15-25%-ni təşkil edir. Neft və təbii qazdan sonra Məşriq öklələrinin dünya bazarına çıxartdıqları məhsulda kənd təsərrüfatı malları üstünlük təşkil edir. Məsələn, dünya bazarına Yəmən çox böyük tələbata malik Makko növlü qəhvə, İraq xurma, pivə hazırlanmasında və makaron istehsalında istifadə olunan bərk növlü arpa çıxardır.

Dünya bazarından asılılığı aradan qaldırmaq istiqamətində region ölkələrində məqsədyönlü işlər aparılır. Aqrar sektorda bitkiçiliyin inkişaf etdirilməsi üçün iri şirkətlər yaradılır. Süni suvarmanı təmin etmək üçün Misir, Səudiyyə Ərəbistanı, Suriya kimi ölkələrdə geniş irriqasiya şəbəkələri yaradılır. Suvarma qurğuları sistemi idxal

olunur və xarici mütəxəssislərin layihəsilə immiqrant fəhlələr tərəfindən qurulur. Əkinçilik üçün lazım olan avadanlıq Qərbi Avropa və Yaponiyadan idxal olunur. Bunun nəticəsi olaraq Səudiyyə Ərəbistanı buğda, Küveyt tərəvəz, gül, meyvə, BƏƏ, Oman, İordaniyada çiyələk istehsalını genişləndirməkdədir. Hazırda bu məhsullar nəinki daxili istehlak bazarını təmin edir, hətta ixrac da edilir.

Küveytin və həmçinin BƏƏ-nin neft çıxaran digər əmirliklərinin milli bankları neft dollarlarını xarici banklarda yerləşdirmək üçün investisiya əməliyyatı üzrə ixtisaslaşmışdır. Onu da qeyd edək ki, tarixən tacirlik ənənələri olan Dubay əmirliyinin bankları əsasən ticarət banklarıdır və idxal-ixrac əməliyyatına xidmət üzrə ixtisaslaşmışdır. Bəhreynin əsas valyuta daxilolma mənbələri onun offşor bank, turizm və s. sektorlardır. Turizm əsasən Səudiyyə Ərəbistanından istirahət günləri gələnlərin hesabına inkişaf edir.

Müasir iqtisadiyyatda bankların rolunu mövcud prizmalardan kənar qiymətləndirmək çox çətindir. Mahiyyət etibarı ilə, iki əsas funksiyasını-kapitalın yenidən bölüşdürmə və hesablamaları həyata keçirmək sayəsində kommersiya bankları ictimai istehsalın çərçivəsinin genişlənməsinə, dövriyyə məsrəflərinin qənaətinə, elmi-texniki tərəqqiyə təkanı təmin edir. Bu cür institutlarının olmaması şəraitində müasir dövrdə iqtisadiyyatın inkişafı mümkün deyil. Bu baxımdan islam modeli də belə bir strukturun mövcudluğunu nəzərdə tutur. İslam bankları əsasən inkişaf etməkdə olan ölkələrdə işlədiyindən onların fəaliyyəti öz spesifikliyi ilə diqqəti cəlb edir.

Birincisi, islam banklarının işi maliyyə resurslarını səfərbər etməkdir. Bu qərb banklarının funksiyaları ilə oxşardır, lakin bu bankların fəaliyyətdə olduğu xüsusi şəraiti nəzərə almaq lazımdır. İslam bankları, qərbdəkilərdən fərqli olaraq öz fəaliyyətini, bir qayda olaraq, şəxsi qazancın aşağı səviyyədə olduğu (onun əsas hissəsi istehlak getdiyindən əmanətə cüzi məbləğ qalır) ölkələrdə aparır. Ona görə də müştərilərlə iş prosesində islam bankları ancaq iqtisadi stimullardan istifadə etmir, o həm də insanları təsərrüfatla şüurlu rəftar etməkdə sosial-tərbiyələndirici mövqedən çıxış edərək onları qənaətə və investisiyaya həvəsləndirir.

İslam bankları öz işini qərb banklarından fərqli olaraq iri kapital sahibləri ilə yox, müsəlman ölkələrində ən çox yayılmış kiçik müştərilərlə qururlar. Bəzi hesabla-

malara görə islam ölkələrinin əhalisinin payına düşən investisiyanmamış əmanət 100 mld. ABŞ dollarına çatır.

İkincisi, islam bankları aktiv investisiya fəaliyyəti ilə məşğuldurlar. Qərb kommersiya banklarından fərqli olaraq aktivlərinin çox az hissəsini qiymətli kağızlara yönəldirlər. Bu islam banklarının çox böyük fərqləndirici cəhətlərindən biridir. Qərb bankları isə əsasən yüksək infilyasiya və ümumi qeyri-sabit şəraitə baxmayaraq fond birjalarının aktiv iştirakçısı olurlar.

İslam banklarının investisiya məntiqi bilavasitə bankın xeyrindən və şəxsi qazandan yox, ictimai mənafeyin artırılmasından irəli gəlir. Qərb banklarının əksəriyyəti üçün qısa müddətli kreditlər sərfəlidir. Ona görə ki, çox etibarlı və daha az riskə malikdirlər. İslam banklarının nəzəriyyəçilərinin rəyincə, layihələr içərisində əsas diqqəti inkişaf etməkdə olan ölkələrdə vacib uzunmüddətli layihələr stimullaşdırılmalıdır. Bununla yanaşı islam bankları kiçik layihələri də maliyyələşdirməyə çox meyilli olurlar. Qərb kommersiya bankları isə iri və yüksək gəlirə malik olanların maliyyələşdirilməsinə üstünlük verir.

Əksər iqtisadçılar qeyd edirlər ki, pay əsasında maliyyələşmədə (equity finance) çox böyük üstünlük vardır. Qərb iqtisadiyyatında borc faizinin miqdarı əsasən mərkəzi bankın uçot dərəcəsiindən asılı olur ki, bu da real sektorun inkişafı üçün müəyyən şərtlər irəli sürür. İslam maliyyə sistemində isə əmanət üzrə gəlir onun vəsaitindən istifadə edən şirkətin fəaliyyətinin nəticələrindən asılı olur. Ona görə də bu halda real sektorun inkişaf dinamikası əlverişli investisiya mühitinin yaranmasına və iqtisadiyyatın ən mənfəətli sahələrinin xeyrinə maliyyə resurslarının effektiv paylanmasına şərait yaradır.

İslam banklarının üçüncü funksiyası, müştərilərinin kommersiya sirrinə aid ediləməyən məlumatları müfəssəl qaydada təqdim etməkdir. Öz müştərilərinə borc verən zaman bu banklar riskin bir hissəsini üzərinə götürür. Ona görə də onlar qərb banklarından fərqli olaraq öz debitorunun fəaliyyətini çox diqqətlə öyrənir. Toplanmış informasiya xüsusi məlumat bazasında yerləşdirilir və asanlıqla əlçatan olur.

Nəhayət, yalnız islam banklarına məxsus olan sosial-mədəni funksiyaya diqqət yetirmək lazımdır. İqtisadi təsir vasitəsilə islam bankı islam əxlaqını inkişaf və təbliğ

etdirir. Beləliklə, iqtisadi inkişafın islam modelinin bir hissəsi olan islam bankı öz aralarında zidiyyətdə olmayan maddi və mənəvi başlanğıclar arasında balans yaradır və həm də adətən, təəssüf ki, indiki dövrdə xarakterik olmayan olmayan hüquq və öhdəlik arasında tarazlığı bərpa edir. İslam bankının bu funksiyasına sosial ədalətin islam cəmiyyətinə təsirini də aid etmək lazımdır. Bu zaman islam tərəfindən əziz tutulan “zəkat” vacib rol oynayır. Bu maliyyə aləti əmlak və gəlir vergisi əsasında yaradılıb və hər bir müsəlmanın şəriət tərəfindən təyin edilmiş borcu hesab edilir. Adi banklardan fərqli olaraq islam bankları bu vergini məcburi qaydada ödəyir.

Ümumiləşdirərək belə demək olar ki, islam banklarının və qərb kommertiya banklarının öhdəlikləri eynidir. Hər iki tip bank kapitalı yenidən bölməklə maliyyə vasitəçisi rolunu yerinə yetirir. Bu fəaliyyət hər iki maraqlı tərəfə və yekunda bütün cəmiyyətə real fayda gətirir. Bununla belə hesab edirik ki, İslam banklarının şərh olunan funksiyaları onu deməyə imkan verir ki, müsəlman ölkələrinin əksəriyyətinin iqtisadiyyatı üçün qərb bankları ilə müqayisədə islam bankları daha yaxşıdır. Ona görə ki, onların fəaliyyəti inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyata daha çox uğur gətirir.

İslam banklarının qərb bankları qarşısında üstünlüklərinə baxmayaraq, rəqabətdə qələbə qazanmasının mümkünüyü şübhəli görünür. Üstünlük əldə əldə etməsinə bir tərəfdən aktivlərinin həcmünün kiçik olması və təcrübəsinin azlığı maneçilik törədir. Digər tərəfdən qərb banklarının açıq müşahidə olunan mənafe həmrəyliyi islam bankları üzərində qələbəni təmin edir.

Offşor bank sektorları əmanətçilər və istiqrazçılardan əlavə əsasən Səudiyyə Ərəbistanından gələn qeyri rezidentlər üçün geniş spektrə malik maliyyə xidmətləri üzrə hərtərəfli imkanlar açır. 1997-ci ildə sektorun aktivləri 65 mlrd ABŞ dolları məbləğ təşkil edib. Körfəz müharibəsindən sonra Bəhreyyədə offşor bank fəaliyyətinin bərpası neftə daha davamlı qiymətdə öz əksini tapdı ki, bu da Səudiyyə Ərəbistanına çox yüksək gəlirlər gətirdi. Bəhreyyədə regional qiymətli kağızların fond bazarı yaradıldı. Bununla da Bəhreyn şəriət əsasında əməliyyatların aparılmasının çox iri maliyyə mərkəzinə çevrildi. Adada fəaliyyət göstərən islam banklarına Əl Barak İslam İnvestisiya bankı, Ərəb İslam bankı, Bəhreyn İslam bankı, Sitibankın filialı olan Siti İslam İnvestisiya bankı və Bəhreynin Fayzal İslam bankıdır. Bəhreynin əksər ənənəvi

bankları, Bankların Ərəb Korporasiyası da daxil olmaqla, islam bank xidmətləri göstərilir.

Dünyada 18 qlobal bankdan 5-i KƏDƏŞ-ə daxil olan ölkələrdən Səudiyyə Ərəbistanının Samba, Qətərin Milli Bankı və Doha Bank, BƏƏ-nin Abu Dhabi Milli Bankı və Mashrikbankdır. 218 regional bankdan 78-i Asiyaya aiddir. 78 investisiya kompaniyasından Forbesin reytingində 19-u Yaxın Şərqi Ərəb ölkələrindədir. Forbes-in reytingində Şərqi ölkələrindən olan bankların siyahısına regional banklar daxil olunub. Onlar öz regionlarını mikro səviyyədə regional inteqrasiyada bələdcilik edirlər. Bu əsasən KƏDƏŞ-ə daxil olan ölkələrə aiddir. Bu siyahıda BƏƏ 8, Səudiyyə Ərəbistanının 7, Qətərin 5, Kuveytin 2, Livanın 2, Oman 2, İordaniya 1, Bəhreyn 1 bankla siyahıya daxil edilib.

Dövriyyəsinin həcminə və ya (banklar üçün) əməliyyatdan gəlirlərinə görə 2011-ci ildə Fortuna tərəfindən rəqləşdirilmiş 500 qlobal kompaniya və bankdan 1/5-i və 2012-ci ildə Forbes jurnalına daxil olan 2000 kompaniya və bankın ¼ hissəsi Şərqi ölkələrinin payına düşür. Reyting 4 göstərici-aktiv, dövriyyə, gəlir və bazar kapitallaşmasına görə qurulur. İnkişaf etməkdə olan TMK-ın aktivləri, son dövrlərdə məşğul olanların sayının artmasına görə inkişaf etmiş TMK-dan daha sürətlə artır.

Hazırda dünyanın 35 ölkəsində islam prinsiplərini rəhbər tutan banklar fəaliyyətdədir. Dünya praktikası təsdiqləyir ki, belə bankların xidmətindən “IBM”, “General Motors”, “Alcatel” və s. kimi məşhur təşkilatlar yararlanırlar. “Chase Manhattan”, Goldman and Sacs”, “J.P. Morgan” və s. iri bank və kredit təşkilatları öz strukturlarında islam bölmələri açıblar. Dünya üzrə bunlara bənzər ümumi kapitalı 10 mlrd dollar və 180 mlrd dollar məcmu aktivə malik 200-dən artıq maliyyə təşkilatları vardır. Onların xalis mənfəəti 2,2 mlrd dollar, aktivlərinin rentabelliği 1%, bank tərəfindən nəzarət olunan kapitalın rentabelliği 19%-dir.

2012-ci ildə dünyada suveren rifah fondlarının birbaşa xarici investisiyaları 20 milyard ABŞ dolları məbləğ təşkil edib. SRF-in birbaşa xarici investisiyaları məcmu həcmi 127 milyard dollar təşkil edibdir ki, bunun da əksər hissəsi maliyyə, daşınmaz əmlak, tikinti və kommunal xidmət sektoruna yönəldilib. 2012-ci ildə coğrafi paylanma baxımından suveren rifah fondlarının birbaşa xarici investisiyalarının 70%-dən

çoxu inkişaf etmiş ölkələrə yerləşdirilib. Dünya üzrə 2012-ci ildə 73 mötəbər suveren rifah fondlarının aktivləri 5,3 trilyon məbləğ təşkil edib.

Yaxın Şərqi ərəb ölkələrinin aktivləri 73 mötəbər suveren rifah fondunun aktivlərinin 0,38%-ni təşkil edir. Səudiyyə Ərəbistanının Sama Foreign Holding (SAMA) və Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinin Abu Dabi Investment Authority (ADIA) fondları dünya üzrə siyahıda birinci pillədə yerləşən Norveçin GPF suveren rifah fondundan sonra müvafiq olaraq 2 və 3-cü yerləri tuturlar. 7 fondun cəmi aktivlərinin miqdarına görə (829 milyard dollar) Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri Çindən sonra ikinci, Səudiyyə Ərəbistanı (2 fondun cəmi aktivlərinin miqdarı 681,2 milyard dollar) Norveçdən sonra 4-cü, Kuveyt isə (1 fondun aktivlərinin miqdarı 386 milyard dollar) Sinqapurdan sonra 6-cı yerdə yerləşir. Qeyd etmək lazımdır ki Azərbaycan Respublikasının SOFAZ fondu 73 mötəbər fond arasında 26-cı yerdədir. Ümumi sayı 16 olan institut və fondlardan 11-i ərəb ölkələrinə aiddir.

Son dövrlərdə xarici ölkələrin ərəb investisiyalarına olan maraqları dayanmadan artmaqdadır. Söhbət öz ölkəsində tətbiqini tapmayıb müxtəlif xarici bazarlara istiqamətlənmiş, kifayət qədər yüksək məbləğ təşkil edən, ərəblərin miqrasiya meyilli pul kapitalından gedir. Ərəb kapitalının miqrasiya edən əsas kütləsi 1970-ci ildən sonra yaranmış neft bumundan sonra baş verib. Xüsusilə neft və qaz istehsal edən ərəb ölkələrinin gəlirinin əsas kütləsi neft və qazın satışından əmələ gəldiyindən, miqrasiya edən ərəb kapitalının miqdarı bu gəlirlə düz mütənasibdədir, yəni yüksək gəlir böyük, aşağı məbləğdə gəlir isə minimal kütləyə malik investisiya deməkdir.

Ərəb kapitallarının konkret həcminə və hərəkət istiqamətlərinə gəldikdə, qeyd etmək lazımdır ki, onların dəqiq miqdarını müəyyən etmək çox çətindir. Onların aşkar olunması prosesində çox ciddi maneələrə rast gəlinir. Yeri gəlmişkən, ərəb kapitallarının mənbəyi olan ölkələr məlumdur və ekspertlər investisiyaların həcmi barədə müəyyən məlumatlar verə bilirlər.

1982-ci ildə Nemir A. Kirdar tərəfindən yaradılmış “Investcorp” fərdi investisiya qrupu 3,5 mlrd dollar vəsaiti idarə edir. Səudiyyə Ərəbistanından olan Süleyman S.Olaynın fərdi sahibkar qrupu bir çox iri kompaniyaların məsələn, Chase Manhattan, Occidental Petroleum, CS First Boston və s. səhmlərinə milyardlarla qoyuluş edib.

90-cı illərdə ən iri beynəlxalq banklardan biri hesab edilən “Arab Banking Corp”-un nümayəndələri fərdi ərəb investisiyalarının xaricdəki kapitallarının həcmi 150 mlrd dollar olduğunu yazırlar. Bu məbləğ əsasən KƏDƏŞ-in üzvü olan dövlətlərin investisiyalarına aiddir. Bu ərəb investisiyalarının xaricdə olanlarının yalnız bir hissəsidir. Əslində bu dövrdə onun həcmi 680 mlrd dollardan yüksək qiymətləndirilir. Fərdi qoyuluşlardan başqa ərəb ölkələrini iri dövlət qoyuluşları əsas rol oynayır. Məsələn, Kuwait Investment Authority (KIA)-dövlətə məxsus olan Küveyt investisiya holdinqlərindən biri xaricdə yerləşdirilmiş 80-dan 100 milyard dollar həcmində investisiyanı idarə edir. Ərəb investisiya fondlarının xarici iri maliyyə təşkilatlarını tədriclə ələ keçirməsi diqqət mərkəzindən kənarda qalmadı. Məsələn, 1981-ci ildə KIA “Santa Fe International” kompaniyasını mənimsəməsi və iki il sonra British Petroleumun səhmlərinin 22%-ə sahib olması Böyük Britaniya hökumətinin Küveytə təzyiqlə göstərməsi ilə nəticələndi. Məqsəd bu paketin satılmasına razılıq almaq idi. Belə bir hal ABŞ-da Səudiyyə Ərəbistanının Texaco Inc. satış şəbəkəsinin yarısını aldıqda da baş verdi. Bütün bunlara baxmayaraq ərəb investisiyalarının böyük hissəsi konservativ yolla, əsasən ABŞ və Yaponiyanın dövlət qiymətli kağızlarının alınmasına istiqamətləndirilirdi.

2000-ci ildə xaricdə yerləşdirilmiş ərəb kapitallarının həcmi 500-2400 milyard dollar diapozonunda dəyişir. Bir sıra qərb mənbələri qərbdə yerləşdirilmiş ərəb kapitalının 1300 mlrd dollar səviyyəsində qiymətləndirirlər. Onlardan 750 mlrd dollar Səudiyyə Ərəbistanının dövlət və fərdi kapitallarından ibarətdir. Səudiyyə Ərəbistanının xaricdəki investisiyalarının strukturunda ABŞ-ın payı 40%, Qərbi Avropa 30%, Asiya isə 10% təşkil edir.

XXI əsrin əvvəllərindən neftin qiymətinin gözlənilməz və dayanıqlı şəkildə qalxması nəticəsində əmələ gəlmiş yeni həcmli ərəb kapitalı xaricdə qoyuluşlar axtarışındadır. Bu investisiyaların generasiya olunmasının əsas mənbəyi neft çıxardan və ixrac edən ərəb monarxlarının hakim olduqları ölkələrdədir. Son vaxtlar Körfəz ölkələrinin qlobal maliyyə bazarlarına təsiri artırmaqdadır. Britaniyanın Financial Times məcmuəsinin məlumatına görə, 1 trln. dollar həcmində yeni Səudiyyə Ərəbistanı investisiya fondunun yaradılması ehtimal olunur. Bu məbləğ İspaniya və ya Kanada kimi ölkələrin ÜDM-i ilə müqayisəyə gəlir. Qiymətləndirmələrdən biri aşkar edibdir

ki, 2007-ci ilin avqustunda Səudiyyə Ərəbistanının Maliyyə Agentliyi (Mərkəzi Bankı) 248 mlrd dollar məbləğdə xarici aktivləri idarə edir. İndiki zamanda buna bənzər ən iri dövlət investisiya fondu 900 mlrd dollar həcmində kapitalı idarə edən BƏƏ-nin dövlət fondudur. Digər hesablamalara görə xaricdə qoyuluşun həcminə görə Çindən sonra ikinci yeri tutan BƏƏ-nin digər mavafiq dövlət təşkilatı “Abu Dabi Investment Authority” 1300 mlrd dollar xarici aktivi idarə edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, 2007-2008-ci illərdə dünya iqtisadiyyatında müşahidə olunan qlobal böhran nəticəsində ABŞ, Avropa Birliyi və Asiyanın sənayecə inkişaf etmiş ölkələrində artım tempinin müşahidə olunmuş zəifləməsi Səudiyyə Ərəbistanı iqtisadiyyatında demək olar ki, bir o qədər də hiss edilməyib. 2008-ci ilin birinci yarısında Səudiyyə Ərəbistanının neft ÜDM-nin artımı 5,6% qiymətləndirilməsinə baxmayaraq layihə-tikinti işlərinin nəzərə çarpacaq dərəcədə genişlənməsi müşahidə olunur. Bu sahədə bağlanmış müqavilələrin dəyəri 1,73 trln səudiyyə rialı təşkil edir. Səudiyyə hakimiyyəti inkişaf etməkdə olan ölkələrə maliyyə yardımını göstərməyi unutmur. Yoxsul ölkələrin enerji məsələlərini həll etmək üçün Səudiyyə İnkişaf Fondu 500 mln dollar pul ayırır. KIA isə dövlətin 200 mln-dan çox xarici aktivlərini idarə edir. Bu maliyyə vəsaitinə dövlətin illik neft gəlirlərinin 10%-nə sahib olan gələcək nəslin Küveyt fondu da daxildir. Səciyyəvi haldır ki, rəsmi məlumatlara əsasən imkanlı ərəb investorları öz ölkələrində aktivlərinin 15%-ni, xaricdə isə 85%-ni yerləşdirirlər.

“Gulf Reserch Center” təşkilatının iqtisadi proqramının rəhbəri Eskard Vertsemin ərəblərin xaricdə yerləşdirdikləri investisiya barədə verdiyi məlumatına görə 2007-ci ildə dövlət investisiya fondunu idarə edən Abu Dhabi Investment Authority (ADİA) 875 mlrd, KIA isə 100-250 mlrd dollar həcmində aktivə malikdirlər. Dubayın digər investisiya qrupunun Dubai International Capital (DİC), Airbus avropa konserninin səhmlərinin 3,12%-ni alıb, EADS aerokosmik nəhənginə qoyuluş etməyə can atır. Dubay kapitalı ilə Yapon kapitalının hansısa rəqabəti müşahidə olunmaqdadır. Digər Dubay strukturu İstithmar bir sıra biznes kompaniya strukturlarına məsələn, Barneys New York parakəndə ticarət şəbəkəsinə, sahib olmaq istəyən yaponları sıxışdıraraq aradan çıxardı. Daha iri investisiya proqramlarını həyata keçirdən KƏDƏŞ-in üzv dövlətləri öz areallarını genişləndirməkdədirlər. Körfəzin ərəb

investorları tərəfindən ABŞ-ın iki hərbi sənayesi (aviasiya texnikası) mənimsənilib. Səudiyyə sənaye korporasiyası SABIC 2006-cı ildə ABŞ-da yerləşən Avropanın neft kimya məhsulları buraxan Huntsman Corp şirkətinin bölməsini 700 mln dollara aldıqdan sonra plastik kütlə buraxan General Electric Corp-un da bölməsinə sahib olmağa meyllənib. Abu Dabi hökumətinə mənsub olan Mubadala Development aviasiya mühərrikləri istehsal edən Piggiero Aero Industries İtaliya kompaniyasının 35% səhminə sahib olub. Ərəb kapitalı qoyuluşlarının sırasını bu cür davam etdirmək olar. Bu investisiyalar sənaye, əmlak, ticarət və s sahələrə yönəldilir.

Neftin qiymətinin qalxması ilə neft ixrac edən varlı ərəb ölkələri xaricə qoyulan investisiyaları da artırmağa başlayırlar. Lakin coğrafi yanaşmada baxımından müəyyən yeni meyllər baş verir. Bu hər şeydən əvvəl ABŞ-a yönəldilmiş ərəb investisiyalarının bir hissəsinin avropaya istiqamətlənməsidir. Asiya və Rusiyaya da maraq artmaqdadır. Yaxın Şərq mənşəli pullar Londonda daşınmaz əmlakla məşğul olan bir sıra kompaniyaların kommersiya dövriyyələrinin 20%-i təşkil edir. Ərəb kapitalının neft iqtisadiyyatı sərhədlərini tərk etməsi zərurəti meydana çıxır. Bununla bərabər aktivləri diversifikasiya olunmalıdır. Təkcə Səudiyyə Ərəbistanı 2001-ci ilin 11 sentyabr hadisəsindən sonra 200 mlrd dollar vəsaiti ABŞ-dan çıxardı. Buna baxmayaraq Avropanın payına ərəb qoyuluşlarının 20%-i düşür. Səbəb ondadır ki, durğunluğa məruz qalmış Avropa iqtisadiyyatı uzun müddətli qoyuluşlardan gələn gəlirləri təmin edə biləcək az saylı layihələr qoya bilir. Bu səbəbdən də uzun müddətli ərəb investisiyaları üçün yeganə alternativ kimi çıxış edir. Son dövrlərdə ərəb kapitalı Rusiya ilə investisiya əməkdaşlığı edir. Bunların içərisində daşınmaz əmlak, tikinti, ticarət, maliyyə, neft kimya, nəqliyyat sistemlərini qeyd etmək olar.

Yaxın Şərqdən olan investorlar daha sabit və gəlirli oyunçuların səhmlərini almaqda aktivlik göstərirlər. Yeri gəlmişkən, meyl ondadır ki, vəsait Avropaya yox, məhz ərəb kompaniyalarına qoyulur. 2005-ci ildə liderlik edən doqquz fond indekslərindən 8-i ərəb ölkələrini təmsil edib. CASE 30 (Misir) ən yuxarı pilləni tutub. Ərəb valyuta fondunun məlumatlarına görə rəsmi fəaliyyətdə olan 14 ərəb ölkəsinin fond bazarı Mərakeş istisna olunmaqla stabil artım göstərir. 2006-cı ildə birinci yeri Səudiyyə Ərəbistanının fond birjası tutub. Onun bazar kapitalizasiyası 600 mlrd dollar olub. İkinci

yeri BƏƏ 250 mlrd dollar ilə tutub. Ən kasıb Oman birjası 11 mlrd artım göstərib.

Dünya bazarında neftin qiymətinin qalxmasından yüksək gəlir əldə edən region dövlətlərinin varlılar qrupuna daxil olanları Qərb iqtisadiyyatına kapital qoymağa müvəffəq olmuşlar. Transmilli korporasiya və iri beynəlxalq maliyyə təşkilatları strukturunda kapitalı yerləşdirməklə məqsədyönlü yatırıma keçmiş, qiymətli səhmlər əldə etmişlər.

Fond bazarı iqtisadi islahatların əsas alətlərindən biri hesab edilir. Onun vasitəsi ilə qənaətin kapitallaşdırılması - ÜDM-in bölünməyən hissəsinin təkrar istehsal prosesinin qeyri maddi elementinə çevrilməsi baş verir. Əsasən fond dəyərlilərinin sərbəst hərəkəti ilə şərtlənən fond bazarının effektiv fəaliyyətindən milli iqtisadiyyatın maliyyələşməsi probleminin müvəffəqiyyətli həllinə nail olunur.

Ərəb dünyasında fond bazarlarının əsası 1993-ci qoyulmuş və 1997-ci ildə ancaq regional səviyyədə investisiya həcmi 2 milyard dollar məbləğ təşkil edən fondların sayı artıq 30-a çatmışdır. Onlardan 20-si öz səhmlərini Yaxın Şərq, ABŞ və Böyük Britaniyada yerləşdirməyə müvəffəq olmuşlar.

Bu fondlar lokal miqyasda Məşriq ölkələrindəki fond bazarlarının vəziyyəti haqqında xarici investorlara operativ informasiya təqdim etməyə imkan yaratmaqla bərabər, maliyyə əməliyyatlarının şəffaflığını da təmin etdi və bununla da qərbin fərdi investorların vəsaitlərinin qiymətli kağızlar bazarına daxil olması üçün əsas kanallardan biri olan investisiya fondlarının fəaliyyətini gücləndirdi və saylarını artırdı. Region ölkələrinin qiymətli kağızlarına 10 milyard dollar portfel investisiyası, inkişaf etməkdə olan bazara malik ölkələrə isə ümumilikdə 250 milyard dollar sərmayə qoyulmuşdur.

Məşriq fond bazarlarının əksəriyyəti iri qərb kapitalı üçün bir o qədər cazibədar hesab olunmur. 1995-ci ilin məlumatlarına əsasən inkişaf etməkdə olan ölkələrin bazarlarına qoyulan qərb investisiyalarının yalnız 4%-i regionun payına düşür. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin normaları daxilində məşriq ölkələrinin milli bazar fondları kiçiklər sinfinə aiddir. 1995-ci ildə yalnız Küveyt, BƏƏ və Səudiyyə Ərəbistanı bazar kapitalizasiyası 58 milyard ABŞ dolları ötmüşdür. Ümumi kapitalizasiyasının 73%-ni bu ölkələrin payına düşür.

Körfəz ölkələrindən Bəhreynin adada və saat qurşağındakı mövqeyinə görə London və Sinqapur birjalari arasında yolun təxminən yarısında yerləşməsi kimi əlverişli coğrafi mövqeyə malik olması ərazisində bir sıra bank və şirkətlərin səmərəli fəaliyyət göstərmələrini təmin edir. Bəhreynin regionda mühüm maliyyə mərkəzinə çevrilməsinin səbəblərindən biri də əvvəllər region dövlətləri ilə dünya ölkələri arasında maliyyə vasitəçiliyi funksiyasını həyata keçirən Livanın İsrail tərəfindən təcavüzə məruz qalması olmuşdur. Səudiyyə Ərəbistanı özünün mühafizəkar qanunvericiliyi ucbatından öz ərazisində həyata keçirə bilmədiyi bir çox maliyyə əməliyyatlarını Bəhreyn vasitəsilə həyata keçirir. Ona görə də Səudiyyə Ərəbistanı ilə Bəhreyn arasında xüsusi münasibətlər formalaşmışdır. Bunu Ərəb körfəzində bənd tikilməsi və onun üzərində şosse yolunun çəkilməsi ilə adanın Ərəbistan yarımadasının bir hissəsinə çevrilməsi bir daha sübut edə bilər.

2014-2016-cı illər ərzində Bəhreyn Krallığının iqtisadi vəziyyəti dünya neft bazarında neftin qiymətlərin düşməsi səbəbindən əvvəlki illərə nisbətən müəyyən çətin durumla üzləşmiş, ölkənin iqtisadi artımının neftdən asılılığı davam etmişdir. Neft sektoru Bəhreyn Krallığının iqtisadiyyatının əsasında durduğuna görə, neftin qiymətinin azalması nəticəsində Bəhreyn büdcəsinə təkcə 2014-cü ilin 45 günü ərzində 261 mln. dollar həcmində ziyan dəymişdir.

İqtisadiyyatı neftdən asılı olan Bəhreyn üçün 2015-ci il ərzində neftin qiymətinin əhəmiyyətli dərəcədə aşağı düşməsi ölkə iqtisadiyyatına təsirsiz ötürməmişdir. Dövlət müəssisələrində büdcəyə qənaət adı altında edilmiş islahatlardan tutmuş, bir sıra layihələrin təxirə salınmasına qədər atılmış addımlar iqtisadiyyatın bu böhrandan minimum zərərlə çıxarılmasına hesablanmışdır.

Böyük neft yataqlarına malik olmayan Bəhreyn Krallığı da Oman Sultanlığı kimi digər Körfəz Ərəb ölkələri ilə müqayisədə OPEK-in üzvü deyil. Lakin buna baxmayaraq, Bəhreyndə neft hasilatı və emalı ölkə büdcəsinin gəlirlərinin təxminən 80%-ni təşkil edir. Daxili enerji istehlakının böyük hissəsi təbii qaz, qalan hissəsi isə, neft hesabına təmin edilir. Karbohidrogenlər Krallığın neft emalı və aliminum əritmə olan iki əsas sənaye sahələrinin əsasında durur. Ölkədə karbohidrogenlər tədricən tükənməkdə olan yeganə "Awali" adlanan neft-qaz yatağından hasil edilir. Bundan

əlavə, Bəhreyn Səudiyyə Ərəbistanı ilə birlikdə SƏK ərazisində yerləşən “Əbu Safa” yatağından təxminən ildə 15 mln ton neft hasil edir. Hasil edilən neftin təxminən yarısı Bəhreynin payına düşür. Əbu Safa yatağından hasil edilən neft SƏK-in Ras Tan-nura şəhərinin neft terminalından tam şəkildə ixrac edilir və SƏK tərəfindən isə Bəhreynin Sitra şəhərində yerləşən neft emalı zavodu təzminat olaraq “Arab Light” markalı neft ilə təchiz edilir.

Ekspertlərin fikrincə, ölkədə istehsal olunan neftin həcmi hətta neft emalı zavodunun tam gücü ilə işləməsinə təmin etmir. Bu çətin vəziyyətdən çıxış yolu kimi bəhreynlilər neft məhsulları istehlakına ehtiyaclarını ödəmək üçün neft emalı zavoduna əlavə olaraq SƏK-dən xammal idxal etmək qərarına gəlmişlər.

Statistikaya görə, ölkədə emal olunan neftin 80%-dən çoxu xaricdən idxal edilir. Sualtı boru kəməri vasitəsilə Səudiyyə Ərəbistanından ildə 12,5 mln ton neft idxal edilir. Həmçinin Bəhreyn Krallığı daxili tələbatı ödəmək və enerji xərclərini səmərələşdirmək üçün alternativ enerji mənbələrindən istifadə olunması istiqamətində lazımı təbirlər görür. Xüsusi diqqət günəş və külək enerjisinin istifadəsinin öyrənilməsinə yönəlmişdir və bu da ölkədə qeyd olunan enerji növlərinin potensialının öyrənilməsi ilə bağlı müvafiq komitənin yaradılmasına gətirib çıxarmışdır.

Hal-hazırda, Bəhreyn geotermal və bioenerji potensialını inkişaf etdirə bilmir. Lakin buna baxmayaraq, Bəhreyn hökuməti bərpa olunan enerji mənbələri vasitəsilə işləyən hibrid elektrik stansiyalarının tikilməsi məqsədilə məşvərət komitəsi təsis etmişdir. Bəhreyn hökuməti iki hibrid elektrik stansiyasının və bir neçə kiçik günəş və külək elektrik stansiyalarının tikintisinə qərar vermişdir.

Qeyri-neft sahələrinə gəldikdə, Bəhreynin sənaye sektorunun əsas gəlir mənbəyi alüminium yataqlarından hasil edilən və emal olunan bu əlvan metalın ixracından və turizm sahəsindən əldə edilir.

Bəhreyn xarici investitorları cəlb etmək üçün daha böyük iqtisadi imkanları olan BƏƏ, Qətər və Səudiyyə ilə iqtisadi rəqabət aparmalıdır.

2015-ci ildə Səudiyyə Ərəbistanı Krallığı və Bəhreyn Krallığı arasında dəyəri 300 milyon ABŞ dolları olan və gündəlik 350 min barel xam neft ötürəcək yeni kəmərin inşası haqqında müqavilə bağlanmışdır. 2018-ci ilin ilk rübündə istifadəyə ve-

rilməsi planlaşdırılan bu kəmər iki ölkə arasında mövcud olan neft kəmərinin işinin yüngülləşdirilməsi və nəticə etibarilə gündəlik neft hasilatının 267 min bareldən 350 min barelə çatdırılması məqsədilə inşa ediləcəkdir. 115 km uzunluğunda olacaq bu kəmər 73 km-lik yerüstü hissəsinin inşasını Səudiyyə Ərəbistanının Al-Rabie şirkəti, 42 km-lik sualtı hissəsini inşasını isə BƏƏ-nin Milli Neft İnşaat Şirkəti həyata keçirəcəkdir.

Büdcə gəlirlərinin 86,5 %-i (1,883,722 min Bəhreyn dinarı) neft və qaz ixracından gələn gəlirlər hesabına, 1,29 %-i qrant gəlirləri hesabına və yerdə qalan hissəsi qeyri-neft gəlirləri hesabına formalaşır.

Xarici investorların cəlbi məsələsi isə Bəhreynin xarici iqtisadi fəaliyyətinin əsas prioriteti olaraq müəyyənləşdirilmişdir. Bu hədəflərə çatmaq üçün ölkənin qarşısında duran əsas məsələ İranın Bəhreyndəki nüfuzunun və ölkənin daxili işlərinə bilavasitə müdaxiləsinin qarşısının alınması və beynəlxalq müstəvidə təhlükəsiz dövlət imicini formalaşdırmaq, eləcə də ölkə daxilində işə əhalinin etirazlarını yatırımaq üçün onlarla dialoq masasına oturmaqdır.

Lakin, hesab edirik ki, ölkə iqtisadiyyatının çoxşaxəli olduğunu nəzərə alaraq, neftin qiymətinin düşməsindən Bəhreyn iqtisadiyyatı ciddi zərər çəkməyəcəkdir. Bəhreyn yalnız neftdən asılı deyil, ölkədə turizm, sənaye, xidmət və s. sahələr inkişaf etmişdir. Bəhreyn regionun əsas maliyyə mərkəzidir. Bütün bunları nəzərə alaraq, neftin qiymətinin düşməsinin də Krallığın iqtisadiyyatına zərər vura bilməz. Neftin qiymətinin yalnız bir barel üçün 40 ABŞ dollarına düşəcəyi təqdirdə, bunun dövlət büdcəsinin xərclərinin və büdcədən dövlət proqramlarına ayrılan vəsaitin azalmasına gətirib çıxara bilər.

Böyük neft yataqlarına malik olmayan Bəhreyn Krallığı da Oman Sultanlığı kimi digər Körfəz Ərəb ölkələrinə baxanda neft ixrac edən ölkələr birliyi (OPEK) təşkilatının üzvü deyil. Lakin buna baxmayaraq Bəhreynə neft hasilatı və emalı ölkə büdcəsinin gəlirinin təxminən 70%-ni təşkil edir. Daxili enerji istehlakının ən çox hissəsi təbii qaz, digər hissəsi isə neft hesabına təmin edilir. Karbohidrogenlər Krallığın neft emalı və alüminium dökümü olan iki əsas sənaye sahələrinin əsasını təşkil edir.

Ölkədə karbohidrogenlər tədricən tükənməkdə olan yeganə “Awali” adlanan

neft-qaz yatağından hasil edilir. Bundan əlavə, Bəhreyn Səudiyyə Ərəbistanı ilə birlikdə SƏK ərazisində yerləşən “Əbu Safa” yatağından təxminən ildə 15 mln ton neft hasil edir. Hasil edilən neftin təxminən yarısı Bəhreynin payına düşür. Əbu Safa yatağından hasil edilən neft SƏK-in Ras Tannura şəhərinin neft terminalından tam şəkildə ixrac edilir və SƏK tərəfindən isə Bəhreynin Sitra şəhərində yerləşən neft emalı zavodu təzminat olaraq “Arab Light” markalı neft ilə təchiz edilir.

Ekspertlərin fikrincə, ölkədə istehsal olunan neftin həcmi hətta neft emalı zavodunun tam gücü ilə işləməsinə təmin etmir. Bu çətin vəziyyətdən çıxış yolu kimi bəhreynlilər neft məhsulları istehlakına öz ehtiyaclarını ödəmək üçün neft emalı zavoduna əlavə olaraq SƏK-dən xammal idxal etmək qərarına gəlmişlər.

Həmçinin, Bəhreynədə təbii qaz ehtiyatları da o qədər çox deyil. (Müqayisə üçün: ildə 0,2 trilyon kubmetr – Bəhreyn, qonşu Qətər - 25.1 trilyon kubmetr təşkil edir.) Tədricən öz təbii yataqlarının tükənməsi və karbohidrogenlərə artan daxili tələbatı nəzərə alaraq, Bəhreyn mayeləşdirilmiş təbii qazın idxalı üçün müvafiq terminalın tikilməsinə qərar vermişdir. Həmçinin Bəhreyn Krallığı daxili tələbatı ödəmək və enerji xərclərini səmərələşdirmək üçün alternativ enerji mənbələrinin inkişaf etməsi istiqamətində lazımi tədbirlər görür. Xüsusi diqqət günəş və külək enerjisinin inkişafının öyrənilməsinə yönəlib ki, bu da ölkədə qeyd olunan enerji növlərinin potensialının öyrənilməsi ilə bağlı müvafiq komitənin yaradılmasına gətirib çıxarmışdır.

Hal-hazırda, Bəhreyn geotermal və bioenerjini inkişaf etdirə bilmir. Lakin buna baxmayaraq, Bəhreyn hökuməti bərpa olunan enerji mənbələri vasitəsilə işləyən hibrid elektrik stansiyalarının tikilməsi məqsədilə məşvərət komitəsini təsis etmişdir. Bəhreyn hökuməti iki hibrid elektrik stansiyası və bir neçə kiçik günəş və külək elektrik stansiyalarının tikintisinə qərar vermişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Bəhreyn hakimiyyətinin mümkün olan bütün mənbələrdən maksimum enerji əldə etmək cəhdləri olduqca aydındır, çünki ölkədə adambaşına enerji istehlakı nisbətən yüksəkdir. Krallıq əmtəə asılı ölkələrin iqtisadiyyatına adətən dəstək olan zəngin neft və qaz ehtiyatlarına malik deyil. Ölkənin alternativ enerji sahəsinin inkişafı istiqamətində atdığı addımlar hələ ki bir müsbət nəticələr vermir. Dövlətin ölkə iqtisadiyyatını şaxələndirmə söylərinə baxmayaraq, ölkə büdcəsinin çox

hissəsi neftdən gələn gəlirdən asılıdır. Bunu nəzərə alaraq, Bəhreyn hökuməti gələcək illərdə öz karbohidrogenlər sahəsinin potensialını artırmağa çalışacaqdır.

2015-ci ildə Oman hökuməti neft və qazdan asılılığın azaldılması üçün iqtisadiyyatının şaxələndirilməsinə yönəlmiş islahatlara davam etmiş və qeyri-neft ixracını təşviq etmişdir. Omada iqtisadiyyatın diversifikasiyası, yeni hava limanları, sənaye və iqtisadi zonaların inkişafı, KƏŞ dəmiryolu şəbəkəsinə birləşən 2,244 km dəmir yolu xətti və yeni xəstəxanaların tikilişi üçün kütləvi infrastruktur xərclər üzrə proqramı nəzərdə tutan "Vision 2020" adlı milli inkişaf planı mövcuddur. Qeyri-neft ixracına yardım göstərilməsi məqsədi ilə hökumət neft emalına və infraqurkura, o cümlədən turizm, hava limanları, dəmir yolları və limanların inkişafı ilə bağlı nəzərdə tutulan layihələrin maliyyələşdirməsini davam etdirmək niyyətindədir. Lakin, Oman hökuməti 2016-2017-ci illərdə neftin qiymətinin artmayacağı təqdirdə, həmin layihələrin bəzilərinin həyata keçirilməsinin müvəqqəti olaraq mümkün olmadığını bildirmişdir. Ekspertlərin fikrincə, hökumətin gərgin maliyyə durumunu nəzərə alaraq, dövlət işsizliyin aradan qaldırılması üçün ictimai sektorunu inkişaf etdirə bilməyəcək və planlaşdırılmış yanacaq üçün subsidiyaların azalması həmçinin xalqın mənfi reaksiyasına təkan verə bilər. Gənclər arasında işsizlik Sultanlığın ən mühüm problemlərdən biridir. Əhalinin 70%-i isə 35 yaşdan aşağıdır. Bunu nəzərə alaraq, hökumət 2011-ci ildəki etirazların təkrarlanmasının qarşısını almaq üçün "Omanlaşdırma" siyasətini (əməkçi miqrantların yerli işçilər ilə əvəz olunması) canlandırmağa çalışır. İxtisaslı yerli işçi qüvvəsinin çatışmamazlığı, özəl və dövlət sektorları arasında əmək haqqı və iş şəraitindəki fərqlər kimi struktur problemlər Omanlaşdırma siyasətinə maneə yaradır.

Karbohidrogenlər sektorunda artan daxili məişət və sənaye tələbatını ödəmək məqsədilə hökumət tərəfindən mayələşdirilmiş təbii qaz layihələrinə daha üstünlük verəcəyi nəzərdə tutulmuşdur. 2017-2019-cü illərdə Sultanlıqda qaz hasilatının artması gözlənilir və bu artım həmçinin 2018-ci ilin sonuna qədər tamamlanması gözlənilən boru kəməri vasitəsilə İrandan qazın ölkəyə idxalı nəticəsində də baş tutacaqdır.

Lakin, artan məişət ehtiyacları qaz ixracına yenidən baxılması deməkdir və bu yeni lahiyələr həyata keçirilməyənədək belə olmağa davam edəcəkdir. Buna görə də

hökumət 2030-cu ilədək karbon qazının tullantılarının 2%-dək azaltmaq üçün günəş və külək enerjisi üzrə bərpa olunan enerji layihələrini həyata keçirməyə çalışacaqdır.

İxtisarların olmasına baxmayaraq, hökumət infrastruktur layihələrinə sərmayə yatırımlarına diqqət ayırmağı davam etdirəcək və özəl sektora sərmayə yatırımlarının sənaye və turizm sahələrinin inkişaf etməsinə dəstək verəcəyinə ümid edir. Oman hökuməti 2020-ci ilin sonuna kimi limanların tikilməsi və genişləndirilməsinə dair altı layihənin başa çatdırılmasını planlaşdırır. Özəl istehlak artımı yüksələ bilər. Əmək haqqları və əhalinin artması xüsusi istehlakın artmasına xidmət edəcək və belə tendensiyanın davam etməsinə ümid edilir.

“Khazzan qaz yatağı” və Duqm şəhərindəki neft saflaşdırma zavodundakı irimiq-yaslı layihələrin 2018-19-cu illərdə həyata keçirilməsi gözlənilir və bunun həmin illərdə ÜDM-in orta hesabla 4%-dən yuxarı artmasına gətirib çıxara biləcəyi gözlənilir.

Oman Sultanlığı mayeləşdirilmiş təbii qazın ixracatçısıdır. Oman hazırda İspaniya və Asiyanın bəzi ölkələrinə bu yanacağı ixrac edir. Lakin regionun digər ölkələri kimi Omada "mavi yanacağa" istehlak artır. Yerli mətbuatda yayılan məlumatlarda bildirilir ki, bu səbəbə görə də, Oman tezliklə mayeləşdirilmiş təbii qazı idxal etməyə başlayacaqdır.

Hazırda Yaxın Şərqi ölkələri dünya bazarının 40%-ni mayeləşdirilmiş təbii qaz ilə təmin edir. Yaxın Şərqi ölkələri mayeləşdirilmiş təbii qazın istehsalı və satışında qabaqcıl ölkələr siyahısında yer almışlar. Lakin hazırda, Yaxın Şərqi ölkələrinin bu sahədə potensialını nəzərdən keçirərək, yanacağın bu növünün istehsalının artımından deyil, onun istehlak potensialının artımından danışmaq lazımdır.

Hazırda ərəb ölkələri (Qətər, Misir, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Əlcəzair, Liviya, Oman, Yəmən) daxil olmaqla dünyada mayeləşdirilmiş təbii qazın istehsalı ilə 19 ölkə məşğul olur. Təbii qazın qəbulu üçün terminallar isə hazırda Türkiyə, Misir, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, İordaniya, Küveyt və Pakistanda yerləşir.

2015-ci ildə Yəməndə gedən müharibə nəticəsində neft və qaz istehsalı dayanmış, qeyri-neft gəlirləri isə kəskin azalmışdır. Ekspertlərin fikrinə görə, belə təhlükəli mühitdə lazımı investisiya qoyuluşunun təmin edilməsinə çətinlik yarandığını nəzərə alaraq, hasilat keçən ilkinə nisbətən 2016-cı ildə daha da azalacaqdır. Həmçi-

nin, qeyri-neft sektorundan əldə olunan dövlət gəlirləri aşağı beynəlxalq yanacaq qiymətlərinə, zəif müqavilə şərtlərinə, təmir və təminat vasitələrinin və infrastruktur xərclərinə əsasən azalacaqdır.

Ölkə iqtisadiyyatının acınacaqlı vəziyyətdə olduğu üçün qeyri-neft sahəsində də gəlirlərin azalması gözlənilir. Büdcə kəsirinin aradan qaldırılması üçün hökumət 2016-20-ci illərdə hər il minimum 2 milyard ABŞ dolları məbləğində güzəştli kreditlə yanaşı, qrantların ayrılmasına ehtiyac duyur.

Müharibə dövründə ölkədə xərclər məhdudlaşdırılmış, əmək haqlarının ödənilməsində ləngimələr olmuşdur. 2015-ci ilin avqust ayında husilər yanacaq üçün subsidiyaların azaldılmasına məcbur olmuş və hətta yanacağa görə vergi qoymağa başlamışlar. Yanacaq üçün subsidiyaların saxlanılmasına dəstək onların hakimiyyətə gəlmələri üçün əsas faktordur. 2020-ci ildə ÜDM-nin büdcə kəsirinin təxminən 2%-ə qədər azaldılmasından öncə 2016-cı ildə ÜDM-in büdcə kəsiri təxminən 18%-ə qədər artırılacaqdır. Büdcə kəsiri ilkin olaraq yerli banklar tərəfindən maliyyələşdiriləcək və daha sonra getdikcə donorların güzəştli kreditləri hesabına təmin olunacaq.

Son illərdə Suriya, İraq, Sudan, Yəmən və Liviyada baş vermiş siyasi iğtişələr və İranın neft satışına qoyulmuş sanksiyaların nəticəsi olaraq bu ölkələrdə neft hasilatının azalması nəticəsində, dünya bazarının neftə olan tələbatı SƏK tərəfindən təmin edilmişdir. 2011-2012-ci illərdə Liviyada baş vermiş müharibə və İranın neft satışına qoyulmuş embarqo ilə əlaqədar SƏK-in neft hasilatı, rekord həddə, gün ərzində 10.0 milyon barel təşkil etmişdir. 2013-cü ilin əvvəlində İraqda neft hasilatın artması və SƏK-in daxili bazarında mövsümlə əlaqədar yanacağa tələbatın azalması Krallıqda neft hasilatının gün ərzində 9.3 milyon barelə qədər enməsinə səbəb olmuşdur. Lakin bu hal çox uzun davam etməmişdir. Liviyada qəbilələr arasında mübarizənin yenidən başlaması və işçilərin təxribat hərəkətləri ölkənin gündəlik neft hasilatını 1.4 milyon bareldən 150 min barelə düşməsinə səbəb olmuşdur. Liviyada neft hasilatının azalması və Krallıqda yay mövsümü ilə əlaqədar enerjiyə tələbatın artması SƏK-in neft hasilatının artırmasına zərurət yaratmışdır. Krallıq neft hasilatının səviyyəsini saxlamaq məqsədi ilə növbəti beş ildə neft sənayesinin inkişafına 35 milyon ABŞ dolları ayrılmışdır. Neft hasilatının artırılması üçün 2014-cü ilin aprel ayında SƏK-in Manifa neft yatağının istismarına dair

işlər başlamışdır. Adı çəkilən yataqdan çıxarılan neftin həcmi gün ərzində 500 min barel təşkil edir və 2014-cü ildə gün ərzində neft hasilatının 900 min barelə qədər artmışdır. Hal-hazırda istismar edilən Xureys və Şaybah yataqlarından 2017-ci ilə qədər əlavə olaraq gün ərzində 550 min barel neft hasil ediləcəkdir. Bəzi ekspertlərin proqnozlarına görə yaxın gələcəkdə Şimali Amerikada neft hasilatının sürətlə artması SƏK və OPEC-ə üzv olan digər ölkələrdə neft hasilatı azalmasına gətirib çıxaracaqdır. 2030-cu ilə qədər gün ərzində ABŞ-ın neft hasilatının 5 milyon barelə qədər artacağı gözlənilir. Beynəlxalq Enerji Agentliyinin verdiyi məlumata əsasən 2017-ci ilə qədər ABŞ neft hasilatının həcminə görə SƏK və Rusiyanı qabaqlayacaqdır.

Hal-hazırda SƏK-də neft hasilatı ilə yanaşı qaz hasilatının həcmnin artırılması ilə bağlı işlər görülür. SƏK-in hal-hazırda qaz ehtiyatları 286 trilyon kub. m. təşkil edir. SƏK-in neft şirkəti Saudi Aramco tərəfindən neft yataqları ilə yanaşı qaz yataqlarının da istismar edilməsinə dair işlər aparılır. Analitiklərin fikrinə görə təbii qazın ölkə daxilində istehlakı 2013-2020-ci illər arasında 9 faiz artacaqdır. Quruda Xursaniyah və dənizdə Hasbah yatağının istismarı ilə əlaqədar başlanmış işlərin 2018-ci ildə başa çatacağı və gün ərzində 1 milyard kub.m qaz çıxarılaacağı proqnozlaşdırılır. Digər qaz yataqları Şaybah və Vasitin istismar edilməsi 2014-cü ilin ikinci rübünə yekunlaşacağı və gün ərzində 3.5 milyard qaz hasil edilməsi proqnozlaşdırılır. Saudi Aramco şirkəti tərəfindən böyük qaz yataqların istismarı ilə yanaşı kiçik qaz yataqlarının işlənməsi layihəsini həyata keçirilir. SƏK-in şimal regionunda yerləşən yataqdan gün ərzində 100 min kub.m. və Midyan yatağından gün ərzində 75 min kub. m. qazın hasil edilməsi gözlənilir. Bu yataqlarda qazın istismar olunması ilə əlaqədar ümumilikdə 60 yeni quyunun qazılması planlaşdırılır.

Ölkə daxilində qaz istismarının artırılması ilə yanaşı SƏK Küveytlə birgə İrənla mübahisəli olmayan ərazidə və neytral sularda yerləşən Dora qaz yatağının işlənməsinə dair fəaliyyət aparmışlar. Dora yatağının işlənməsi 2000-ci ildən başlamış və bu qaz yatağının ehtiyatı 11 trilyon kub. m. həcmində qiymətləndirilir.

Son illərdə körfəz ölkələri arasında Körfəz Maliyyə İttifaqının yaradılmasına dair məsləhətləşmələr davam etdirilmişdir. Oman və Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri körfəz valyuta ittifaqının yaradılması layihəsindən çəkilmələrinə baxmayaraq, Səudiyyə Ərəbista-

nı, Bəhreyn, Küveyt və Qatar İttifaqın təsisatının yekunlaşdırılması ilə əlaqədar danışıqları davam etdirmişlər.

2013-cü ilin 21-22 yanvar tarixlərində ƏDL-ə üzv dövlətlərin (Suriya istisna olmaqla) dövlət başçılarının iştirakı ilə SƏK-in paytaxtı Ər-Riyad şəhərində 3-cü Ərəb İqtisadi və Sosial İnkişaf zirvə toplantısı keçirilmişdir. ƏDL-in Baş Katibi Nabil Elarabi öz çıxışında, 2009-cu və 2011-ci illərdə Küveytdə və Misirdə keçirilmiş 1-ci və 2-ci zirvə toplantıları zamanı qəbul edilmiş qərarların tam şəkildə yerinə yetirilməsinin vacib olmasını vurğulamışdır. O, həmçinin 3-cü zirvə toplantısı zamanı dövlət başçılarının aşağıda qeyd olunan məsələlərə dair razılaşma əldə etdiyini bildirmişdir;

1. Ərəb ölkələrində artan iqtisadi və sosial tələblərə cavab verən şirkətlərin yaradılması məqsədi ilə Ərəb Maliyyə Qurumlarının kapitalının 50 faizə qədər artırılması;

2. Ərəb ölkələrində yoxsulluğun, işsizliyin azaldılması məqsədi ilə özəl sektorda yeni iş yerlərinin açılmasına və ərəb ölkələri arasında ticarətin genişləndirilməsinə Ərəb sərmayəsinin cəlb edilməsi;

3. Enerjiyə artmaqda olan tələbatı ödəmək üçün Ərəb bazarında müxtəlif enerji mənbələri və eləcə də bərpa olunan enerji texnologiyalarının inkişaf etdirilməsinə dair yeni layihələrin həyata keçirilməsi;

4. Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması, aclığın və böhranların qarşısının alınması ilə əlaqədar ərəb ölkələrinin birgə tədbirlər planının dəstəklənməsi;

5. Ərəb ölkələrində yoluxucu xəstəliklərə qarşı mübarizə aparılması ilə bağlı səylərin artırılması;

6. Ərəb ölkələrinin iqtisadi inteqrasiya və bu ölkələr arasında ticarətin genişləndirilməsi məqsədi ilə 2013-cü ilin sonuna qədər Böyük Ərəb Azad İqtisadi Zonanın yaradılması;

7. Ərəb ölkələrində kiçik və orta həcmli müəssisələrin fəaliyyətinin genişləndirilməsi üçün maliyyə yardımlarının ayrılması.

Keçən dövrdə SƏK ilə bir sıra qonşu dövlətlər arasında nəqliyyat şəbəkəsinin təkmilləşdirilməsi ilə əlaqədar müqavilələr bağlanmışdır. SƏK və Oman Sultanlığı arasına əldə olunmuş razılaşmaya uyğun olaraq, iki ölkəni birləşdirən uzunluğu 592 km təşkil edən avtomobil yolu bu ilin sonuna qədər inşa olunacaqdır. Ekspertlərin fikrinə

görə bu layihənin həyata keçirilməsi, istifadə olunan məsafənin 2000 km-dən 1200 km-ə qədər azaldacaqdır.

Son dövrdə Bəhreynlə əldə edilmiş razılaşmaya görə SƏK və Bəhreyn arasında mövcud olan Kral Fəhd körpüsünə paralel olaraq dəmir yolu xətti çəkiləcək və bu layihə 4.2 milyon ABŞ dolları dəyərində qiymətləndirilir.

Hal-hazırda ABŞ-la yanaşı Avstraliya, Kanada, Avropa Birliyi dövlətləri, Misir və Əlcəzairdən SƏK-ə bərk və yumşaq buğda ixrac edilir. Ekspertlərin fikrinə görə son illərdə dünyada ən ucuz buğda ixracatçısı kimi tanınmış Rusiya və Ukraynanın da SƏK bazarına daxil olması mümkündür.

SƏK KƏŞ ölkələri arasında ən yüksək ərzaq istehlakçısı olaraq qalır və növbəti 4 ildə ölkənin qida istehlak dəyəri 70 milyard ABŞ dollarına çatacaqdır. Hal-hazırda Krallıqda otel şəbəkələri, restoranlar daxil olmaqla ölkənin qida sektoruna sərmayə qoyuluşu uğrunda Türkiyə, B. Britaniya, İspaniya, İtaliya, Yaponiya və İndoneziya şirkətləri arasında böyük rəqabət gedir.

2014-cü ildə dünya bazarında yanacağa tələbatın artması və ABŞ valyutasının məzənnəsinin sabit qalması Körfəz ölkələrinin, o cümlədən Səudiyyə Ərəbistanının iqtisadiyyatına və büdcəsinə müsbət təsirini göstərmişdir. 2012-2014-cü illərdə neft satışından əldə olunan mənfəət Krallığın ümumi gəlirinin 90 faizindən çoxunu təşkil etmişdir.

Beynəlxalq Valyuta Fondunun hesabatına görə 2014-cü ildə Səudiyyə Ərəbistanı Krallığı G-20 ölkələri arasında iqtisadiyyatın inkişaf tempinə görə ön sıralarda dayanmış və global neft bazarında stabilləşdirici rol oynamaqla, dünya iqtisadiyyatına töhfə vermişdir. “Standart & Poor’s” agentliyi Səudiyyə Ərəbistanının 2104-cü ildə kredit reytingini AA- kimi qiymətləndirmişdir.

İnfrastruktur və nəqliyyata ayrılmış vəsaitin 33.5 milyard rialı (8.9 milyard ABŞ dolları) 2 min km yolun tikintisi, mövcud olan dəniz limanlarının təkmilləşdirilməsi və müasirləşdirilməsi, əlavə yanalma körpülərinin tikintisi, Cubeyl, Yanbu və Ras Al-Xeyr sənaye şəhərlərində yerləşən regional, beynəlxalq hava limanları, dəmir yollarının genişləndirilməsi və təkmilləşdirilməsi layihələrinə ayrılmışdır.

Su, Kənd Təsərrüfatı, Sənaye və iqtisadiyyatın digər sahələrinə 60 milyard rial (16

milyard ABŞ dolları) ayrılmışdır. Bu sahələrə nəzərdə tutulmuş vəsaitin 23 milyard rialı (6.1 milyard ABŞ dolları) su mənbələrinin genişləndirilməsi, su ehtiyatının artırılması üçün bəndlərin tikintisi, suyun duzsuzlaşdırılması, dərin su quyularından istifadə, su və su müalicə şəbəkələrinin genişləndirilməsi və təkmilləşdirilməsinə ayrılmışdır. Bundan əlavə ayrılmış vəsaitə taxıl və silos bunkerlərinin genişləndirilməsi və yenilərinin tikilməsi daxildir.

Dövlət Maliyyələşmə Proqramları və İxtisaslaşdırılmış Kredit İnkişaf Təşkilatları (Daşınmaz Əmlak İnkişaf Fondu, Səudiyyə Sənaye İnkişaf Fondu, Səudiyyə Kredit Bankı, Kənd Təsərrüfatı İnkişafı Fondu, Dövlət Investisiya Fondu və Hökumət Kredit Proqramı) yeni iş yerlərinin yaradılması və inkişaf perspektivlərinin artırılması ilə bağlı 2015-ci ildə 73.7 milyard rial (19.7 milyard ABŞ dolları) məbləğində kredit verilməsini davam etdirilmişdir. Ümumilikdə 2014-cü ildə bu təşkilatlar tərəfindən verilmiş kreditin məbləği 587 milyard riala (156.5 milyard ABŞ dolları) çatmışdır.

2015-ci ilin birinci rübündə Livianın daxilində baş verən qarşıdurmalarla əlaqədar ölkədə gündəlik neft hasilatının aşağı səviyyə (təqribən 360 min barelə) düşməsi Səudiyyə Ərəbistanının neft hasilatının artırmasına şərait yaratmışdır. SƏK-in gündəlik neft hasilatının həcmi yanvar və fevral aylarında təqribən 9.8 milyon barel təşkil etmişdir. Bu da keçən ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 6% artıqdır. Bu dövrdə neftin satış qiyməti markasından asılı olaraq 100-107 ABŞ dolları təşkil etmişdir. İlin 3-cü rübündə də ölkədə iqtisadi vəziyyəti stabil olaraq qalmışdır. Əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi neftin ÜDM-ə töhfəsi 80-90% təşkil etmişdir. Liviya və İraqda davam edən qarşıdurmalar, İranın neft satışına qoyulmuş embarqo, dünya bazarının neftə olan tələbatının əsas hissəsinin Səudiyyə Ərəbistanı tərəfindən təmin edilməsinə şərait yaratmışdır.

Kəşf edilmiş digər “Şaybah” və “Gavar” yataqlarından müvafiq olaraq, gün ərzində 750 min barel və 1 milyon barel neft hasil edilməsi və 70 il müddətinə istismar edilməsi proqnozlaşdırılır. Yeni yataqların istismarı ilə əlaqədar, təsis edilmiş iş yerlərinə qəbul olunan işçilərin 98%-in səudiyyəlilər təşkil edir. 2020-ci ilə qədər yeni quyuların istismara verilməsi SƏK-in gündəlik 1.2 milyon barel artırmağa imkan verəcəkdir.

SƏK-in sübut edilmiş və ehtimal olunan neft ehtiyatlarının həcmi 742 milyard barel təşkil edir ki, bu da ABŞ, Rusiya, Çin, B. Britaniya və Braziliyanın ümumi neft

ehtiyatlarından çoxdur.

Təsdiq edilmiş digər layihəyə görə 2019-cu ilin üçüncü rübündə Məkkə şəhərində metro tikintisinə başlanacaqdır. Məkkə metro layihəsinin smeta dəyəri 25.5 milyard SAR təşkil edir. Məlumat üçün bildiririk ki, Krallıqda hal-hazıra qədər ictimai nəqliyyat sistemi qurulmamışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Səudiyyə Ərəbistanı Rusiyadan əsasən sıxılmış polad külçələr, arpa, cilalanmış mis, mis borular və qazıma avadanlıqları, eləcə də yarımfabrikat metal məhsulları idxal edir. 2007-ci ildə Rusiyanın dəmir borular üzrə ümumi ixracatın 32%-i, 2006-2010-cu illərdə isə arpa ixracatının 40%-i SƏK-in payına düşmüşdür.

SƏK Rusiyaya əsasən, neft-kimya məhsulları (boyalar), xurma, gəmi təmiri üçün avadanlıqlar və sanitariya texnikasını ixrac edir. Krallığın ticarət tərəfdaşları siyahısında son on ildə Rusiya SƏK-ə mal ixracı üzrə 60-cı yerdən 24-cü yerə, Səudiyyə Ərəbistanından əmtəə idxalına görə isə 99-cu yerdən 82-ci yerə yüksəlmişdir.

Bildirmək istərdik ki, indiyədək SƏK və Ermənistan arasında diplomatik münasibətlər qurulmamışdır. Lakin, son dövrlərdə Ermənistanın SƏK-lə diplomatik münasibətlərin qurulması istiqamətində fəal iş aparmasını nəzərə alaraq, Rusiyada məskunlaşmış erməni əsilli iş adamlarının SƏK-ə sərmayə.

SƏK tərəfinin verdiyi məlumata görə, Krallığın 2013-cü ildə Rusiyadan aldığı taxıl, əsasən də buğda və arpanın həcmi 1,4 milyon tonu keçmiş və bununla da Səudiyyə Ərəbistanı Rusiyadan beşinci ən böyük taxıl idxal edən ölkə olmuşdur.

Səudiyyə Ərəbistanında turizm sektorunun inkişaf etdirilməsi ilə bağlı 2015-2020-ci illərdə mehmanxanaların tikintisinə 8.93 milyard ABŞ dolları sərmayə qoyulacağı proqnozlaşdırılır.

Səudiyyə Ərəbistanı və Fransa arasında ikitərəfli ticarət son beş ildə iki dəfə artaraq, 9.4 milyard avro və Fransanın SƏK-ə mal ixracı son 10 ildə iki dəfə artaraq 3.4 milyard avro təşkil etmişdir. SƏK-in Fransaya mal ixracı 6 milyard avro təşkil edir. Fransa Səudiyyə Ərəbistanına əsasən təyyarə (484 milyon avro), kosmetika, kimya və əczaçılıq (481 milyon avro), borular (281 milyon avro) və toyuq əti (228 milyon avro) məhsulları ixrac edir. Fransa SƏK-ə mal ixracına görə 8-ci yerdə dayanır. Fransa SƏK-ə sərmayə yatırmış ölkələr arasında üçüncü yerdə dayanır və yatırılmış sərmayələr 15.3

milyard ABŞ dolları təşkil edir. Fransanın hal-hazırda Səudiyyə Ərəbistanında 70 şirkəti fəaliyyət göstərir və bu şirkətlərdə 200 min nəfərdən çox şəxs işləyir.

SƏK və ABŞ Biznes Şurası 20 ildir ki fəaliyyət göstərir və Şura Amerika şirkətlərinin SƏK-də biznes şəriklərinin müəyyən edilməsi, eləcə də SƏK şirkətlərinin ABŞ-da ticarət və sərmayə imkanlarının müəyyən etmələrinə kömək etmişdir. Hal-hazırda ABŞ-SƏK Biznes Şurasının hər iki ölkəni təmsil edən 400 aparıcı şirkətləri üzvdür.

Qiymətli kağızlarla birja ticarətinin monosentrik sistemi fond bazarlarının çox da böyük olmayan ölçüsünü müəyyənləşdirir. Sənayecə inkişaf etmiş ölkələrdən fərqli olar Məşriq dövlətlərinin əksəriyyətində ölkənin paytaxtında yerləşən vahid birjası fəaliyyət göstərir. İstisnalıq təşkil edən Misirdə qiymətli kağızların mütəşəkkil bazarı Qahirə və İsgəndəriyyədə fəaliyyət göstərir.

Dubay Beynəlxalq Maliyyə Mərkəzi dünyada ən sürətlə inkişaf etmiş beynəlxalq maliyyə mərkəzlərində biridir. Mərkəzin özünün inkişaf hədəfi kimi Nyu-york, London və Qonkonq maliyyə mərkəzlərinə çatmaq kimi müəyyənləşdirmişdir. Mərkəz Qərbi Avropa ilə Şərqi Asiya arasında yerləşən böyük bir əraziyə xidmət göstərir. Fəaliyyətə başladığı 2004-cü ildən Maliyyə Mərkəzi iri regional və beynəlxalq şirkətləri özünə cəlb edə bilib. Burada kompaniyalar gəlir vergisindən azad olunur, valyuta dəyişməsinə və kapitalın repatriasiyasına məhdudiyətlər aradan götürülüb, fasiləsiz əməliyyat və texniki müşayiət mövcuddur. Mərkəz tərəfindən göstərilən xidmət beynəlxalq standartlar çərçivəsindədir.

Səudiyyə Ərəbistanı, Misir, Oman, Qətər, Əlcəzair, Suriya, İordaniya, İraq, BƏƏ və Fələstin Muxtariyyəti birləşərək vahid regional fond bazarının yaranması işinə başladılar. Bu ölkələrin nümayəndələri BƏƏ-də görüşərək Ərəb birjalar hakimiyyətinin yaradılması planını nəzərdən keçirdilər. Yeni təşkilatın məqsədi fond bazarlarının işinin vahid normasını tətbiq etmək yolu ilə region ölkələrinin fond bazarlarına xarici investisiyaları cəlb etməkdir.

Məşriq regionun öz maddi mədəniyyət abidələri daim xarici vətəndaşların diqqət mərkəzində olmuşdur. Dünyanın yeddi möcüzəsindən üçü bu regionun payına düşür. İstər ənənəvi və istərsə də dini turizm region ölkələrinin əksəriyyətinin iqtisadiyyatının dinamik inkişafına lazımı təkan verir. Səudiyyə Ərəbistanı, MƏR, BƏƏ, Suriya, Livan

və s. dövlətlərində bu sektora qoyulan şəxsi və dövlət investisiyaları infraskturun inkişaf etdirilməsində əsaslı rol oynayıb. Avropa standartlarına cavab verən dəbdəbəli otellər tikilmiş, müasir xidmət sahələri təşkil olunmuşdur.

Müsəlmanların müqəddəs ziyarətgahların yerləşdiyi Səudiyyə Ərəbistanı və İraqda, zəvvarların incik düşməsinin günah oldğunu dərk edərək, dini turizm sahəsində xidmət lazımı səviyyəyə qaldırılmışdır.

Ənənəvi turizm sahəsində Bəhreyn, İordaniya, BƏƏ daha irəli getmişlər. Ümumdünya Turizm Təşkilatının 2012-ci il hesabatındakı göstəticilərə əsasən Məşriq regionuna 2010-cu 58,2 mln. nəfər (dünya üzrə 6,1%) turist gəlmişdirsə, regiona transfer olunmuş “Ərəb baharı” proqramının hələ də başa çatmaması nəticəsində 2011-ci ildə 5,5% azalaraq 54,9 mln. nəfər (dünya üzrə 5,5%), 2012-ci ildə isə bu göstərici 5,3% azalaraq 52,0 mln. nəfərə (dünya üzrə 5,0%) olmuşdur. 2012-ci ildə region ölkələri üzrə gələn turistlərin sayına görə Səudiyyə Ərəbistanı 13,7 mln. nəfər, Misir isə 11,2 mln. nəfər turist qəbuluna görə qabaqcıl yerdədirlər. 2011 və 2012-ci illərdə turizm sahəsindəki itki baxımından “Ərəb baharı” regiona 5,2 milyona “baş gəlmişdir. DTT verdiyi proqnoza görə 2020-ci ildə regiona 101 mln. (dünya üzrə 7,4%), 2030-cu ildə 149 mln. nəfər (dünya üzrə 8,2%) turist gəlməsi proqnozlaşdırılır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində ölkələri arasında gedən inteqrasiya proseslərinin inkişafında başqa iqtisadi amillərlə yanaşı, nəqliyyat faktoru, çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Onun istər iqtisadi və istərsə də mədəni inkişafda aparıcı rol oynayan sahələrdən biri olması həyati faktdır. Digər tərəfdən məlumdur ki, nəqliyyat yalnız yük və sərnişin daşımalarını yerinə yetirmir, eyni zamanda təbii və əmək resurslarının istehsala cəlb edilməsində, məhsuldar qüvvələrin yerləşdirilməsində, istehsal müəssisələrinin ərazi üzrə əlverişli təşkilində, əhali məskunlaşmasında və s. proseslər zamanı çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məhz bu qeyd edilənlər, nəqliyyatın regional inkişafda aparıcı rol oynadığını təsdiqləyən mühüm şərtlərdir.

Nəqliyyatın bütün növlərinin inkişafının perspektivləri baxımından Yaxın Şərq regionunun əlverişli coğrafi və geosiyasi mövqeyi diqqəti cəlb edir. Atlantik və Hind okeanı hövzələrini birləşdirən Süveyş kanalının dünya beynəlxalq iqtisadi əlaqələrində əhəmiyyəti böyükdür. Kanal şimal-cənub istiqamətində Port-Səiddən (Aralıq dənizi)

Süveyş körfəzinədək (Qırmızı dəniz) 171 km məsafədə uzanır. Kanalın kifayət qədər enli olması və jalüz sisteminin olmaması gün ərzində 50 gəminin keçə bilməsini təmin edir. Gəmilər kanaldan 11-12 saata keçir. 2012-ci ildə kanaldan 20000 çox yük gəmiləri keçib. 100 ölkənin gəmiləri 250 milyon tondan artıq yük daşıyıblar. Daşınan yüklərin 70%-i neft olub. Süveyş kanalı Avropa və Asiya ölkələrini əlaqələndirən başlıca dəniz yoludur. Ona görə də cənubdan daşınan yüklərin miqdarı əks istiqamətə daşınan yüklərdən 4 dəfə artıqdır. XXI yüzilliyin əvvəlləri üçün dünya dəniz nəqliyyatı ilə daşınan yüklərin 14 faizi (440 mln. ton) Süveyş kanalının payına düşür. Eyni zamanda qeyd olunmalıdır ki, Bab-əl-Məndəb və Hörmüz boğazlarının da iqtisadi və strateji əhəmiyyəti böyükdür.

Regionun neft çıxarılan ölkələrində neft ixracı üzrə ixtisaslaşmış limanlar vardır. Səudiyyə Ərəbistanında Ras-Tənnurə, Küveytdə Mina-əl-Əhmədi, İranda Hərq, İraqda Fao, Um-Qəsr və s. limanlarının yük dövriyyəsi dünyanın ən iri limanı sayılan Hollandiyadakı Rotterdamın dövriyyəsindən çoxdur. İsgəndəriyyə və Beyrut kimi limanları da çox güclü strateji əhəmiyyətə malik mövqedə yerləşiblər. Yaxın Şərqi regionunda nefti Aralıq dənizinin şərq sahillərinə nəql edən kəmərlər də çəkilmişdir.

İqtisadi inteqrasiyanın istiqamətlərindən biri də inteqrasiyaya girən ölkələrin arasında işçi qüvvələrinin sərbəst hərəkətinə şərait yaratmaqdır. Ərəb regionunda işçi qüvvəsinin miqrasıyası iki faktordan asılıdır. Birincisi neft faktorunun konyukturası, ikincisi regiondakı siyasi iqlim şəraiti.

İşçi qüvvəsini bir ərəb ölkəsindən digərinə miqrasiya prosesi xaotik xarakter daşıyır. Bu səbəbdən də tərəflərin nəinki ayrıca, hətta cari maraqlarını nəzərə almaq mümkün olmur. Bu zaman işçiləri idxal edən ölkələr ucuz işçi qüvvəsi əldə etməyə, ixrac edən ölkə isə daha çox xarici valyuta gəlirləri əldə etmək məqsədilə öz vətəndaşlarına yüksək əmək haqqı verilməsinə can atırlar. İşçi qüvvəsinin iki ölkəqrupu arasında kortəbii miqrasiyası nəticəsində ixtisaslı işçilərin “neft” ölkələrinə emiqrasiyası, ixrac edən ölkədə ixtisaslı kadr çatışmamazlığına gətirib çıxardır. Əksər halarda “neft ölkələri”ndə iş tapan emiqrantlar öz ixtisaslarına uyğun işə düzəldiklərindən öz ixtisaslarını itirmiş olurlar.

Ərəb ölkələrində Avropadan fərqli olaraq bir ölkənin vətəndaşının digər ölkəyə

sərbəst şəkildə işləməyə getmək imkanları demək olar ki, tam məhduddur. Ərəb ölkələri arası əmək bölgüsü çox zəif həyata keçirilir. Mövcud işçi resurslarının istifadə olunması sahəsində ərəb ölkələrinin arasında əməkdaşlığın qaydaya qoyulması, müəyyən plan əsasında ixtisaslı kadrların hazırlanmasının təşkili, onların bir ölkədən digərinə hərəkətinin tənzimlənməsi üzrə ölçü götürülməsi, sözsüz ki, “neft” ölkələrində işçi qüvvəsinin çatışmamazlığı, “qeyri-neft ölkələri”ndə işçilərin “artıqlığı” probleminin həllinə təkan verəcəkdir. Misir, Sudan, Somali, Tunis, Mərakeş və Yəməndən Səudiyyə Ərəbistanı, Liviya, İraq, Kuveyt, BƏƏ və Qətərə işçi qüvvələrinin miqrasiyasının təşkili üçün obyektiv imkanlar mövcuddur. Bunun həyata keçirilməsi hər iki ölkə qruplarına fayda verər və onların iqtisadi inkişaf məsələlərinin həllinə yararlı olardı.

Ərəb körfəzinin neft çıxaran ölkələrinə yaxın ərəb ölkələrindən və Cənubi və Cənubi-Şərqi Asiyadan (Hindistan, Pakistan, Fillippin) işçi qüvvəsi axını üstünlük təşkil edir. Bu regionda əmək ehtiyatlarının çatışmamazlığı əhalinin azlığı və yerli əhalinin ümumtəhsil səviyyəsinin aşağı olması ilə izah olunur. Bundan əlavə yerli əhalinin ənənəvi sosial-mədəni adətlərinə görə bir sıra itisas fəaliyyətilə məşğul almağa meyl göstərməmələri, dini qadağalara əsasən qadınların ictimai istehsalatda məşğul olmamaları və s. körfəzi ölkələrinə əcnəbi fəhlələrin miqrasiyasının nəzərə çarpacaq dərəcədə artması ilə nəticələnir. Digər tərəfdən qonşu ölkələrdə əhali artımının yüksək olması, işsizliyin kütləvi şəkil alması nəticəsində əsasən aşağı dərəcəli sərbəst işçi qüvvələrinin varlı körfəz ölkələrinə can atmalarına gətirib çıxardır. Bu ölkələrdə son illərdə işçi miqrantlar il ərzində öz vətənlərinə orta hesabla 25 milyard dollar qədərində pul ötürürlər. İmmiqrantlar Səudiyyə Ərəbistanının 40, Kuveytin 60, Qətərin 70, BƏƏ-nin işçi qüvvəsinin 80%-ni təşkil edir.

İqtisadiyyatın real sektorunda məşğul olanların ümumi kütləsində vəziyyət daha təhlükəlidir. Məsələn, KƏDƏŞ-ə daxil olan ölkələrdə əcnəbi işçilərin sayı 70-90%, o cümlədən sənaye və tikintidə 100% təşkil edir. 7,5 milyon işləyən və yaşayan əcnəbilər hər iə vətənlərinə 25 milyard pul göndərirlər. Təkcə 2,1 mln qastarbayterin işlədiyi Birləşmiş Ərəb əmirliklərdən kənara 10 mlrd pul köçürülür. Köklü əhalinin sürətli artımı şəraitində işsizliyin artımı təhlükəsini dəf etməkdən ötrü artıq istrsala yerli işçi qüvvələri cəlb edilir. Bununla bərabər yerli hakimiyyət orqanları gəlmələri ciddi nəzarət

altına alır. KƏDƏŞ-in 2005-ci il sammitində əcnəbi işçilərin ixtisara salınması və iqtisadiyyatın bir sıra sahələrində onların işləməsinə qadağa qoyulması qərarı qəbul olunub. Qonşu ölkələrin xaricdə işləyənlən vətəndaşları ölkə əhalisinin iqtisadi aktiv hissəsində böyük xüsusi çəkiyə malikdirlər. Məsələn, bu göstərici Yəməndə 7,3%, Misirdə 5,2%, Türkiyədə 4,3%, Pakistanda 3,8%-dir (2002-ci il). Bütün ərəb ölkələri üçün Misir “kadri formalaşdırıcı” hesab edilə bilər. Burada hazırlanan orta səviyyəli işçilər-ustalar və mühəndislərdir. Misirlilərin miqrasiyasının əlavə stimullaşdırıcısı ölkədə işsizliyin yüksək səviyyədə (20%) olmasıdır.

Bütövlükdə aparılmış tədqiqatlardan görüldüyü kimi, Ərəb ölkələri regionunda iqtisadi inkişafın xarakteri homogen deyildir. Sürətli inkişaf epizodları ilə yanaşı bir sıra sahələrdə ciddi inkişaf fərqləri qalmaqdadır. Regionun iqtisadi inkişaf səviyyəsinin daha düzgün qiymətləndirilməsi və ona müvafiq olaraq dissertasiya işinin məqsədlərinə cavab verəcək yeni subregional əməkdaşlıq birliyinin formalaşdırılması imkanları və istiqamətləri haqqında əsaslandırılmış tövsiyələrin irəli sürülməsi məqsədi ilə region ölkələrinin əsasmakroiqtisadi potensialı bazasında bir sıra ümumiləşdirici qiymətləndirmələri məqsəduyğun hesab edirik. Bu məqsədlə bəzi riyazi qiymətləndirmələr və korrelyasiya asılılıqlarının müəyyənləşdirilməsini də zəruri hesab edirik.

Məlum olduğu kimi, müasir mərhələdə Yaxın Şərqi Ərəb ölkələri regionunda iqtisadi vəziyyət 2000-ci ilin axırlarından neftin qiymətinin qalxması ilə yaxşıya doğru dəyişməyə başlayıb. Vəziyyət indiyə kimi davam etməkdədir. Lakin qiymətlərin dəyişməsi əhalinin gəlirində dəyişikliyə gətirib çıxarmayıb. 1981-2001-ci illər üçün ərəb ölkələrinin orta illik iqtisadi artım tempi təxminən 3 dəfə azalıb (aşağı düşüb) –1980-ci ildə 3%, 1990-cı ildə isə 0,9% olub. 1999-2000-ci il üçün 1,2-1,6% arasında artım tempi Səudiyyə Ərəbistanı və Küveytdə saxlanılıb. Neftin qiymətinin yüksəkliyi regionun neft çıxaran ölkələrinin sürətli artımına gətirib çıxarıb. 2001-2005-ci illər üçün onların artımı orta hesabla 7,7% -dən yuxarı olub. Ərəb ölkələrinin orta göstəricisi isə 4,3% təşkil edib. Bununla belə aydındır ki, neft faktorunun təsirinin sürəkliliyi, onun müsbət effektini hətta mineral yanacaq ehtiyatları olmayan ölkələrə yaymışdır. Regional əlaqələrin səviyyəsi, dərinliyi və miqyası belə təsirin ölkələrə müxtəlifliyini şərtləndirir. Lakin, region ölkələrinə nəzərə çarpan maliyyə daxilolmaları, şübhəsiz, bu ölkələrin xalq

təsərrüfatının ümumi səviyyəsinin dəyişməsinə baxmayaraq, iqtisadiyyatın strukturunda əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verməyib. Məsələn, 2001-2005-ci illərdə Bu ölkələr qrupunda emal sahəsinin artım tempi (ildə 5%) kifayət qədər stabil olub.

Yaxın Şərqi regionu ərəb dövlətlərinin inkişaf səviyyəsini xarakterizə edən başlıca parametrlərdən biri kimi makroiqtisadi göstəriciləri hesab etmək olar. Bu göstəricilər təəssüfki, dünyanın inkişaf etmiş regionları ilə müqayisədə çox aşağıdır:

- regionun ən iri ölkələrində 1970-1980-cı illərdə stabil iqtisadi artımın olmamış və ləngidilmiş templər müşahidə edilmişdir. Yeni artım dalğası yalnız 2003-2005-ci illərdə müşahidə olunmağa başlamışdır.

- qənaətin ÜDM-də çox kiçik paya malik olması. Hələ 1990-cı illərin əvvəllərində ərəb ölkələrində qənaət 13-17% təşkil edirdi. Bu göstərici iqtisadi baxımdan inkişaf etməkdə olan ölkələrdə 22-23%, Cənub-Şərqi Asiya ölkələrində 25-30% olub.

- ərəbdaxili ticarət-iqtisadi həcmnin çox kiçik olması. 2005-ci ildə ərəb dövlətlərinin xarici ticarət dövriyyəsinin 4-7%-ni təşkil edib.

- regional və regionlararası ticarət-iqtisadi birliklərin formalaşmasının heç də tam dayanıqlı olmaması və prosesin aşağı sürətliliyi.

- hazır sənaye mallarının ixracının kiçik kəmiyyətə malik olması və inkişaf tempinin aşağı olması. Belə çox vacib göstəricilər milli iqtisadiyyatın keyfiyyət parametrlərinin dünya iqtisadiyyatına adaptasiya dərəcəsini xarakterizə edir. Bu göstəricilər orta dünya göstəricilərindən nəzərəcarpacaq dərəcədə geridə qalır.

- xarici borcların çox böyük olması. Bu göstərici əksər ərəb ölkələrinin 1980-90-cı illərdə əsasən xarici borcların hesabına inkişaf etmələrinin bilavasitə nəticəsi hesab edilə bilər.

Kapitalın beynəlxalq hərəkəti kapitalın, hər şeydən əvvəl, özünü artırması məqsədilə xaricdə yerləşdirilməsi və fəaliyyətidir. Əmtəə ixracını tamamlayaraq və onu ifadə edərək kapital ixracı beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sisteminin və müasir dünya iqtisadiyyatının ayrılmaz, təyinedici və fərqləndirici xüsusiyyətinə çevrilmişdir. Kapitalın beynəlxalq miqrasiyası dünya bazarının formalaşdığı dövrə təsadüf edir. Kapitalın ixracı XXI əsrin əvvəllərində əmtəə ixracı inhisarını sarsıtmışdır. Belə ki, 80-ci illərdə birbaşa investisiyaların orta illik artımı 34% təşkil etmişdir ki, bu isə dünya

ticarətinin artım sürətindən 5 dəfə çox idi. 90-cı illərdə birbaşa xarici investisiyaların həcmi aşağı düşsə də, sonralar yenidən əhəmiyyətli dərəcədə artmış və beynəlxalq əmtəə tədavülünün illik artımını keçmişdir. Kapitalın hərəkəti əmtəə hərəkətindən çox fərqlənir. Xarici ticarət bir qayda olaraq əmtəənin istehlak dəyəri ilə mübadiləsidir. Kapital ixracı isə, kapitalın bir ölkələrin tədavülündən çıxarılması və digər ölkənin istehsal prosesinə müxtəlif formada yerləşdirilməsi prosesini ehtiva edir.

Müasir mərhələdə kapitalın beynəlxalq hərəkəti dünya iqtisadiyyatının fəaliyyətində və möhkəm beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin yaradılmasında aparıcı rola malikdir. Əvvəllər kapitalın ixracı azsaylı sənayecə inkişaf etmiş ölkələrə xas idi. Dünya iqtisadiyyatının inkişafı bu prosesin sərhədlərini əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirmişdir. Artıq kapitalın ixracı istənilən dinamik inkişaf edən iqtisadiyyatın funksiyası olmağa başlamışdır. İndi kapitalın ixracını həm inkişaf etmiş ölkələr, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələr, xüsusilə yeni sənaye ölkələri həyata keçirir.

Kapitalın ixracının əsas səbəbi adətən donor ölkədə, yəni sahib ölkədə kapitalın nisbi bolluğu, artıq yığılıdır. Eyni zamanda daha yüksək gəlir almaq məqsədilə o sərhəd xaricinə çıxarılır. Lakin kapitalın ixracı həm də daxili investisiya qoyuluşu üçün kapitalın qıtlığı şəraitində də həyata keçirilə bilər. 90-cı illərdə daha yüksək gəlirli tətbiqə ehtiyacı olan iri ehtiyat yəni, kapital kütləsi yaranmışdır. Bu vəsait sığorta kompaniyaları, pensiya, trust, investisiya və digər fondlar tərəfindən yaradılmışdır. Təkcə ABŞ-da onların aktivləri 1995-ci ildə 8 trilyon dolları keçmişdir.

XX əsrin 2-ci yarısından başlayaraq kapitalın ixracı fasiləsiz olaraq artır. Kapitalın ixracının artım tempi həm əmtəə ixracının, həm də sənayecə inkişaf etmiş ölkələrin ÜDM-nin artım sürətini keçir. Kapitalın beynəlxalq miqrasiyası kapitalın ölkələr arasında onun sahibinə müvafiq gəlir gətirən qarşılıqlı hərəkətdir. Bir çox ölkələr öz növbəsində həm kapitalın ixracçısı, həm də idxalçısıdır. Kapitalın miqrasiyasının obyektiv əsası iqtisadiyyatın artan beynəlmilləşməsi və qloballaşmasıdır. 60-cı illərdən başlayaraq inkişaf edən istehsal əməkdaşlığı və onunla sıx əlaqədar olan elmi-texniki birliklərlə ticarət ölkələr arasında beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin daha intensiv inkişaf edən sferasına çevrilmiş və bu əlaqələrin strukturunda ciddi dəyişikliklərə səbəb olmuşdur.

Xarici iqtisadi fəaliyyətdə bir sıra ölkələrin müəssisələri ilə kontragentlər arasında

transmilli korporasiyalar və transmilli banklar ən mühüm mövqeyə malikdirlər. Qloballaşma şəraitində dünya iqtisadiyyatında TMK və TMB-lərin rolu yüksəlməkdə, BXİ-nin axınının tempi artmaqdadır. Son 20 ildə dünya ÜDM-i və dünya ixracı ilə müqayisədə dünya iqtisadiyyatının transmilli sektoru daha yüksək tempə artır. Əgər 1990-2010-cu illərdə dünya ÜDM-i 2,8 dəfə, əmtəə və faktorsuz xidmətlərin dünya ixracı 4,3 dəfə artmışdırsa, beynəlxalq istehsal 6,5 dəfə, BXİ-nin balans dəyəri 10,2 dəfə, TMK-ın xaricdəki aktivləri 12 dəfə artmışdır. 2008-cı ildə Yaxın Şərq ərəb ölkələri 330 transmilli korporasiya və onların 1192 filialının olmasını elan ediblər.

Yaxın Şərq ölkələrində də BXİ-nin böyük sürətlə kənara çıxarılması müşahidə olunur. Belə ki, BXİ-nin ümumi balans dəyəri 2000-2010-cu illərdə 10,57 dəfə artıb. Yaxın Şərq ölkələrində ən böyük balans dəyəri BƏƏ, Qətər, Kuveyt və Səudiyyə Ərəbistanının payına düşür. Yeri gəlmişkən, İEOÖ-in investisiyalarında Yaxın Şərq ərəb ölkələrinin payı 6,03% təşkil edir. Bu göstəricidə KƏDƏŞ iqtisadi inteqrasiya qrupunun orta payı 92,52% təşkil edir (Cədvəl 2.2).

Cədvəl 2.2

2005-2012-ci illərdə Şərq ölkələrindən daşınan birbaşa xarici investisiyaların nisbi göstəriciləri (%)

Ölkə/il	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
İnkişaf etməkdə olan ölkələr	13,85%	16,13%	13,53%	16,17%	23,13%	24,75%	25,15%	30,63%
İnkişaf etməkdə olan Asiya ölkələri	70,45%	66,86%	75,36%	70,72%	81,07%	74,67%	73,59%	72,32%
Şərqi, cənubi, cənub-şərqi Asiya ölkələri	85,53%	85,11%	84,58%	81,61%	88,01%	94,68%	91,57%	92,23%
Yaxın Şərq ərəb ölkələri	13,23%	14,28%	14,47%	17,23%	11,28%	4,59%	7,67%	6,45%
KƏDƏŞ ölkələri	90,12%	94,40%	97,03%	97,09%	94,50%	93,64%	95,00%	93,79%

Mənbə: United nations conference on trade and development, Statistics / <http://unctadstat.unctad.org>

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdən 2005-2012-ci il dövründə kənara çıxarılan BXİ dünya üzrə göstəricisində payı 2007-ci ildə ən aşağı 13,3% olmuş, sonrakı illərdə artım meylini saxlayaraq 2012-ci ildə 30,63% maksimal göstəriciyə malik olmuşdur. İnkişaf etməkdə olan Asiya ölkələrindən 2005-2012-ci il dövründə kənara çıxarılan BXİ dünya üzrə göstəricisində payı 2007 və 2009-cu illərdə lokal ekstremuma malik

olmuşdur. 2009-2012-ci il dövrünü tənəzzülün getdikcə dərinləşməsi dövrü adlandırmaq olar .

Neftin satışına bağlı olan ərəb ölkələri iqtisadiyyatı global böhranın təsiriədən az qənaət əldə etmələri onların kənara çıxarılan birbaşa xarici investisiyalarına da öz təsirini göstərmişdir. Olsun ki, neft ixrac edən ölkələrin şəffaf mühasibat sistemində malik olmalarını da bir faktor kimi nəzərə almaq olar.

Yaxın Şərq ərəb dövlətlərinin kənara çıxarılan birbaşa xarici investisiyalarında KƏDƏŞ ölkələrini payı orta hesabla 95%-dən çox olduğundan yuxarıda deyilənlər tam surətdə onlara aid edilir.

2.3. Azərbaycanın Ərəb ölkələri ilə xarici ticarət əlaqələrinin xüsusiyyətlərinin təhlili və qiymətləndirilməsi

XX əsrin sonunda suveren dünya dövlətləri sırasına daxil olan müasir Azərbaycan Respublikası istər siyasi və istərsə də iqtisadi müstəvidə beynəlxalq əlaqələrini formalaşdırılması prosesinə başladı. Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyi ilə bərqərar olunan yeni ictimai-siyasi sistemin doğurduğu əlverişli mühit ölkə həyatının bütün sahələrində olduğu kimi, onun iqtisadi tərəqqisi üçün də möhkəm və təminatlı zəmin yaratdı.

Qərb-Şərq və Şimal-Cənub ticarət və nəqliyyat yollarının kəsişməsində yerləşən müasir Azərbaycan dövlətinin indiki coğrafi mövqeyi tarix boyu yaxın və uzaq ölkələrin maraq dairəsində olmuşdur. Azərbaycan təkcə strateji məntəqə kimi yox, əsasən xammal bazası kimi onların hədəf dairəsinə çevrilmişdir. XX əsrin əvvəllərindən elmi-texniki tərəqqinin sınaq meydanı olan ölkəmiz Cənubi Qafqazda istehsal etdiyi məhsulun tutumu və dövriyyəsinə görə həmişə aparıcı yer tutmuşdur.

Azərbaycanın iqtisadi inkişafının mühüm mərhələsi sovet dövrünü əhatə edir. Yetmiş illik bu dövr iqtisadiyyatın davamlı surətdə yüksəlişində baş verən köklü kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliklərinin geniş miqyası ilə səciyyələnir. Bu illərdə ölkənin malik olduğu təbii sərvətlər elmi şəkildə tədqiq olunmuş, geniş miqyasda geoloji

kəşfiyyat işləri aparılmış, böyük informasiya bankları yaradılmışdır. Zəngin neft və təbii qaz ehtiyatları ilə yanaşı, digər sərvətlərlə də diqqəti cəld edən respublikamız Sovet İttifaqının geoiqtisadiyyatının əsas maraq obyektinə olmuşdur.

Müstəqilliyin ilk illərində yaranmış əlverişli şəraitdən və vəziyyətlərdən lazımınca istifadə olunmaması respublikanın iqtisadi sistemində ciddi fəsadların yaranması ilə nəticələndi. Keçmiş sovet respublikaları ilə qarşılıqlı münasibətlərin zəifləməsi, sosialist ssisteminin və ona meyilli olan dövlətlərin yaratmış olduqları bazarın süquta uğraması ilə bağlı xammal və satış bazarlarının itirilməsi, regiondakı siyasi sabitsizlik və bu kimi digər problemlər yaranmış tənəzzülün daha da dərinləşməsinə gətirib çıxartdı. Yalnız, ölkənin dövlət müstəqilliyinin yenidən bərpasından sonra daxili siyasi böhranlar aradan qaldırıldıqdan və müəyyən stabilik əldə edildikdən sonra yenidən formalaşmış milli iqtisadiyyatın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasına başlandı. Beləki, dünya təcrübəsinin dərslərinə və tədqiqatlara görə, investisiyaların cəlb edilməsində əsas amillərdən biri siyasi sistemin sabitliyi və ya riskliliyi dərəcəsidir.

Təcrübədə dünya ölkələrinin xarici ticarət siyasətinə üç mövqedən yanaşması mövcuddur:

1. Əsasən inkişaf etmiş ölkələrinin xarici ticarət fəaliyyətlərində “Şimal-Şimal” istiqaməti adlandırılan üfüqi model. Bu model dövlətin ticarət axınına məqsədyönlü təsir göstərməsilə səciyyələnir.

2. İnkişaf etmiş ölkələrlə inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında xarici ticarəti əks etdirən “Şimal-Cənub” istiqaməti adlandırılan şaquli model. Əslində, bütövlükdə beynəlxalq əmək bölgüsünün modeli kimi təzahür edən qarşılıqlı ticarət münasibətləri sistemi inkişaf etməkdə olan ölkələrin dinamik inkişaf yolunda əngələ çevrilmişdir. Bu model çərçivəsində inkişaf etməkdə olan ölkələr xammal və yarımfabrikatlar ixrac etməklə hazır sənaye məhsullarının idxalına istinadla xarici ticarət münasibətlərini formalaşdırır. Yəni bu ölkələr qrupunun inkişaf etmiş ölkələrin xammal “əlavəsi” statusuna çevrilməsi qaçılmazdır. Eyni zamanda sözü gedən modeldə ölkə qruplarının (əsas inkişaf etmiş) kollektiv mənafeləri, müxtəlif şərikli inhisarçı birliklərin, maliyyə-ticarət və digər quruluşların marağı ön plana çıxır. Bu münasibətlər sistemində uzanan ənənələrin yoxluğu, kadr kasadlığı tipli məsələlərin qabarıq şəkildə mövcud

olduğu inkişaf etməkdə olan ölkələr olur.

3. Xarici ticarət siyasətində üçüncü mövqeyi “Cənub-Cənub” istiqaməti adlandırılan modeldir. Üfüqi və şaqulu modellərin “sintezi”nindən yaranmış bu konqlomerat model əsasən inkişaf etməkdə olan ölkələrin xarici ticarət fəaliyyətlərini əhatə edir.

Azərbaycanın ərəb ölkələri ilə əlaqələrinin mövcud inkişaf səviyyəsi haqda daha dolğun təsəvvür əldə etmək üçün məsələni iki aspektdən: İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı müstəvisində və ayrı-ayrı ərəb ölkələri ilə ikitərəfli əməkdaşlıq çərçivəsində araşdırılması məqsədə uyğundur. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, İƏT Azərbaycanın üzv olduğu ilk beynəlxalq təşkilat olması baxımından da xüsusi maraq doğurur. Belə ki, Azərbaycanın 1975-ci ildən Birləşmiş Millətlər Təşkilatında müşahidəçi kimi təmsil olunan bu təşkilata üzv qəbul edilməsi 1991-ci ilin dekabr ayına təsadüf edir. Əsas məqsədi islam ölkələri arasında əməkdaşlığı möhkəmləndirmək, əmin-amanlığı təmin etmək, onların maddi rifahını yüksəltmək, din, ənənə, mədəniyyət və mənəvi dəyərlərin qorunub inkişaf etdirilməsi istiqamətində ölkələrin qarşılaşdığı problemləri müzakirə edib, bunların həlli yollarını müəyyənləşdirmək olan, İƏT-ə üzvlük Azərbaycana digər müsəlman ölkələri ilə birlikdə həm öz problemlərinin, həm də dünya siyasəti problemlərinin həllində yaxından iştirak etmək imkanı verir.

1993-cü ilin ikinci yarısından etibarən təşkilatla Azərbaycanın əlaqələrinin keyfiyyətcə yeni müstəviyə çıxdığını, əlaqə və təmasların daha da intensivləşməsi İslam İnkişaf Bankı (İİB) vasitəsilə siyasi, mədəni, sosial sahələri əhatə edən əməkdaşlığın çərçivəsi daha da genişləndi və iqtisadi layihələrin həyata keçirilməsi üçün də əlverişli şərait yarandı.

1993-cü ildə İƏT-ə üzv ölkələrin xarici işlər nazirlərinin BMT iqamətgahında keçirilmiş koordinasiya toplantısı, Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi nəticəsində didərgin düşmüş azərbaycanlılara təcili hümanitar yardım göstərilməsi barədə Respublikamızın müraciətini qəbul etdi. Məhz bu şərait nəticəsində respublikaya islam ölkələri tərəfindən göstərilən hümanitar, texniki və s. yardımın həcmi nəzərə çarpacaq dərəcədə artdı. İİB qaçqınlara hümanitar yardım göstərilməsinə 500 min ABŞ dolları və onlar üçün iş yerləri açılması məqsədi ilə bir milyon ABŞ dolları vəsait ayırdı. Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişaf layihələrinin texniki-iqtisadi

di əsaslandırılmasının hazırlanmasına İİB təmənnasız olaraq 1 milyon 424 min ABŞ dolları ayırdı. İİB-nin respublikamıza təqdim etdiyi güzəştli kreditin ümumi məbləği isə 74 milyon ABŞ dolları təşkil etdi. Səudiyyə Ərəbistanının humanitar müəssisələri, Kral Fəhd adına yardım proqramı, islam ölkələrinin bir sıra humanitar təşkilatlarının və fondlarının Azərbaycana yardımını qeyd olunan sənədlər əsasında həyata keçirilirdi (<http://www.mfa.gov.az>). 21 sentyabr 1996-cı ildə İƏK, İİB və Azərbaycan hökumətinin təşəbbüsü ilə Bakıda 17 ölkədən 160 iş adamının iştirak etdiyi beynəlxalq investisiya konfransında müsəlman dövlətlərindən olan sahibkarların Azərbaycan iqtisadiyyatına sərmayə qoymalarının təşviq edilməsi baxımından mühüm mərhələ oldu.

1999-cu ilin 28 iyun-1 iyul tarixində Burkina-Faso Respublikasının paytaxtı Uaqaduqda keçirilmiş İƏT xarici işlər nazirlərinin 26-cı konfransında, 12-13 noyabr 2000-ci ildə Qatarın paytaxtı Dohada çağırılan İƏT Dövlət və Hökumət Başçılarının IX Zirvə toplantısında və İƏT-yə üzv olan ölkələrin xarici işlər nazirlərinin 2005-ci ilin iyunun 28-30-da Yəmən paytaxtı Sənada keçirilən 32-ci konfransında Azərbaycanla bağlı daha üç sənəd qəbul edildi. Bunlar “Ermənistan Respublikasının Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzü haqqında”, “Azərbaycan Respublikasına iqtisadi yardım haqqında” və “Ermənistan Respublikasının Azərbaycan Respublikasına təcavüzü nəticəsində işğal olunmuş Azərbaycan torpaqlarında islam tarixi, mədəni abidələri və müqəddəs yerlərə qarşı törədilmiş təhqirlər haqqında” qətnamələrdir. Sonuncu qətnamə ilk dəfə olması baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Azərbaycanla əməkdaşlıq çərçivəsində İİB vasitəsilə 2005-ci ildə ölkəmizə 58 milyon ABŞ dolları məbləğində kredit ayıran İƏT-nin növbəti zirvə görüşünün Bakıda keçirilməsi diplomatiyamızın uğuru oldu. Sonrakı mərhələdə İƏT ölkələrinin turizm nazirlərinin Bakıda keçirilmiş iclası əlaqələrin dinamik inkişafı üçün əlverişli şərait yaratdı.

Yuxarıdakı xronoloji ardıcılıqla verilmiş əlaqələrin inkişaf səviyyəsinə nəzər saldıqda müstəqillik illərində 58 üzv dövlət arasında 19 ərəb ölkəsinin təmsil olduğu İƏT-nin Azərbaycanla əlaqələri sahəsindəki ciddi uğurları inkarolunmaz həqiqətdir. Çünki çoxlu sayda ortaq problemlərin mövcud olduğu qloballaşan dünyada müştərək səylərin göstərilməsi labüddür.

Lakin ərəb ölkələri ilə ikitərəfli əlaqələrin mövcud vəziyyətinə nəzər saldıqda

daha çox bölgədəki siyasi nüfuzu və maliyyə imkanları, müəyyən qədər də Azərbaycana coğrafi yaxınlığı ilə seçilən ərəb ölkələrinə üstünlük verildiyi müşahidə olunur. 1996-cı ildə Ticarət-Sənaye Palatası, Xarici İqtisadi Əlaqələr Nazirliyi, Dövlət Neft Şirkətinin nümayəndələrindən ibarət Azərbaycan nümayəndə heyətinin Qahirədə Beynəlxalq sərgidə iştirak etməsi iqtisadi əməkdaşlığın əsasını qoydu. Lakin göstərilmiş müsbət meyllərə baxmayaraq, heç də Azərbaycanın ərəb ölkələri ilə iqtisadi əməkdaşlığının hazırkı səviyyəsini qənaətbəxş hesab etmək olmaz.

Bütövlükdə, Azərbaycan-ərəb ölkələri əlaqələrinin inkişafının zəifliyinə dəlalət edən özünəməxsus amillərə gəlincə, onları aşağıdakı şəkildə siyasi, iqtisadi və mədəni aspektlər prizmasından təsnifləşdirmək daha doğru olardı:

- Yaxın və orta Şərq regionunda yerləşən ərəb ölkələri ilə qarşılıqlı maraq doğuran ikitərəfli məsələlərin, beynəlxalq problemlərin mövcudluğu;

- Livan, Suriya və bəzi ərəb ölkələrində yaşayan ermənilərin təsir dairəsinin geniş olması və Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri və digər mühüm regional layihələrin əleyhinə çıxmalarına təkan verilməsi;

- müəyyən xarici dövlətlərin təhriki ilə bəzi körfəz ölkələrinin Azərbaycana rəqib kimi yanaşma ehtimalı;

Qeyd olunanlarla yanaşı Azərbaycan-ərəb ölkələri əlaqələrinin inkişafına zəmin ola biləcək amillər kimi aşağıdakılarda göstərmək olar:

- coğrafi yaxınlıq;

- Azərbaycan və ərəb ölkələri neft ölkələri olduğu üçün neftin ixracı və emalı sahəsində innovasiyaların və yeni texnologiyaların birgə işlənməsi sahəsində əməkdaşlıq imkanlarının mövcudluğu;

- ərəb dünyası ilə 13 əsrlik keçmişə malik müştərək tarixi, mədəni və mənəvi dəyərləri ilə islam dünyasının ayrılmaz hissəsi olması;

- erkən orta əsrlərdən etibarən təşəkkül tapmış ərəbdilli Azərbaycan elminin, mədəniyyətinin və ədəbiyyatının varlığı;

- əsrlərlə Azərbaycanda formalaşmış yazılı maddi və mənəvi abidələrin ərəb dilində olması, ərəb ölkələrinin əlyazma xəzinələrində Azərbaycan tarixi və mədəniyyəti üçün müstəsna əhəmiyyət daşıyan əlyazma nüsxələrinin mühafizə edilməsi;

- ümumərəb və ümumislam mədəniyyətinin təşəkkülündə və inkişafında orta ərş azərbaycanlı alim və ədiblərin yaxından iştirak etməsi;

- İraqın şimalında yaşayan və etnik baxımdan azərbaycanlılara ən yaxın qəbul edilən sayları təqribən 0,5 milyondan çox türkmənlərin, həmçinin Səudiyyə Ərtəbistanı, İordaniya, Küveyt, BƏƏ, Oman, Yəmən, Sudan, Misir və Əlcəzair kimi ölkələrdə çoxlu sayda soydaşlarımızın yaşaması faktı;

- keçmiş SSRİ-nin ərəb ölkələri ilə neft-qaz sektoru başda olmaqla iqtisadi-texniki və elmi-mədəni əməkdaşlığın həyata keşğçirilməsində bilavasitə iştirak etmiş azərbaycanlı mütəxəssislərin, həmçinin sovet-ərəb münasibətlərinin müxtəlif sahələrinə fəal iştirak etmiş ərəb dili tərcüməçilərin mövcud olması.

Azərbaycanda dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra tarixən dini və mədəni köklərlə bağlı olduğu müsəlman və ərəb ölkələri ilə əlaqələrin hərtərəfli inkişafına və müxtəlif sahələrdə əməkdaşlığın genişləndirilməsinə xüsusi əhəmiyyət verilir. Ərəb dünyası ilə müxtəlif sahələrdə əlaqələrin gücləndirilməsi ölkəmizin xarici siyasət kursunun prioritet istiqamətlərindəndir.

Azərbaycanın ərəb ölkələri ilə iqtisadi əlaqələrinin qiymətləndirilməsi məqsədi ilə bu əlaqələrin statistik bazanın imkan verdiyi çərçivədə korrelyasiya münasibətlərinin riyazi formasının araşdırılmasını zəruri hesab edilmiş və dissertasiyada bu istiqamətdə böyük həcmdə riyazi hesablamalar aparılmışdır. Bu məqsədlə ilk növbədə Azərbaycanla Ərəb ölkələri arasında xarici ticarət dövriyyəsinin inkişaf dinamikasını araşdırarkən, əldə olan faktiki materiallardan çıxış edərək 1992-2014-cü illik dövrün 5 mərhələyə bölünməsinə məqsədə müvafiq hesab etmişik:

1. 1992-1996-cı illər. 1992-ci il ilə müqayisədə 1993-cü ildə dövriyyə 59,6%, 1994-cü ildə 162,3%, 1995-ci ildə 1690,1% və 1996-cı ildə 2708,5% artmışdır.

2. 1997-1998-ci illər. 1996-ci illə müqayisədə 1997-ci ildə dövriyyə 59,3% azalmış, 1997-ci illə müqayisədə isə 1998-ci ildə dövriyyə 10,4% artmışdır.

3. 1999-2001-ci illər. 1998-ci illə müqayisədə 1999-cu ildə dövriyyə 48,4% azalmış, 2000-ci ildə dövriyyə 10,4%, 2001-ci ildə isə 54,2% artmışdır.

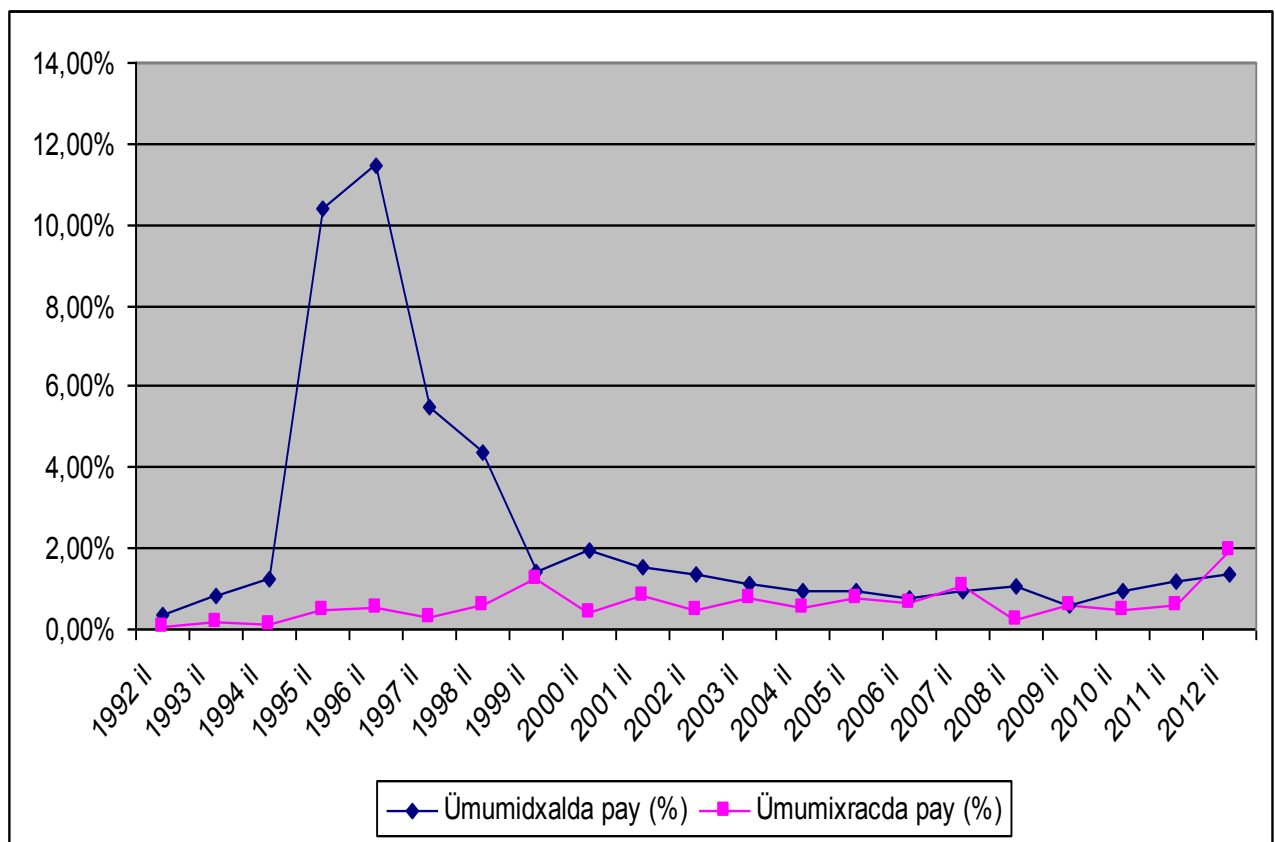
4. 2002-2008-ci illər. 2001-ci illə müqayisədə 2002-ci ildə dövriyyə 17,4% azalmışdır. 2002-ci illə müqayisədə 2008-ci ildən sonrakı illərdə dövriyyə 2003-cü

ildə 43,6%, 2004-cü ildə 62,6%, 2005-ci ildə 116,5%, 2006-cı ildə 148,2%, 2007-ci ildə 251,3% və 2008-ci ildə 451,2% artmışdır.

5. 2009-2014-cü illər. 2008-ci illə müqayisədə 2009-cu ildə dövriyyə 33,5% azalmışdır. 2009-cu illə müqayisədə 2010-cu ilin dövriyyəsi 33,1%, 2010-cu ilin 123,0% , 2012-ci ildə 385,4%, 2013-cü ildə 387,4%, 2014-cü ildə 334,6% artmışdır.

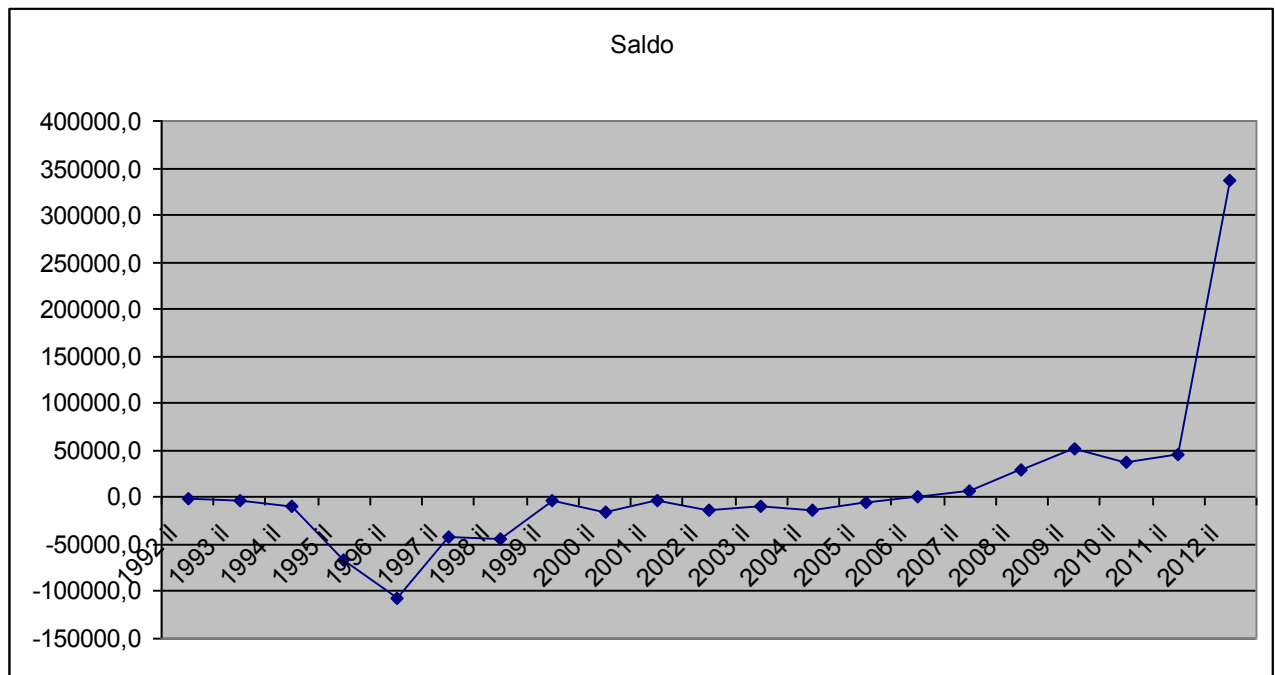
1992-2012-ci illərdə Azərbaycanın ərəb ölkələri ilə idxal və ixracın ümumi idxal və ümumi ixracda payının dəyişməsi dinamikası aşağıdakı qrafikdə əksini tapmışdır (Şəkil 2.7).

Şəkil 2.7. Azərbaycanın ərəb ölkələri ilə idxal və ixracın ümumi idxal və ümumi ixracda payının dəyişməsi dinamikası

Mənbə: Qrafik müəllif tərəfindən AR DSK-nın məlumatları əsasında tərtib edilib.

Göründüyü kimi, ticarətin saldosu 2007-ci ilə kimi mənfi, sonrakı illərdə isə müsbət olmuşdur (Şəkil 2.8).

Şəkil 2.8. Azərbaycanın ərəb ölkələri ilə xarici ticarətin saldosu

Mənbə: Qrafik müəllif tərəfindən AR DSK-nın məlumatları əsasında tərtib edilib

Ərəb ölkələrinin 2014-cü ildə mühüm növ məhsullarının idxalının ortalaşmış nəticələrini Azərbaycanın idxal üzrə göstəriciləri ilə müqayisə etdikdə əmtəə bölmələri üzrə əməliyyatlarda nisbi öxşarlıq nəzərə çarpır (Cədvəl 2.3).

Cədvəl 2.3

**Azərbaycanın 2014-cü ildə ərəb ölkələrindən
mühüm növ məhsullarının idxalı**

Bölmələr	Məbləğ (mld USD)	Faiz
Maşınlar, mexanizmlər, elektrik avadanlıqları, onların hissələri, səs yazma, televiziya təsviri və səsyazma cihazları və onların hissələri	20,8	24,72%
Quru nəqliyyatı vasitələri, uçan aparatlar, üzən nəqliyyat vasitələri və qoşqu nəqliyyat avadanlıqları	14,6	17,34%
Nəcib metallar və qiymətli metal məmulatları	12,0	14,31%
Təbii və ya mədəni mirvarilər, qiymətli və yarımqiymətli daş-qaşlar, qiymətli metallar, qiymətli metaldan örtük və onların hissələri, zərgərlik məmulatları	9,1	10,82%
Kimya və ona yaxın olan sənayelərin məhsulları	6,9	8,26%
Tərəvəz məhsulları	2,8	3,34%
Plastik kütlələr və ohlardan hazırlanmış məmulatlar, kauçuk, rezin və onlardan hazırlanmış məmulatlar	3,5	4,22%
Hazır ərzaq məhsulları, spirtli və spirtsiz içkilər, tütün və istehsal edilmiş tütün əvəzediciləri	3,4	4,05%

Toxuculuq materialları və məmulatları	12	3,84%
Mineral məhsullar	3,2	2,13%
Sair	5,9	6,97%
Cəmi:	84,04	100,00%

Mənbə: Cədvəl müəllif tərəfindən AR DSK-nın məlumatları əsasında tərtib edilib

2016-cı il üçün Azərbaycanın idxal üzrə dövriyyəsi 8,5 milyard ABŞ dolları məbləğində olmuşdur. İdxal olunan malların içərisində üstünlük maşın, mexanizm və elektrik avadanlıqları, onların hissələri, səs və televiziya səs və televiziya təsvirini yazma və canlandırma aparatları və onların hissələri, əsas əmtəə bölmələrin payı əməliyyatında 2,8 milyard dollar məbləğ təşkil edir. Bu ümumi dövriyyənin 23,60%-i deməkdir. Sonrakı iki yer ərzaq məhsullarına (15,49%) və və nəcib metallar və qiymətli metal məmulatlarına (13,11%) aiddir [11, s.24].

Ayrılıqda ölkələri müqayisə etdikdə neft ixrac edən ölkələrin idxal əməliyyatlarında çox yaxın oxşarlıq izlənilir. 2016-cı ildə ölkənin ixracın əmtəə strukturunda neft və ondan hazırlanmış məhsullar 7,9 milyard dollar məbləğlə üstünlük təşkil edir. Ölkənin ixracının 86,24%- bu məhsulların payına düşür [11, s. 24].

Ərəb ölkələrinin ixrac üzrə dövriyyəsinin (815,2 milyard ABŞ dolları) 82,37%-i karbohidrogenlərin payına düşür (Cədvəl 2.4). Neft ixrac edən ərəb ölkələrində ən yüksək göstərici İraqa məxsusdur (99,24%). Azərbaycanın göstəricisi Küveytlə demək olar ki, eynidir. Digər neft ölkələrinin nəticələri ölkəmizi üstələmir.

Cədvəl 2.4

Ərəb ölkələrinin 2014-cü ildə mühüm növ məhsullarının ixracı

SİTC	Mal qrupları	Məbləğ (mld USD)	Faiz
333	Xam neft və bitum	550,8	67,57%
334	Ağır neft və butum	69,9	8,58%
343	Təbii, maye və sıxılmış qaz	50,7	6,22%
342	Maye propan və butan	20,6	2,53%
971	Filiz və sikkə şəklində olmayan qızıl	19,6	2,41%
667	Mirvari, qiymətli, yarımqiymətli daş-qaş	14,0	1,72%
571	Etilen polimerlərin əsas formaları	12,8	1,57%
512	Alkohollar, fenollar, törəmələr	9,8	1,20%
684	Alüminium	8,0	0,98%
562	Istehsal edilmiş gübrələr	5,7	0,70%
Xxx	Sair (0,22%-dən az olanların yekunu)	53,2	6,52%
Cəmi:		815,2	100,00%

Mənbə: United nations conference on trade and development, Statistics / <http://unctadstat.unctad.org>

Nəzərə alınsa ki, Azərbaycan və Yaxın Şərq ərəb ölkələrinin ixrac strukturunda karbohidrogenlər ən yüksək çəkiyə malikdir, onların hətta nəzərə çarpmayan dərəcədə azalması ölkənin iqtisadiyyatına mənfi təsir göstərir.

Azərbaycan dünyanın 186 ölkəsi ilə xarici ticarət əlaqəsində olub. Bu ölkələrdən idxal və ixrac üzrə on əsas tərəfdaşları cədvəl 2.5-də göstərilmişdir. Cədvəldən görünür ki, ölkənin əsas oriyentasiyası Avropaya olmuşdur.

Cədvəl 2.5

**Azərbaycanın idxal və ixrac sahəsində on ən öncül xarici ticarət
tərəfdaşları [12, s. 618-619]**

Partnyorlar		İDXAL		Partnyorlar		İXRAC	
		Dövriyyə (mln.dol.)	Xüs.çəki, faizlə			Dövriyyə (mln.dol.)	Xüs.çəki, faizlə
1	Avropa Birliyi	2345,8	27,5	1	Avropa Birliyi	4798,5	52,5
2	RF	1330,7	15,6	2	İsrail	639,8	7,0
3	Türkiyə	1083,3	12,7	3	İndoneziya	383,9	4,2
4	ABŞ	784,8	9,2	4	RF	329,0	3,6
5	Yaponiya	520,3	6,1	5	Gürcüstan	292,5	3,2
6	Çin	477,7	5,6	6	ABŞ	274,2	3,0
7	Ukrayna	290,0	3,4	7	Türkiyə	246,8	2,7
8	Koreya Res-sı	128,0	1,5	8	Tunis	237,6	2,6
9	Braziliya	110,9	1,3	9	Hindistan	219,4	2,4
10	Sinqapur	93,8	1,1	10	Tailand	210,2	2,3

Azərbaycandan fərqli olaraq ərəb ölkələri öz məhsullarını əsasən Şərqi Asiya ölkələrinə satır. İdxal əməliyyatlarında tərəfdaş baxımından Azərbaycanla yaxın oxşarlıq var. Yəni Avropa Birliyi hər iki region üçün birinci tərəfdaşdır. Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələri sərbəstlik əldə etdiyi dövrdən başlayaraq heç də rəvan olmamışdır (Cədvəl 2.6).

Cədvəl 2.6

Ərəb ölkələrinin idxal və ixrac sahəsində on ən öncül xarici ticarət tərəfdaşları

Partnyorlar		İDXAL		Partnyorlar		İXRAC	
		Dövriyyə (mln.dol.)	Xüs.çəki, faizlə			Dövriyyə (mln.dol.)	Xüs.çəki, faizlə
1	Avropa Birliyi	93529	19,9	1	Yaponiya	113401	13,9
2	Çin	53150	11,3	2	Hindistan	91078	11,1
3	ABŞ	46778	9,9	3	Çin	82697	10,1
4	Hindistan	44716	9,5	4	Cənubi Koreya	82121	10,0
5	Yaponiya	21563	4,6	5	ABŞ	67107	8,2
6	Cənubi Koreya	17748	3,8	6	Avropa Birliyi	64713	7,9

7	BƏƏ	15941	3,4	7	Sinqapur	34476	4,2
8	Türkiyə	15481	3,3	8	İraq	27673	3,4
9	Sə. Ərəbistanı	15090	3,2	9	Tailand	21638	2,6
10	Sinqapur	4380	0,9	10	Pakistan	11256	1,4

Mənbə: United nations conference on trade and development, Statistics / <http://unctadstat.unctad.org>

Mühüm növ məhsulların idxalında məhz ərəb ölkələrinin iştirakı ilə əməliyyat aparılan malların dövriyyəsi 2010-cu ildə 66,8, 2012-ci ildə 151,0, 2013-cü ildə 197,0, 2014-cü ildə 84,0 mln. dollar təşkil edir (Cədvəl 2.7).

Cədvəl 2.7

Azərbaycanın Ərəb dövlətləri ilə idxalının dinamikası (min ABŞ dolları)

Ölkələr	2010	2011	2012	2013	2014
1. Bəhreyn	58	208	51	261	1
2. BƏƏ	56644	95201	101551	94819	61147
3. Əlcəzair	85	66	72	12	243
4. İordaniya	2453	3535	1268	2071	954
5. İraq	179	363	316	547	398
6. Küveyt	705	53	178	57	406
7. Qətər	72	12042	1312	361	16
8. Livan	383	845	269	997	1536
9. Liviya	-	2	5	874	911
10. Mavritaniya	1140	187	0	16	1
11. Mərakeş	783	2544	6656	62410	56
12. Misir	36	2594	6598	3423	2480
13. Oman	1568	153	164	166	79
14. Səudiyyə Ərəbistanı	4	392	23933	30267	14531
15. Sudan	922	-	-	131	66
16. Suriya	1753	1186	509	178	126
17. Tunis	-	5186	8152	356	1091
18. Yəmən	-	-	6	2	-
CƏMİ	66785	124557	151040	196948	84042

Mənbə: Cədvəl müəllif tərəfindən ARDSK-nın məlumatları əsasında hazırlanmışdır

Ümumiyyətlə, 2010-2014-cü illər dövründə idxal əməliyyatında Azərbaycanın ən yaxın tərəfdaşı BƏƏ olmuşdur.

Mühüm növ məhsulların ixracında ancaq ərəb ölkələrinin iştirakı ilə əməliyyat aparılan malların dövriyyəsi 2010-cu ildə 412,9, 2012-ci ildə 884,4 və 2014-cü ildə isə 815,2 mln. dollar məbləğ təşkil edir (Cədvəl 2.8).

Azərbaycanın Ərəb dövlətləri ilə ixracının dinamikası (min ABŞ dolları)

Ölkələr	2010	2011	2012	2013	2014
1. Bəhreyn	510	8	15	17	22
2. BƏƏ	14913	13757	14291	8589	4323
3. Əlcəzair	39487	2242	2867	977	673
4. İordaniya	20	58	45	54	40
5. İraq	31320	99096	418427	353641	236590
6. Küveyt	19	60	14	16	27
7. Qətər	63	24	1525	2100	331
8. Livan	53556	32328	31179	59	35092
9. Liviya	162230	1	142448	166272	25760
10. Mavritaniya	-	-	-	-	3
11. Mərakeş	-	99244	-	62395	39
12. Misir	108439	168089	24464	58423	91258
13. Oman	30	4226	1709	4426	21
14. Səudiyyə Ərəbistanı	144	10560	89	56	129
15. Sudan	-	-	11	5	69
16. Suriya	110	84	13	-	-
17. Tunis	2086	-	247233	186846	420618
18. Yəmən	-	-	108	114	174
CƏMİ	412930	429777	884438	843990	815159

Mənbə: Cədvəl müəllif tərəfindən ARDSK-nın məlumatları əsasında hazırlanmışdır

İxracda maksimal faiz dərəcəsi 2008-ci ildə 97,47% (siqaret) İraq, 11,24% (emal olunmamış qurğuşun) Oman və 9,11% (mühərrik benzini) BƏƏ ilə olub. 2010-cu ildə ən yüksək dərəcəsi neft, kumaron, inden qatranları və politerpenlərin ixracda BƏƏ ilə əməliyyatda müşahidə olunub (36,85%). İraq isə bu mal üzrə 7,35% nəticə göstərib. 2012-ci ildə ən yüksək nəticələr İraqa aiddir. Azərbaycanın Yaxın Şərq ərəb ölkələrinə ixrac etdiyi mallar içərisində İraqla əməliyyatda bitki yağları 95,94%, marqarin, digər qida qarışıqları 91,51% və şəkər 75,64% ilə liderlik edir. Gələcəkdə Tunis İraq və BƏƏ-ni üstələyərək Azərbaycanın ən yaxın tərəfdaşına çevrilmişdir. Bütövlükdə araşdırmalar göstərir ki, 2008-2014-ci illərdə Azərbaycanın ərəb ölkələri ilə ticarət mübadiləsində idxal üzrə 35 mal, ixrac üzrə isə ondan 2 dəfə az, yəni 17 mal iştirak etmişdir.

Yuxarıda qeyd edilənlərdən görüldüyü kimi, Azərbaycanın ərəb ölkələri ilə xarici iqtisadi əlaqələrinin inkişafında potensial imkanlar olduğu halda, bunlardan istifadə lazımı səviyyədə deyildir. Bununla yanaşı, son illərdə Azərbaycana gələn ərəb

turistlərinin sayında xeyli artım müşahidə olunmaqdadır. Belə ki, 2015-ci illə müqayisədə 2016-cı ildə ölkəmizə gələn İraq vətəndaşlarının sayı 30 dəfə, BƏƏ vətəndaşlarının sayı 22 dəfə, Səudiyyə Ərəbistanı vətəndaşlarının sayı 10,2 dəfə, Qətər vətəndaşlarının sayı 5,5 dəfə, İran vətəndaşlarının sayı 66,2 faiz, Misir vətəndaşlarının sayı 51,8 faiz artmışdır. Onu da qeyd edək ki, 2017-ci ildə də ölkəmizə ərəb ölkələrindən gələn turistlərin sayında böyük artım nəzərə çarpır. Belə ki, 2016-cı ilin ilk 6 ayı ilə müqayisədə 2017-ci ilin ilk yarısında ölkəmizə Omandan gələn turistlərin sayı 16 dəfə, Küveytdən 8, Səudiyyə Ərəbistanından 6, Qətərdən 5, Mərakeşdən 5, BƏƏ-dən 4,4, Əlcəzairdən 3,5, İordaniyadan 2,2 və İraqdan təxminən 1,5 dəfə çoxdur.

Bütün bunlar bir daha sübut edir ki, Azərbaycanın ərəb ölkələri ilə iqtisadi münasibətlərinin inkişafı məqsədilə Azərbaycanın bütün imkanlarının, xüsusilə biznes, investisiya, turizm imkanlarının ərəb dünyasında daha geniş təbliğinə, eləcə də zəngin maliyyə resurslarına malik ərəb ölkələrinin işgüzar dairələri ilə sağlam prinsiplər əsasında sıx əməkdaşlığın qurulması perspektivlərinin araşdırılaraq reallaşdırılmasına çox böyük ehtiyac vardır.

III FƏSİL. AZƏRBAYCANIN ƏRƏB ÖLKƏLƏRİ İLƏ İQTİSADI MÜNASİBƏTLƏRİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ VƏ İNKİŞAFI PERSPEKTİVLƏRİ

3.1. Azərbaycanın Ərəb ölkələri ilə xarici ticarət potensialı və perspektivləri

Məlum olduğu kimi, beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlıqda xarici ticarət əhəmiyyətli yer tutur. Xarici ticarət dedikdə, adətən, müxtəlif ölkələrin əmtəə istehsalçıları ilə mal istehlakçıları arasında ödənilən mal mübabiləsi başa düşülür. Xarici ticarət sayəsində resursların məhdudluğu, regional və milli bazarın darısqallığı aradan qalxır, kütləvi istehsalın təşkil olunmasına imkan yaranır, avadanlıqların iş görmə dərəcəsi artır, yeni texnika və texnologiyanın tətbiqinin effektivliyi yüksəlir, qənaət, iqtisadi artım tempi artır, təbii sərvətlər və işçi qüvvəsindən daha da səmərəli istifadə olunur.

Müasir təcrübədə bir sıra beynəlxalq ticarət modeli istifadə edilir. Bu modellər bir sıra amillərlə fərqlənir. Əsas fəqləndirici amil, fikrimizcə, əlaqələrin intensivliyi və komplekslik səviyyəsi hesab edilə bilər. Azərbaycanın Ərəb ölkələri ilə əlaqələrinin xarakterini nəzərə alaraq dissertasiya tədqiqatında biz xarici ticarətin qravitasiya modellərini tədqiq etməyi məqsədə müvafiq hesab etmişik. Ticarətə qravitasiya modeli əsasında yanaşmanın əsas ideyası ondan ibarətdir ki, bir ölkənin digər ölkəyə ixracının həcmi bu ölkənin iqtisadi ölçülərinə mütənasibdir. İxracı olan tələb və təklif düz, bu ölkələr arasında olan məsafə ilə tərs mütənasibdir. Yəni əmtəə ilə ticarətin xərcləri tərəfdaşlar arasındakı məsafənin artmasından asılı ilə çoxalır. Qravitasiya modeli qarşılıqlı təsirin determinatlarını təhlil edən empirik ticarət modelləri sinfinə aid olunur.

Qravitasiya modelinin qurulması nəzəriyyəsinə uyğun olaraq ixrac edən ölkədə ÜDM istehsal imkanlarını, idxal ölkələrində isə onların bazarının tutumunu əks etdirir. Ümumiyyətlə bu iki dəyişən ticarətin həcmi ilə düz mütənasibdir.

Ticarətin qravitasiya modeli vasitəsilə modelləşdirilməsi ticarət axınının uzunmüddətli proqnozlaşdırılmasına imkan verir. Onlar xarici ticarət dövriyyəsinin ölçü

və strukturuna təsir göstərən faktorların keyfiyyət xarakterini verir, yəni idxal və ixracın mümkünlüyünü, ölkələr arasında xarici ticarət dövriyəsini ləngidən faktorların (tarif sisteminin) nəzərə alınmasını qiymətləndirir. Bu faktorların təsiri regionlar arasındakı ticarət dövriyyəsinin ölçüsü haqqında məlumatlar əsasında reqresiya analizinin vasitəsilə hesablanır. Qravitasiya modelinin alınmış parametrləri elastik xarakteri daşıyır və müvafiq faktorın dəyişməsinə ölkələr arasında ticarət dövriyəsini neçə dəyişməsinə müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Qravitasiya modeli haqqında danışdıqda “çoxtərəfli müqavimət” amili nəzərə alınmalıdır. İki ölkə arasında ticarət əlaqəsində olan regionlar üçün “çoxtərəfli müqavimət” yerdə qalan dünya ilə ticarətdə orta maneə adlandırılır. Bu maneə nə qədər böyük olarsa bir o qədər regionlar aralarındakı ticarəti gücləndirməyə can atacaqlar. Nəqliyyat xərclərinə qənaət olunması baxımından yaxında yerləşən ölkələrlə ticarət əlaqəsi daha sərfəli hesab olunur.

Qeyd etmək vacibdir ki, mahiyyət etibarını ilə qravitasiya modeli nəzəri baxımdan D.Rikardonun müqayisəli üstünlük nəzəriyyəsi və Hekşer-Olinin istehsal faktorları əsasında ticarət nəzəriyyəsinin ziddindədir. Təcrübələr göstərir ki, əslində Hekşer-Olin nəzəriyyəsi, dünyada formalaşmış reallıqlara uyğun gəlmə baxımından xeyli geridə qalır. Qravitasiya modelinin ideyası S.Linderin tələbin kəşiyəsi nəzəriyyəsi, B.Ballassın beynəlxalq ticarətin sahədaxili nəzəriyyəsi və Helplan və Kruqmanın oxşar ölkələr arasında fərqli mallarla ticarət haqqında hipotezi ilə daha çox adekvatdır.

Qravitasiya modelinin praktik istifadəsinin ən geniş yayılmış istiqamətləri iqtisadi tərəddüdlərin, dəyişkən iqtisadi siyasətin təsirlərinin aşkar edilməsi və inteqrasiya birliklərinin yaranmasının qiymətləndirilməsi ilə bağlıdır.

Kaliforniya universitetinin professoru E.Rouz bu model əsasında uzun dövrü əhatə edən ölkə və ölkələr qrupu arasında xarici ticarəti analiz edərək həqiqətə çox yaxın olan bir sıra maraqlı əlamətlər aşkar etmişdir. Xarici ticarət problemlərinin həll olunmasından əlavə bu model miqrasiya selinin, birbaşa xarici investisiya və portfel investisiyalarının analiz olunmasında da tətbiqini tapır.

Qravitasiya modelinə baxılması subyektlərin qarşılıqlı fəza əlaqələri konsepsiyasının tətbiq olunmasına gətirib çıxardır. Çoxsaylı empirik tədqiqatlar fəza standart

“qravitasiya” modelinin klassik qravitasiya qanununun tam analoqu olması iddiaların qeyri-həqiqiliyini üzə çıxartdı.

Qravitasiya modelinin formalaşdırılması üçün, parametrlər arasındakı mövcud qarşılıqlı əlaqəni nəzərə almaqla idxal və ixrac üçün aşağıdakı riyazi tənlik qurulur:

$$E_{ij} = A * \frac{GDP_i^\alpha * GDP_j^\beta}{d^{ij}} * e$$

Burada, E_{ij} i-ci ölkənin j ölkəyə ixracının (i ölkənin j ölkədən idxalının) həcmi,

GDP_i və GDP_j , i və j ölkələrinin ümum daxili məhsullarının həcmi ;

d-ticarət əlaqəsində olan ölkələrin paytaxtları arasında məsafə (km),

A- mütənasiblik əmsalı (km/dollar)

e – normal paylanmış xətlər,

a, b və q parametrləri xətlərin səpələnməsidir.

A-mütənasiblik əmsalı ekonometrik analizin üsulları vasitəsilə təyin olunur. Bu zaman fərz olunur ki, bu model ölkənin (və ya milli iqtisadi zonanın) bütün şəhərləri arasındakı qarşılıqlı iqtisadi əlaqələri kifayət qədər uzun zaman müddətində adekvat surətdə təsvir edəcək. Ona görə də əldə olunmuş məlumatlar əsasında əmsalı qiymətləndirməklə bir neçə il qabağa ticarət axınının proqnozlaşdırılması imkanını əldə edirik.

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin təhlilində qravitasiya modelindən istifadə ideyası o fərziyyəyə söykənir ki, ticarət axını iki ölkənin ÜDM-dən müsbət asılıdır, yəni reqressiya analizinin aparılması nəticəsində alınan ÜDM-in əmsalı ölkələr arasındakı məsafədən mənfi asılıdır. Bu potensial nəqliyyat xərclərinə təsir göstərir. Obyektlər arasındakı məsafə çox olduqca nəqliyyat xərcləri də bir o qədər yüksək olur və nəticədə ikitərəfli ticarət az olur, ona görə də dövlətlər arasındakı məsafənin qarşısındakı əmsal ehtimla görə mənfi olur.

Azərbaycanla ərəb ölkələri ilə xarici ticarətin strukturunun ekonometrik analizi qravitasiya modelinin tənlikləri ilə adekvat təsvir olunur. Araşdırmalarımıza görə deyə bilərik ki, tətbiqi baxımdan bu model çox münasibdir və beynəlxalq ticarətdə iqtisadi-riyazi hesablama metodlarının ən dəbdə olanlarından hesab edilir.

Qeyd etdiyimiz kimi, 2001-2014-cü illərin məlumatları əsasında Azərbaycanın

ərəb ölkələri ilə idxal-ixracın reqresiya təhlili aparılıb. Alınmış nəticələrə əsasən, Azərbaycanın ərəb ölkələri ilə idxa-ixrac modeli qurulmuşdur. İqtisadiyyatın ölçüsünün göstəricisi kimi ərəb ölkələrinin ÜDM-nin həcmi (ABŞ dolları ilə), ixrac və idxal ölkələri arasındakı məsafə kimi isə paytaxtlar arasındakı məsafə götürülmüşdür.

Azərbaycanın ərəb ölkələrindən olan idxal axınının ölkələrin iqtisadiyyatın ölçüsündən və aralarındakı məsafədən asılı olaraq alınmış nəticələri təhlil edərkən görürük ki, idxal əməliyyatı demək olar ki, qravitasiya modelinin “əleyhinə” gedir. Yalnız 2003-cü və 2005-ci illərdə Omandan idxalın azalması ilə model özünü təsdiqləyir. Determinasiya əmsali kəmiyyətə (0,388818) zəif səviyyədə qalır (Cədvəl 3.1) .

Cədvəl 3.1

İdxalın ərəb ölkələrinin iqtisadiyyatının ölçüsü və məsafəsindən asılılığı

İl	UDM əmsali	Məsafə əmsali	Determinasiya əmsali
2001	1,616997	0,231937	0,599465
2002	2,231068	0,878087	0,553747
2003	1,080094	-0,453340	0,320177
2004	1,517741	2,732037	0,343303
2005	1,210212	-2,397750	0,388818
2006	1,334607	0,150447	0,260694
2007	0,842773	4,742584	0,310852
2008	0,359143	6,146107	0,390491
2009	1,326929	2,320668	0,360980
2010	0,854862	0,450145	0,180294
2011	0,436433	3,111559	0,167488
2012	1,866347	0,095164	0,561592
2013	0,965962	0,101265	0,672621
2014	1,957812	0,076481	0,711564

Tənlikdə ölkələr arasında məsafə əmsalinin kiçilməsi onunla izah olunur ki, Azərbaycanla bu ölkələr arasındakı ikitərəfli ticarət əlaqəsində məsafə əhəmiyyətini itirməkdədir. Bu çox ehtimal ki, yüklərin daşınmasında xidmətlərin göstərilməsində məsrəflərin azalması ilə əlaqədardır. Lakin digər tərəfdən bu onunla izah olunur ki, Azərbaycan ərəb ölkələrindən elə mallar idxal edir ki, daşınmasının dəyərindən asılı olmayaraq ona tələb mövcuddur. ?-dən idxal olunan malların ucuzluğu daşınmanın xərclərini kompensasiya edir.

İxrac əməliyyatı 2007-2014-cü illərdə, qravitasiya modelinə tabe olur. Determinasiya əmsali [0,075028-0,538445] parçasında dəyişir. 2005-ci ildə əlaqənin gücü

zəif, 2008, 2009 və 2001-ci illərdə çox zəif, 2010 və sonuncu 2011-ci ildə isə demək olar ki, yoxdur (Cədvəl 3.2).

Cədvəl 3.2

İxracın iqtisadiyyatının ölçüsü və məsafədən asılılığı

İl	UDM əmsalı	Məsafə əmsalı	Determinasiya əmsalı
2001	0,076556	4,120253	0,042204
2002	-0,335240	0,144999	0,011706
2003	-0,467980	1,475736	0,059905
2004	-0,881600	0,073043	0,051599
2005	0,486701	0,515376	0,036303
2006	-0,685790	0,219754	0,034701
2007	0,580079	-9,687270	0,538449
2008	0,904321	-4,703880	0,187783
2009	1,392067	-4,522270	0,197551
2010	0,888286	-1,905000	0,075028
2011	1,702304	-0,689790	0,239551
2012	1,052631	-1,691180	0,133156
2013	1,038792	-0,759831	0,251465
2014	1,014587	-0,897560	0,178596

Azərbaycanın ərəb ölkələri ilə olan idxal əməliyyatına qravtasiya modeli çərçivəsində baxdıqda effekli nəticələr alınmır. Ticarət dövriyyəsi 2002-ci ildə idxal modelə müsbət, 2011-ci ildə isə mənfi təsir göstərir. Determinasiya əmsalının [0,119343-0,449563] parçasında dəyişərək 20014-cü ildə artaraq maksimal qiymətə malik olmasına baxmayaraq, əlaqənin gücünü zəif səviyyədə qalır (Cədvəl 3.3) .

Cədvəl 3.3

Ticarət dövriyyəsinin iqtisadiyyatının ölçüsü və məsafədən asılılığı

İl	UDM əmsalı	Məsafə əmsalı	Determinasiya əmsalı
2001	1,260177	0,880708	0,358529
2002	1,635866	-0,547090	0,371855
2003	0,481890	2,928424	0,110067
2004	1,240098	0,871115	0,142006
2005	0,798683	0,467077	0,115029
2006	0,576522	0,939409	0,053558
2007	0,849459	-2,695830	0,119343
2008	1,377039	-2,579450	0,365183
2009	1,343410	-3,400500	0,250562
2010	0,931950	-2,236880	0,135832
2011	1,229647	0,739692	0,255389
2012	1,629198	-2,250130	0,449563
2013	1,738546	-2,879641	0,794613
2014	1,814896	-2,985640	0,856423

On dörd illik dövrün həm kəmiyyət və həm də keyfiyyətə analizindən bu nəticəyə gəlinir ki, Azərbaycanın Yaxın Şərq ərəb ölkələri ilə ticarət əlaqələri çox zəifdir və yaxın gələcək üçün lazımi səviyyəyə qalxması gözlənilmir. Amma bu heç də regionun maraqlı olmadığını təsdiqləmir. Ona görə tədqiqatı davam etdirmək üçün müəyyən kriterilər çərçivəsində də regionu lokallaşdırmaq. Bu baxımdan Yaxın Şərq ərəb ölkələrini iki qrupa ayırmaq

1. Qərbi ərəb ölkələri- Suriya, Livan, İordaniya, Misir və Yəmən;
2. Şərqi ərəb ölkələri- İraq, Küveyt, Səudiyyə Ərəbistanı, Bəhreyn, Qətər, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri və Oman.

Araşdırmalara görə qravitasiya modeli çərçivəsində qərbi ərəb ölkələri ilə ticarət əlaqəsinin keyfiyyət analizi qənaətbəxş nəticələr vermir. Belə ki, 2001 və 2002-ci illərdə modelə tabelik 2003-cü ildən pozulur və yalnız 2007 və 2008-ci illərdə özünü bərpa edir. Bu iki ildə əlaqənin gücü yüksək-0,758415 və çox güclü-0,997157 olur. Dövrün yekun ilində müşahidə olunan modelə tabelik zəif əlaqənin gücü malik olur (Cədvəl 3.4).

Cədvəl 3.4

Ticarətin qərbi ərəb ölkələrinin iqtisadiyyatının ölçüsü və məsafədən asılılığı

İl	UDM əmsalı	Məsafə əmsalı	Determinasiya əmsalı
2001	3,233797	-12,288500	0,680209
2002	0,465778	-5,695050	0,037770
2003	-0,973500	0,402156	0,319368
2004	-0,047090	0,841235	0,036685
2005	1,429951	0,691939	1,429951
2006	-0,326200	-0,211780	0,503670
2007	1,543269	-10,831300	0,997157
2008	2,325076	-5,096700	0,758415
2009	0,613209	2,266833	0,311710
2010	0,096680	8,507982	0,414562
2011	-0,028730	10,423930	0,594475
2012	1,541939	-3,464120	0,477514
2013	1,856124	-4,546780	0,369781
2014	1,975864	-5,557483	0,287946

Xarici ticarətdə aşkar olunan belə bir qeyri-müntəzəmlik tədqiqatın istiqamətini qəyışməyə rəvac verir. Yəni yekun araşdırma obyektini kimi körfəzə birbaşa və bilavasitə çıxışı olan ölkələr (Oman) üzərində aparılır. Bu həm də nəqliyyat məsələlərinin optimal şəkildə həll olunması və sərbəst ticarət zonasının yaradılması baxı-

mından perspektivli hesab olunur. Nəqliyyat probleminin həllində 2000-ci ildə Rusiya, İran, Hindistan arasında Şimal-Cənub Beynəlxalq Nəqliyyat Dəhlizinin Razılaşmasına 2005-ci ildə Azərbaycanın qoşulması çox böyük rol oynayır. Baltik dənizi ilə körfəzi birləşdirəcək dəmir yolunun istismara verilməsinə maneələr aradan qaldırılsa, Azərbaycanın ərəb ölkələri ilə ticarət əlaqəsində “yeni era” yaranar.

Seçimdə bu ölkələrin neft və neft məhsulları, təbii yanar qaz ixrac etmələri baxımından Azərbaycanla oxşar ölkələr olmaları da diqqəti cəlb edir.

Ərəb ölkələri ilə idxal əməliyyatının analizində olduğu kimi KƏDƏŞ-ə üzv ölkələr və İraqdan idxal qravitasiya modelinə, demək olar ki, tamamilə cavab vermir. Yalnız 2005-ci ildə model müsbət nəticə göstərir və detreminasiya əmsalı 0,479537 qiyməti ilə əlaqə gücünün zəif səviyyədə olduğunu təsdiqləyir (Cədvəl 3.5).

Cədvəl 3.5

İdxalın KƏDƏŞ-ə üzv ölkələr və İraqın iqtisadiyyatının ölçüsü və məsafədən asılılığı

İl	UDM əmsalı	Məsafə əmsalı	Determinasiya əmsalı
2001	1,861316	3,448358	0,682336
2002	2,188355	2,002452	0,657748
2003	2,647398	1,544710	0,584090
2004	2,886398	2,001024	0,741262
2005	1,564409	-0,958280	0,479537
2006	1,886261	3,508963	0,506304
2007	1,998774	8,261942	0,768889
2008	1,428720	7,730363	0,724128
2009	1,840811	2,110266	0,534968
2010	1,899497	0,901773	0,505191
2011	1,293048	3,336903	0,315466
2012	2,344076	4,130499	0,824947
2013	2,657852	5,234879	0,875946
2014	2,968223	5,758613	0,917832

Yaxın Şərq ərəb ölkələrindən məsafə qarşısındakı əmsalın kiçilməsi onunla izah olunur ki, Azərbaycanla bu ölkələr arasındakı ikitərəfli ticarət əlaqəsində məsafə əhəmiyyətini itirməkdədir. Bu çox ehtimal ki, yüklərin daşınmasında xidmətlərin göstərilməsində məsrəflərin azalması ilə əlaqədardır. Lakin digər tərəfdən bu onunla izah olunur ki, Azərbaycan Yaxın Şərq ərəb ölkələrindən elə mallar idxal edir ki, daşınmasının dəyərindən asılı olmayaraq ona tələb mövcuddur .

İxrac əməliyyatı 2001-2012-ci illərdə yalnız 2002 və 2004-cü illərdə qravitasiya

modelinin işləmə müntəzəmliyini pozur. Qalan illərdə model müsbət nəticə verməsinə baxmayaraq, [0,032783-0,817687] parçasında dəyişən determinasiya əmsalı 2007-ci ildə maksimal qiymətini alır. Dövrün sonuncu ilində 0,180356 qiymətini alan determinasiya əmsalı əlaqə gücünün, demək olar ki, olmamasını aşkar edir. Modelin ümidverici nəticə göstərməsi ticarət dövriyyəsinə baxmaq zərurətini ortaya çıxardır (Cədvəl 3.6).

Cədvəl 3.6

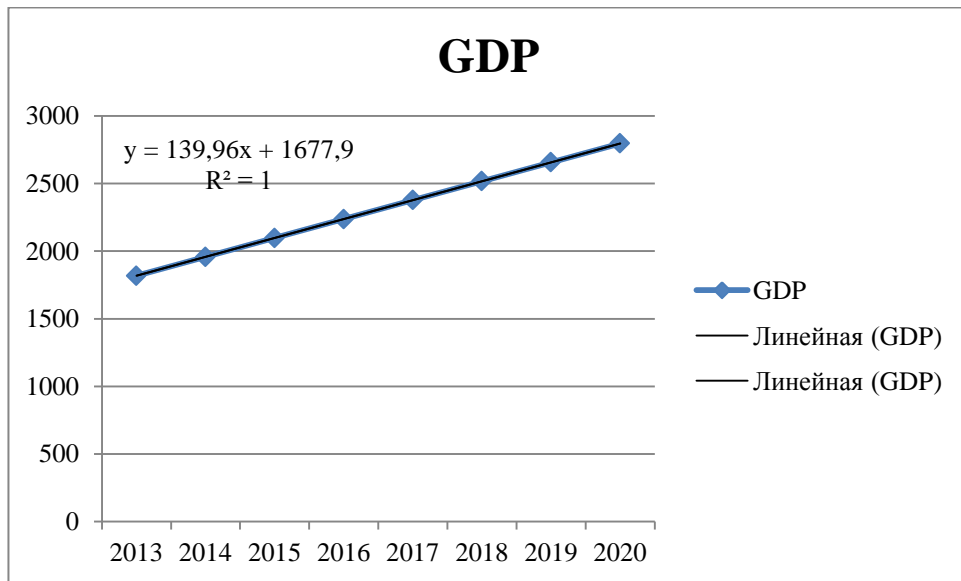
Ticarət dövriyyəsinin KƏDƏŞ-ə üzv ölkələr və İraqın iqtisadiyyatının ölçüsü və məsafədən asılılığı

İl	ÜDM əmsalı	Məsafə əmsalı	Determinasiya əmsalı
2001	1,940887	3,671444	0,645044
2002	2,136452	2,367165	0,641466
2003	1,421697	1,203922	0,155534
2004	2,849917	-4,008170	0,536209
2005	1,625321	-3,653440	0,429733
2006	1,765625	-0,305440	0,278121
2007	2,116119	-2,726720	0,438343
2008	1,805067	-2,217010	0,397066
2009	2,091913	-4,679900	0,534105
2010	1,395877	-4,237970	0,443491
2011	1,874172	-2,250130	0,427803
2012	2,222713	-2,38986	0,536641
2013	3,154930	-2,568941	0,652499
2014	3,985643	-2,623140	0,716431

Ticarət dövriyyəsinin 2004-cü ildən başlayaraq istifadə olunan modelə kəsilməz şəkildə cavab verməsi gələcək üçün ümidverici davamiyyət vəd edir. Determinasiya əmsalı zəif diapozonda dəyişməsinə baxmayaraq Azərbaycanla ticarət əlaqəsini proqnoz olunmasına zəmin yaradır.

Adətən, Beynəlxalq Valyuta Fondu Dünya ölkələrinin ÜDM-nin bir neçə il qabaq müddətə proqnozlaşdırıb, öz məcmuələrində çap etdirir. Tədqiqat obyektimiz olan ölkələrin əksəri üçün belə bir məlumatı əldə edə bilmədiyimizdən 2020-ci ilə kimi Azərbaycan da daxil olmaqla bütün ölkələrin ÜDM-nin proqnozlaşdırması ən kiçik kvadratlar üsulu aparılıb.

Azərbaycan, KƏDƏŞ-ə üzv ölkələr və İraqın 2013-2020-ci illər üçün yekun ÜDM-nin proqnoz göstəricilərinin inkişaf dinamikası düz xətt tənliyinə müvafiq gəlir (Şəkil 3.1).

Şəkil 3.1. KƏDƏŞ-ə üzv ölkələr və İraqın ÜDM-nin proqnoz göstəricilərinin dinamikası

KƏDƏŞ-ə üzv ölkələr və İraqdan olan idxalın proqnoz göstəriciləri sırf “anti-gravitasiya modelinə” tabe olur (Cədvəl 3.7).

Cədvəl 3.7

KƏDƏŞ-ə üzv ölkələr və İraqa ixracın proqnoz göstəriciləri

Ölkələr	İXRAC (min dollar)							
	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Bəhreyn	319,7	370,8	425,6	484,3	546,7	613	683	756,8
BƏƏ	21198,1	24588,2	28229,7	32122,5	36266,7	40662,2	45309,1	50207,4
Küveyt	43,6	50,6	58,1	66,1	74,6	83,7	93,2	103,3
Oman	2502,5	2902,6	3332,3	3791,7	4280,7	4799,4	5347,8	5925,8
Qətər	623,1	722,8	829,8	944,2	1066,1	1195,3	1331,9	1475,9
SƏ	4578,5	5310,6	6096,9	6937,5	7832,3	8781,4	9784,8	10842,5
İraq	214864,3	249239,1	286163,4	325637,2	367660,6	412233,4	459355,9	509027,8

Yəni məsafə qarşısındakı əmsalın ucdantutma müsbək işarəyə malikdir. Bu da idxalın sərfəli olmamasına dəlalət edir. Lakin onu dayandırmaq barter əməliyyatını aradan qaldıra bilər və bununla da ixrac azalar və yekunda bu ölkələrlə xarici ticarət əlaqəsi təhlükə qarşısında qalar. Azərbaycan tərəfdən idxalı davam etdirməyin arxasında beynəlxalq iqtisadi münasibətləri gücləndirmək siyasəti də dayana bilər. Digər tərəfdən, bu ölkələrdən olan idxal mallarına daxili bazarda tələbin aşağı olmaması faktoru da öz rolunu oynaya bilər

Adı çəkilən ölkələrlə idxalın qavitasiya modelini tam əksinə getməsi, ixracın determinasiya əmsalını çox zəif olmasına baxmayaraq, idxal ilə ixracın cəbri cəmin-

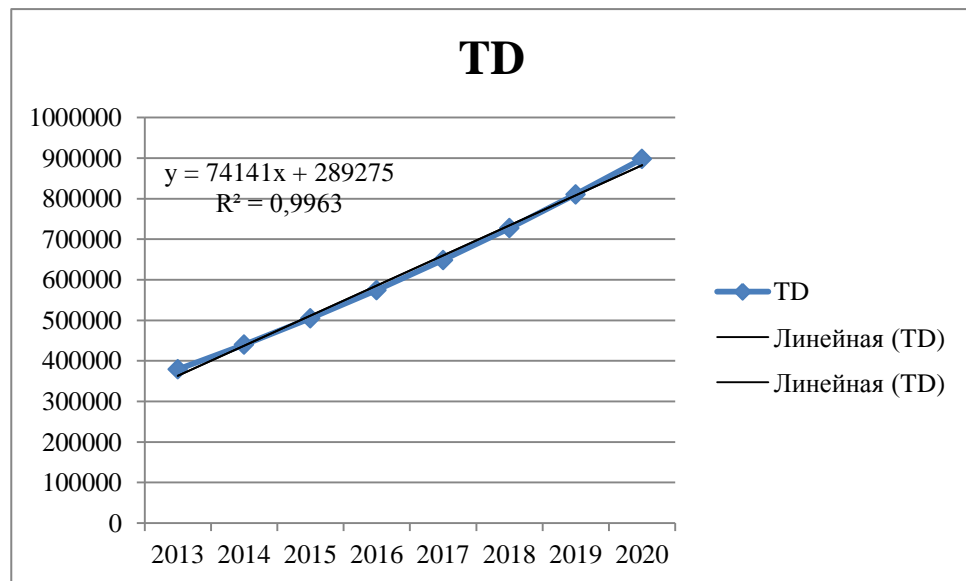
dən ibarət olan ticarət dövriyyəsi modelə tam uyğun gəlməklə bərabər determinasiya əmsalı 0,44399 ətrafında yerləşir ki, bu da əlaqə gücünün zəif olduğunu üzə çıxardır (Cədvəl 3.8).

Cədvəl 3.8

KƏDƏŞ-ə üzv ölkələr və İraqla ticarət dövriyyəsinin proqnozları

Ölkələr	Ticarət dövriyyəsi (min dollar)							
	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Bəhreyn	465,3	539,7	619,5	704,9	795,8	892,2	994,1	1101,5
BƏƏ	139080	161322,4	185213,9	210754,6	237944,5	266783,4	297271,5	329408,8
Küveyt	625,6	725,6	833,1	948	1070,3	1200	1337,2	1481,7
Oman	2654,4	3078,7	3534,5	4021,8	4540,5	5090,6	5672,2	6285,3
Qətər	6158,4	7143,4	8201,4	9332,5	10536,5	11813,7	13163,8	14587
SƏ	14910,6	17294,6	19855,4	22592,9	25507,1	28598	31865,7	35310,1
İraq	215263,5	249702,1	286695	326242,1	368343,6	412999,3	460209,2	509973,5

2013-2020-ci illər üçün yekun ticarət dövriyyəsinin inkişaf dinamikasında xətti-lik özünü 99,63% saxlayır. Hesablanmış proqnoz göstəriciləri aşkar edir ki, KƏDƏŞ-ə üzv ölkələr və İraqla 35,7%-i idxal və 64,3%-i ixrac təşkil etməklə ticarət dövriyyəsi 2020-ci ilə 900,2 mln dollar olacaqdır (Şəkil 3.2).

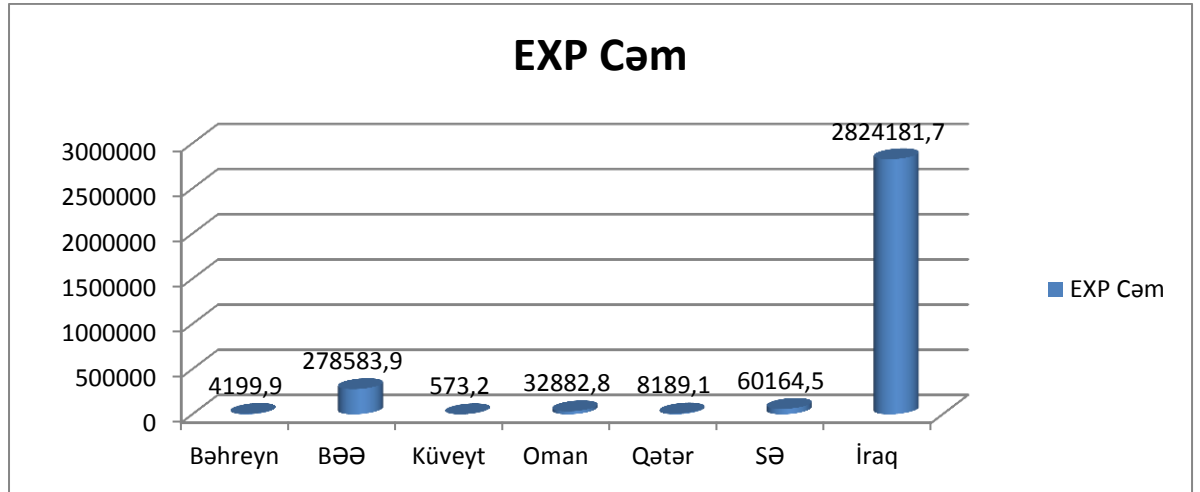

Şəkil 3.2. KƏDƏŞ ölkələri və İraqla ticarət dövriyyəsi proqnozları

Alınmış nəticələrə istinadən ticarət dövriyyəsinin ən böyük axını - 510,0 mln dollar İraqa yönələcəkdir. Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri siyahıda 329,4 mln dollarla ikinci, Səudiyyə Ərəbistanı isə 35,3 mln dollar həcmə üçüncü olacaqdır (Şəkil 3.3).

İxracın ən böyük həcmi - 509,0 mln dollar İraqa yönələcəkdir. Birləşmiş Ərəb

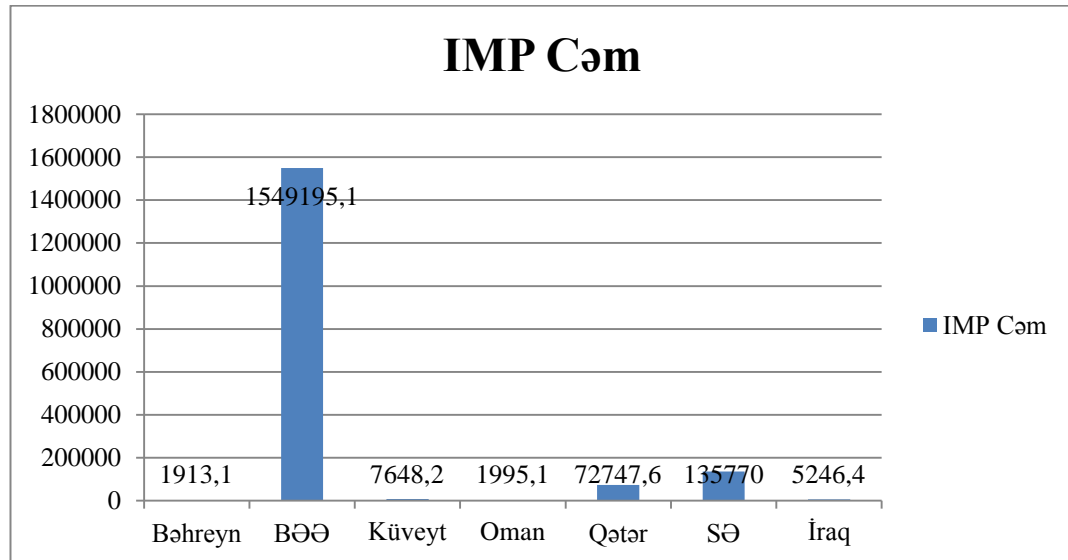
Əmirliklərinə 50,2 mln dollar, Səudiyyə Ərəbistanının isə 10,8 mln dollar mal göndəriləcəkdir.

Şəkil 3.3. Ticarət dövriyyəsi axınının bölgüsü

Baxılan modelin tələbinə uyğun olaraq Birləşmiş Ərəb Əmirliklərindən 279,2 mln dollar, Səudiyyə Ərəbistanından 24,5 mln dollar, Qətərdən isə 13,1 mln dollar mal alınacaqdır (Şəkil 3.4).

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ən zəif göstəricilər siyahısında Bəhreyn həm ticarət dövriyyəsi (6,1 mln dollar) və həm də idxal (1,9 mln dollar), Küveyt isə ixracda (0,6 mln dollar) axırıncı yerə qərarlaşıblar.

Şəkil 3.4. Ticarət dövriyyəsindən daxilolmanın bölgüsü

KƏDƏŞ-ə üzv ölkələr və İraqla sərbəst ticarət zonasının yaradılması təçəbbüsü ilə çıxış etmək olar. Layihə əgər həyata keçmiş olarsa, Şərqi Avropa ilə yaxın əlaqəyə girmək məqsədilə digər Yaxın Şərq dövlətləri və İran da qoşulmağa can atmış olarlar.

Bu zaman regionda böyük bir əhatə edən integrasiya qrupu meydana gələr ki, bu da ticarət əlaqələrinin güclənməsinə təkan verər və regionda praktik baxımdan çox əhəmiyyətli mühit yaranar.

3.2. Azərbaycanla Ərəb ölkələri arasında xarici iqtisadi əlaqələrin inkişafında beynəlxalq investisiya axınlarından istifadənin rolu

İqtisadi ədəbiyyatda xarici iqtisadi əlaqələr bəzən bir ölkə və digər milli təsərrüfat subyektləri arasında resursların axını zamanı yaranan iqtisadi münasibətlər sistemi kimi şərh edilməklə, “bir ölkə ilə başqa bir ölkə (ölkələr)” arasında aparılan ikitərəfli əlaqələr kimi təqdim olunur [131, s. 189]. Bəzən isə xarici iqtisadi əlaqələr iqtisadiyyatın bütün sahələrində beynəlxalq əməkdaşlığın və onların subyektlərinin müxtəlif formalarının kompleks bir sistemi olaraq verilir [63, s. 4].

Rus iqtisadçıları İ.V.Kovaleva və Y.V.Xrenova isə, xarici iqtisadi əlaqələri malların mübadiləsi, elmi və texniki əməkdaşlıq, istehsal əməkdaşlığı, ixtisaslaşma, birgə müəssisə və xidmətlərin göstərilməsini əhatə edən təsərrüfat, ticari, beynəlxalq siyasi əlaqələr kimi izah edirlər [87, s. 8].

Bizim fikrimizcə, xarici iqtisadi əlaqələrin tərifinidaha düzgün və məzmunca xeyli aydın ifadə edən İ.V.Kovalyova, Y.V.Xrenovadır. Bu müəlliflərin baxımından, xarici iqtisadi əlaqələr təkcə iqtisadi deyil, həm də iqtisadi-siyasi xarakterə malikdir. Siyasi əlaqələr daim birbaşa və ya dolayısı ilə iqtisadi münasibətlərə təsir edir ki, bu da təsərrüfat subyektlərinin müxtəlif siyasi və iqtisadi məqsədlərin əldə olunması nəticələrinə də birbaşa təsir gücünə malikdir.

Beləliklə, bu anlayışların iqtisadi təbiəti və mahiyyətinə bir çox nöqtəyi-nəzərlər mövcuddur ki, bunların da mahiyyəti və əhəmiyyəti iqtisadi məktəblərin və istiqamətlərin bir çox nümayəndələri tərəfindən müəyyən edilmişdir.

Belə ki, merkantilist doktrina nümayəndələri hesab edirlər ki, dövlət başqa dövlətlərlə əlaqələr vasitəsilə maksimum faydalara nail olmalı və bu faydaları digər ölkə-

lər hesabına almaq lazımdır, bu zaman dövlətə, siyasi maraqları tələb olunduğu halda, öz korporasiyalarının xarici fəaliyyətinə səmərəli nəzarət etmək lazımdır. Belə hallarla Amerika Birləşmiş Ştatlarının təcrübəsi xüsusilə zəngindir.

Xarici iqtisadi əlaqələr bir sistemdir, siyasi, iqtisadi, təşkilati, hüquqi və mədəni əlaqələr daxil olmaqla, dövlətlərarası münasibətlərin həyata keçirilməsinin istiqamətlərini, metodlarını, formalarını, vasitələrini). Dövlətlərarası münasibətlər iqtisadi inkişafa nail olmaq, investisiya cəlb etmək, ixracı artırmaq üçün əməkdaşlıq edir ölkədə məhsulların tələbatının olmaması, işsizlik səviyyəsinin azaldılması, investisiya imkanlarının yaxşılaşdırılması, potensial sərvətlərin istifadəsinin optimallaşdırılması, ümumiyyətlə, cəmiyyətin rifahının artmasına səbəb olur.

Ərəb ədəbiyyatında "xarici iqtisadi əlaqələr" kateqoriyası yoxdur. Lakin, A.A.Şarar, N.J.Hassanein, M.El Beblawi, V.H.Al Aga, S. Abu Mudalala, M.A.Al Kafra, A.H.Quraishi kimi bir sıra ərəb alimləri tərəfindən «تصانيف الدول يادية» ifadəsi istifadə edilir ki, bunun da tərcüməsi "beynəlxalq iqtisadi münasibətlər" anlamına gəlir. R.I.Xasbulatov, V.A.İsayev, A.O.Filonik, L.V.Şkvarya, V.A.Meliantsev, A.V.Fedorchenko, L.L.Fituni kimi bir çox alimlərin elmi əsərlərində isə bunun əksinə olaraq, müxtəlif mənalı "Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər" və "Xarici iqtisadi əlaqələr" kimi iki kateqoriyadan istifadə olunur.

Ərəb alimi M.M.Şəfinin fikrincə, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərə beynəlxalq investisiya, beynəlxalq ticarət kimi sahələrdə iki ölkə arasında və ya bir sıra müxtəlif ölkə qrupları arasında həyata keçirilən əlaqələr və iqtisadi fəaliyyətlərdir[133]. Bu halda, "beynəlxalq iqtisadi münasibətlər" kateqoriyasına aid Ərəb tərifini Rusiyanın "xarici iqtisadi münasibətlər" kateqoriyasına aid tərifini ilə üst-üstə düşür.

H.F.Azayniyə görə, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərmüxtəlif ölkələr və iqtisadi qruplar arasında müxtəlif fəaliyyət növlərinin qarşılıqlı əlaqələri və təsiri, eləcə də transmilli şirkətlərin, beynəlxalq iqtisadi təşkilatların, Ticarət və İnkişaf üzrə Birləşmiş Millətlər Konfransının və ÜTT-nin fəaliyyətidir. BİM, xüsusilə də beynəlxalq valyuta-maliyyə sisteminin tədqiqatlarına və idarə edilməsinə, xarici borcun qlobal iqtisadi böhranına, həm də transmilli şirkətlər fenomeninə və üçüncü dünya ölkələrinin bazarlarına çıxış imkanlarına böyük diqqət yetirməklə, iqtisadi münasibətlərin öy-

rənilməsini özündə ehtiva edir. BİM həm də “kreditor ölkələrə münasibətdə idxal ölkələrində xarici yardım və onun nəticələrinin öyrənilməsi ilə məşğul olur” [56]. İqtisadi ədəbiyyatda qeyd edildiyi kimi, bu tərif “beynəlxalq iqtisadi münasibətlər”in tərifini ilə üst-üstə düşür.

“Xarici iqtisadi əlaqələr” və “beynəlxalq iqtisadi münasibətlər” anlayışları haqqında müxtəlif elmi fikirlərin müqayisəli təhlili göstərir ki, “BİM subyektləri” anlayışı “XİƏ subyektləri” anlayışına nisbətən daha genişdir. XİƏ subyektləri dedikdə, əsasən dövlətlər başa düşülürsə, BİM subyektləri altında isə təkcə dövlətdəyil, həm də TMK və beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar başa düşülür. Bu baxımdan, terminologiya sahəsində elmin inkişafı üçün, bizim fikrimizcə, qabaqcıl dünya təcrübəsindən istifadə etməkləiki termindən: “xarici iqtisadi əlaqələr” və “beynəlxalq iqtisadi münasibətlər” kimi terminlərdən istifadə etmək məsləhətdir.

Belə bir yanaşma aşağıdakılarla əlaqədar hər bir ölkə tədqiqatçıları üçün müsbət təsir göstərə bilər:

- biliklərin genişləndirilməsi;
- ölkələr arasında xarici iqtisadi əlaqələr sahəsində iqtisadi tədqiqatların asanlaşdırılması;
- xarici iqtisadi əlaqələrlə bağlı iqtisadi terminlərin azərbaycandan ərəbcəyə və əksinə tərcüməsinin səmərəliliyinin və dəqiqliyinin artırılması.

Tədqiqat prosesinin effektivliyinin qiymətləndirilməsini xarakterizə edən göstəricilərin müəyyənləşdirilməsi problemlərinə N.S. Attokurovanın elmi işləri həsr olunmuşdur. O öz tədqiqatının nəzəri əsasında aşağıdakıları siyahıya daxil edir: mal və xidmətlərə ixrac və idxal kvotaları; xarici ticarətin əmtəə və coğrafi quruluşu; ölkənin kapital, əmək və texnologiyanın beynəlxalq hərəkətində iştirakı; milli iqtisadiyyatın açıqlığı dərəcəsi [62].

Məlum olduğu kimi, xarici iqtisadi əlaqələr sahəsində əsas prinsiplərdən biri beynəlxalq investisiya axınları vasitəsi ilə ölkə iqtisadiyyatına xarici investisiyaların cəlb edilməsi və milli iqtisadi inkişafa yönəldilməsinin təmin olunmasıdır.

Azərbaycanın daxili resursların istifadəsi sahəsində seçmiş olduğu strategiya onun dünya maliyyə bazarında fəal iştirak etməyinə böyük imkanlar açdı. Əsas vəzifə

daxili inkişafı təmin etmək üçün xarici investisiyaların fəaal cəlbi ilə yanaşı xarici ölkələrdə rentabelliği yüksək olan investisiya layihələrində iştirak etmək və investisiya bazarında fəallığı artırmaqla milli iqtisadiyyatın strateji və dominant sahələrin tərəqqisini təmin etmək məqsədi qoyuldu.

Dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonrakı ilk illərdə ölkəmizdə baş verən ümummilli xarakterli kataklizmlərin nəticəsi olaraq 1991-1993-cü illərdə iqtisadiyyatda investisiya fəallığı çox aşağı düşmüş, əsas kapitalla investisiya qoyuluşu 1990-cı ilin səviyyəsinin 26,6%-ni təşkil etmişdir və nəticədə investisiya fəaliyyəti əhəmiyyətli dərəcədə zəifləmişdir. Yalnız 1993-1995-ci illərdə ictimai-siyasi sabitliyin bərpa olunması, nüfuzlu xarici şirkətlərlə “Əsrin müqaviləsi” adlanan neft müqavilələrinin imzalanması investisiya fəaliyyətinin dirçəlməsinə və yeni məzmununda inkişafına səbəb oldu. Artıq 1996-cı ildə, yəni “Əsrin müqaviləsi”ndən iki il sonra əsas kapitalla investisiyalar 2005-ci ilə nisbətən 2,1 dəfə artdı. 1997-ci ildə əsas kapitalla investisiyaya görə Azərbaycan MDB ölkələri arasında birinci olaraq 1990-cı ilin səviyyəsinə çatdı. 2004-cü ildə 1995-ci ilə nisbətən əsas kapitalla investisiyaların indeksi Belarusda 2 dəfə, Qazaxıstanda 4,4 dəfə, Rusiyada 1,2 dəfə, Ukraynada 1,9 dəfə olduğu halda Azərbaycanda 19 dəfə olmuşdur. 2000-ci ildə bu göstərici 1995-ci ilin capital qoyuluşlarından 25,5 dəfə çox olmuşdur.

Daxili investisiyalar bütünlüklə birbaşa investisiyalar kimi əsas kapitalla sərf edilirsə, xarici investisiyaların xeyli hissəsi, yəni 35%-ə qədəri portfel investisiyalarıdır. Son illər onların həcmi və xüsusi çəkisi xeyli yüksəlmişdir. Xarici investisiyaların bu xüsusiyyəti müəssisələrin və bankların qiymətli kağızlarının alınmasına xarici investorların marağının artması ilə izah edilir. 1996-2006-cı illərdə ölkə iqtisadiyyatına cəlb olunan xarici investisiyaların məbləği 24157,3 milyon manat və ya ümumi investisiyaların 70,6%-nin təşkil etmişdir. Bu da Azərbaycanda xarici investorlar üçün əlverişli iqtisadi şəraitin yaradılmasını göstərir. Onlar yüksək gəlirli sahələrdə, əsasən neft-qaz, qara və əlvan metalurgiya, yeyinti və tikinti materialları sənayesində, plasmas məmulatları istehsalında, telekommunikasiya və nəqliyyat sektorlarında işləyirlər. Onlar mədənçixarma sənayesində hasilatın pay bölgüsü əsasında fəaliyyət göstərir. İlk mərhələdə müəyyən qədər investisiya qoymaqla sonrakı illərdə ölkədə əldə

etdikləri mənfəəti reinvestisiya üçün istifadə edirlər. Xarici investorlar üçün investisiyalardan əldə edilən mənfəətin xaricə köçürülməsi qanunvericiliklə liberallaşdırılmışdır ki, buda stimullaşdırıcı rol oynayır. Neft-qaz sektorunda xarici investorlar üçün əhəmiyyətli vergi güzəştləri də müəyyən edilmişdir.

Güclü iqtisadi potensiala malik olan Azərbaycan yuksək tribunalardan əlverişli investisiya məkanı olduğunu bəyan etdi və birbaşa xarici investisiyaların toxunulmazlığını təmin etmək öhdəliyini üzərinə götürdü. Ölkə daxilində siyasi sabitliyin bərqərar və dövlət idarəetmə strukturunun güclü olması investorları ruhlandırmaqla yanaşı müəyyən təminat da yaratdı.

Ölkəmizdə xarici və birgə müəssisələrin fəaliyyəti «Xarici investisiyaların qorunması haqqında» (15 yanvar 1992) və «İnvestisiya fəaliyyəti haqqında» (13 yanvar 1995) Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə tənzimlənir. Qanun xarici investisiya qoyulmuş müəssisələrin yaradılması və fəaliyyəti ilə bağlı, o cümlədən müəssisənin qeydiyyatı, törəmə müəssisələrin və filialların yaradılması, istehsal olunmuş məhsulun satışı və ixracı ilə əlaqədar tənzimləmə məsələlərini əhatə edir. «İnvestisiya fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul olunduqdan sonra respublika iqtisadiyyatına Asiya və yaxın Avropa ölkələrinin investisiya axını başladı. Qanun, Azərbaycan Respublikasının ərazisində xarici investorların pay iştirakı ilə müəssisələr, tamamilə xarici investora məxsus olan müəssisələr və xarici hüquqi şəxslərin nümayəndəlikləri yaradılmasına və fəaliyyət göstərməsinə imkan verir. Xarici investisiyalı müəssisələr səhmdar və məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlər və digər təsərrüfatçılıq formaları şəklində yaradılır.

Birgə müəssisələrin yaradılması Azərbaycan iqtisadiyyatına investisiya qoyuluşunu və keyfiyyətli məhsul istehsalını təmin etməsi baxımından çox əlverişlidir. Bununla yanaşı, istehsal xərclərinə qənaət edərək istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsinə nail olunur, xarici tərəfdaşların istehsal və idarəetmə təcrübəsi yerli iştirakçıların sərbəst iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olmasında mühüm rol oynayır. Ona görə də, ilk növbədə yerli iştirakçıların maraqları qorunmalı, onların fəaliyyətinin səmərəli nəticəsinin təmin edilməsinə şərait yaradılmalıdır. Birgə müəssisələr və xarici firmalar tərəfindən Azərbaycan iqtisadiyyatına qoyulan investisiyanın həcminə görə Türkiyə,

ABŞ, İran, Almaniya, Rusiya, Böyük Britaniya, Birləşmiş Ərəb Əmirliyi, İsveçrə, İtaliya, Norveç, Yaponiya mühüm rol oynayırlar. Onların arasında xarici investisiyaların həcminə görə Türkiyə birinci yeri tutur.

Bütünlüklə ölkəmizdə xarici-iqtisadi əlaqələri səmərəli təşkil etmək üçün Azərbaycanın iqtisadiyyatını sürətlə inkişaf etdirərək, ilk növbədə elm tutumlu sənaye sahələrini inkişaf etdirmək lazımdır.

Xəzərin Azərbaycan sektorunun dərin sulu hissəsindəki “Azəri”, “Çıraq” və “Günəşli” yataqlarının istismarı üzrə xarici neft şirkətləri ilə 20 sentyabr 1994-cü il tarixində hasilatın pay bölgüsü formasında əməkdaşlıq sazişi imzalanmışdır. Sonrakı dövrlərdə Azərbaycanla xarici şirkətlər arasında 27 saziş imzalanmışdır ki, bunlardan 15 saziş Xəzərin Azərbaycan sektorunu, 12 saziş isə quru sahələrini əhatə edir. Bu sazişlərdə ölkəmizin tərəfmüqabilləri dünyanın 21 ölkəsini, o cümlədən ABŞ, Kanada, Rusiya, Böyük Britaniya, Fransa, İtaliya, Norveç, Türkiyə, İran, Yaponiya, Çin, Koreya ölkələrini təmsil edən 43 şirkətdir. Proqnozlara görə imzalanmış sazişlər çərçivəsində karbohidrogen resurslarının kəşfiyyatına, işlənməsinə və nəqlinə ümumi sərmayə qoyuluşu 100 mlrd. ABŞ dolları civarında olacaqdır.

Dissertasiya tədqiqatları çərçivəsində Azərbaycan iqtisadiyyatına ərəb ölkələrindən investisiya qoyuluşunun reqressiya tənlikləri qurulmuşdur. Məsələn, dəyişənlər arasındakı reqressiya asılılığının xətti reqressiyaya formasında 2001-2012-ci illərdə Birləşmiş Ərəb əmirliyindən daxil olmuş birbaşa xarici investisiyaların həcminə təsir edən amillərin müəyyən edilməsində dörd dəyişənli hala baxılmışdır. Hesablamalarla dörd dəyişənli müvafiq xətti reqressiya tənliyinin həllindən reqressiya əmsallarının aşağıdakı ədədi qiymətləri tapılmışdır:

$$a_0=-230,764; a_1=1,006; a_2=1,037; a_3=0,241; a_4=2,491$$

Beləliklə, qurulmuş xətti reqressiya tənliyi aşağıdakı kimi olacaq:

$$Y=-230,764+1,006x_1+1,037x_2+0,241x_3+2,491x_4$$

Tənlikdən a_0 əmsalı modulca ən böyük xüsusi çəkiyə malikdir və tənliyin başlanğıc vəziyyətini müəyyən edir. Korrelyasiya analizinin qiymətləndirmələrinə əsasən əmsalların keyfiyyət analizindən məlum olur ki,

- maliyyə kreditlərinin 1 vahid artımı xarici investisiyaların ümumi məbləğini

1,006 dəfə artıracaq;

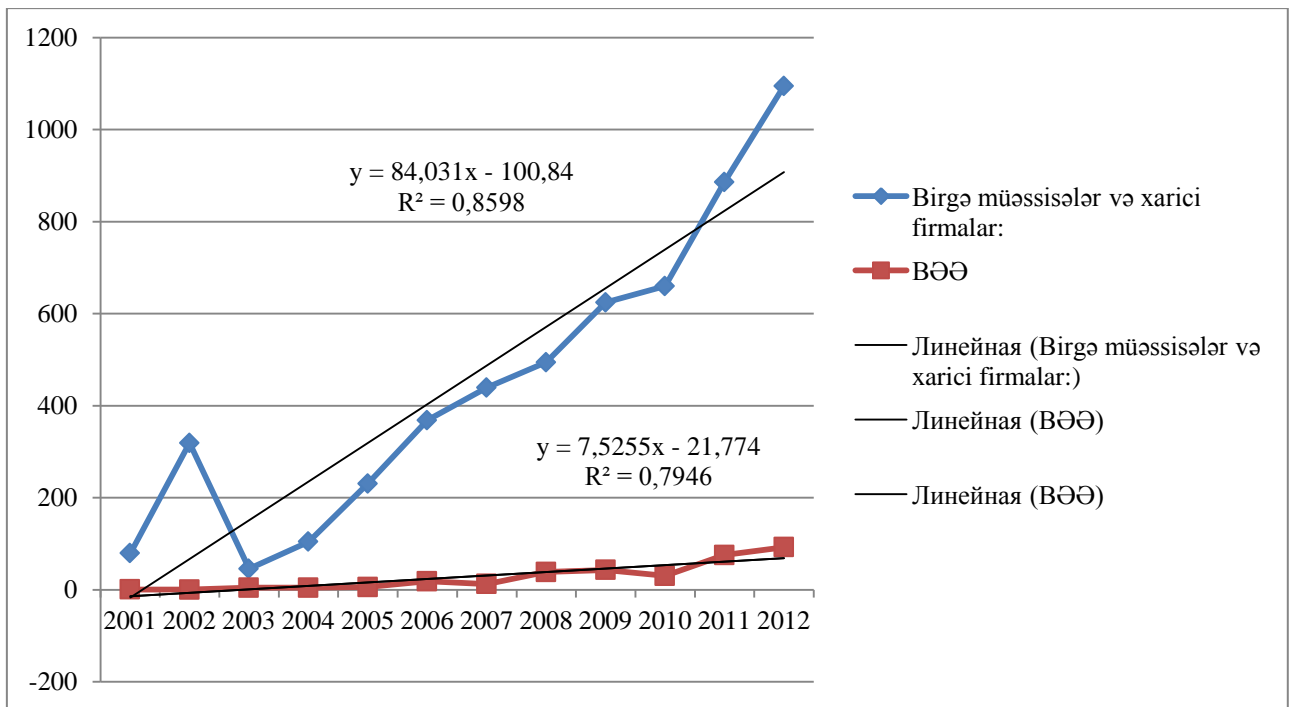
- neft sənayesinə qoyulmuş investisiyaların 1 dollar artımı xarici investisiyaların ümumi məbləğini 1,037 dəfə artıracaq;

- neft bonusunun 1dollar artımı xarici investisiyaların ümumi məbləğini 0,241 dəfə artıracaq;

- birgə müəssisələr və xarici firmalara qoyulmuş investisiyalar 1 vahid artımı xarici investisiyaların ümumi məbləğini 2,491 dəfə artıracaqdır.

R kvadrat = 0,9909 olduğu üçün dəyişənlər arasında möhkəm asılılıq mövcuddur və alınan xətti tənliyin adekvatlığı yüksəkdir.

Ərəb ölkələrindən daxil olan investisiyaların dinamikasına nəzər saldıqda aydın olur ki, son 3 ildə azalma meyli müşahidə olunur. Bu mənfi meyli aradan qaldırmaq üçün xarici iqtisadi münasibətlərdə daha modern priyomlardan istifadə etməyə zərurət yaranır. Bütün bunlarla yanaşı xarici investisiyaların qarşılıqlı qoyuluşu zamanı bir sıra məsələləri də nəzərə almaq vacibdir:

Şəkil 3.5. Azərbaycan investisiyada BƏƏ-nin payının dəyişmə dinamikası

1. Yaradılan müəssisə və firmalarda investisiyaların bir variantı yeni texnologiyaların gətirilməsi və istifadəyə verilməsidir. Yaxın Şərqi ərəb ölkələri ilə qarşılıqlı investisiya əlaqələrində bu variant daxili ellmtutumlu resurslar baxımından öz həllini yaxın onilliklərdə tapa bilər. Problemin həlli milli iqtisadiyyatın texniki və texnoloji

bazasının təkmilləşdirilməsi və restrukturizasiya ilə əlaqədardır. Azərbaycanda aparılan bu yönümlü dövlət siyasəti böyük ümidlər yaradır.

2. Ümumilikdə, milli iqtisadiyyata ərəb ölkələri (Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri və Səudiyyə Ərəbistanı) tərəfindən qoyulan investisiyalar üçün yeni sahələr müəyyənləşdirilməlidir. Beləki, kapitalın uzunmüddətli dövr üçün bir sahədə qalması rentabelliği aşağı salır. Hesab edirik ki, Dövlət səviyyəsində xarici investisiyaların istiqamətləndirilməsi və digər sahələrə keçirilməsi üçün xüsusi iqtisadi layihələr və proqramlar hazırlanmalıdır. Bunun əsas məqsədi investorlar üçün strateji maraqların (mənfəətlik, əlverişli mühit, iqtisadi təhlükəsizlik) təmin edilməsi, Azərbaycan iqtisadiyyatının diversifikasiyalı olmasını təsdiq etməkdir.

3. Azərbaycan ilə ərəb ölkələri (əsasən Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri) arasında müəyyən qarşılıqlı investisiya əlaqələri vardır. Lakin, Azərbaycanın ərəb ölkələrinin iqtisadiyyatına qoyduğu investisiya yox dərəcəsindədir. Belə birtərəflilik investisiya idxalını təmin etməklə yanaşı Azərbaycan üçün investisiya fəaliyyətinə stimulaşdırıcıdır. Azərbaycanın xarici ölkələrdə investisiya qoyma imkanları getdikcə artır (məsələn son dövrlərdə Türkiyə iqtisadiyyatında capital yönəldilmiş investisiyalar). Bu həm də milli, sahibkarların integrativ halda xarici bazarlara çıxması mümkünlüyünü təsdiq edir.

3.3. Azərbaycanla KƏDƏŞ ölkələrinin iqtisadi əməkdaşlığının perspektivləri və əsas istiqamətləri

Çağdaş dünya təcrübəsində bir sıra inteqrasiya birlikləri, o cümlədən Aİ, ASEAN və s. haqqında kifayət qədər geniş araşdırmalar və qiymətləndirilmələr mövcuddur. Lakin təəssüfki, Yaxın Şərq və Mərkəsi Asiya geoiqtisadi sərhədləri daxilində kvazi-inteqrasiya qruplaşmasının yaranmasının perspektivliyi əksəriyyətin diqqətini cəlb etmədiyindən indiyə kimi, müxtəlif sürətli inteqrasiya kontekstində, demək olar ki, tədqiqat aparılmayıb. Eyni zamanda hesab edirik ki, bu kifayət qədər geniş və resursla zəngin coğrafiyada, Şimal-Cənub və Şərq-Qərb istiqamətli böyük iqtisadi-

coğrafi əhəmiyyətə malik nəqliyyat dəhlizlərin mövcudluğu müxtəlif formatlı regional inteqrasiya qruplarının yaranmasını şərtləndirir.

KƏDƏŞ ilə inteqrasiya əlaqələrini hesabına İƏT əlavə resurslar əldə etmiş olar. Bu resurslar ərazinin sosial-iqtisadi problemlərinin həllində əsaslı rol oynaya bilər. Yeni kvazi birlik Azərbaycanın iqtisadi inkişafına təkan verərək onu sürətləndirər, Yaxın Şərq və Mərkəzi Asiya regionunda iqtisadi mövqeyini möhkəmləndirər.

Yaxın Şərq və Mərkəzi Asiya ölkələrinin inteqrasiya prosesi müxtəlif sürətli rejimlərdə baş verir ki, onların da istər maliyyə və istərsə də ticarət sferasında liberallaşma tempi eyni deyil. Bu İƏT və KƏDƏŞ sərbəst ticarət zonası çərçivəsində götürülmüş öhdəliklərdən çox asılıdır.

Aparıcı ölkələrdə baş verən iqtisadi situasiyaların qonşu dövlətlərə təsiri müxtəlif ölkələrin əmin-amanlıq davamlı və harmonik inkişafına nail olmaq üçün dövlətin iqtisadi və maliyyə siyasətinin kordinasiya olunması zərurətini ortaya çıxardır. KƏDƏŞ ölkələri, İraq və İƏT inteqrasiyası (KƏDƏŞİİƏT) üçün B.Balassaya görə, iqtisadi inteqrasiyanın mərhələlərinin klassik sxemindən “ticarət inteqrasiyası” üçün sərbəst ticarət zonası və gömrük ittifaqına baxmaq olar [148].

Müasir ixracın genişləndirilməsi məsələsi təsərrüfatın inkişafına dair məsələlərin həllində ən mərkəzi yerlərdən birini tutur. İxracın istehlak mallarının və avadanlıqların idxalının zəruri tədiyyəsi ilə bağlı valyuta vəsaitlərinin əsas mənbəyi olmasının birbaşa əhəmiyyəti, ixracın sənayeləşməsi və diversifikasiyasının iqtisadadiyyatın strukturunun modernləşməsinə stimullaşdırıcı təsiri, iqtisadi tərəqqinin sürətləndirilməsi, ixracın artımı və onun rəqabətə davamlılığının yüksəldilməsi arasında qarşılıqlı əlaqə olduğunu müəyyən edir.

2010-2014-sü illərdə KƏDƏŞ-nin ixracı 661,7 milyard dollardan 1024,6 milyarda çatmışdır (Cədvəl 3.9).

Cədvəl 3.9

2010-2014-cü illərdə FKƏDƏŞ ölkələrinin ixracı, mln. ABŞ dolları ilə

Ölkələr	2010	2011	2012	2013	2014
Bəhreyn	14971	19650	19768	20927	20470
Küveyt	69978	102103	118912	115034	108863
Oman	36601	47092	52138	56429	48466
Qətər	74965	114448	132962	136855	134250

Səudiyyə Ərəbistanı	251143	364699	388401	375933	353510
BƏƏ	214000	302000	349000	379000	359000
CƏMİ	661658	949992	1061181	1084178	1024559

Mənbə: United nations conference on trade and development, Statistics / <http://unctadstat.unctad.org>

Bu göstərici İƏT-nu 2005-ci ildə 2 dəfə, 2012-ci ildə isə 3 dəfə üstələyir. KƏDƏŞ ölkələrindən ən güclü ixracatçı Səudiyyə Ərəbistanı və Birləşmiş Ərəb Əmirlikləridir. İƏT-da liderlik Türkiyə və İrana məxsusdur. Digər inkişaf etməkdə olan ölkələr qrupu ilə müqayisədə Körfəz ölkələri ümumdünya ixracındakı payının artımına görə müsbət stabil dinamika nümayiş etdirirlər. Artım tempi karbohidrogenlərin ixracının və qiymətlərinin artması ilə çoxalıb. Ümumiyyətlə, XXI əsrin birinci on illində həm İƏT və həm də KƏDƏŞ ölkələrinin beynəlxalq ticarətdə rolunun artması və iqtisadiyyatlarının açıqlığının artması özünü biruzə verir.

Cədvəl 3.10

Dünya neft ixracında pay (%)

Subyektlər	2010	2011	2012	2013	2014
KƏDƏŞ	4,45	4,19	4,33	5,19	5,77
İraq	0,37	0,33	0,34	0,45	0,51
İƏT	2,57	2,24	2,25	2,42	2,37
KƏDƏŞİİƏT	7,38	6,77	6,93	8,06	8,66

Mənbə: United nations conference on trade and development, Statistics / <http://unctadstat.unctad.org>

KƏDƏŞ ölkələrinin 2010-2014-cü illərdə dünya ixracında payı 4,45%-dən artaraq 5,77%-ə çatıb (Cədvəl 3.10). İƏT-da da artım meylinin olmasına baxmayaraq KƏDƏŞ-dən 2 dəfə geridə qalması nəzərə çarpır. KƏDƏŞ-nin ixracının 80%-ni karbohidrogenlər təşkil edir. İƏT-nun neft-qaz ölkələrində də analoji vəziyyəti müşahidə olunur. Ticarət balansını ölkənin mal və xidmətlərinin xaricdə rəqabətqabiliyyətliyini göstərir. Cədvəldən görüldüyü kimi neft və qaz istehsal edən ölkələrin ticarət balansını müsbətdir. Mənfi balans ancaq İƏT ölkələrində müşahidə olunur. İƏT birliyi son illərdə müsbət balans nümayiş etdirir. KƏDƏŞİİƏT-nun müsbət balansa malik olmasını KƏDƏŞ təmin edir.

2010-2014-sü illərdə KƏDƏŞ-nin idxalı 350,0 milyard dollardan 539,5 milyarda çatmışdır (Cədvəl 3.11). Bu göstərici İƏT ilə demək olar ki, eyni tərtibdəndir.

KƏDƏŞ ölkələrindən ən güclü idxalçı Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri və Səudiyyə Ərəbistanıdır. İƏT-da liderlik Türkiyə digərlərini xeyli arxada qoyan vahid liderdir.

Cədvəl 3.11

2010-2014-cü illərdə FKƏDƏŞ ölkələrinin idxalı, mln. ABŞ dolları ilə

Ölkələr	2010	2011	2012	2013	2014
Bəhreyn	12260	12730	12830	14360	13910
Küveyt	22675	25090	27259	29403	33270
Oman	19973	24019	28636	34965	30717
Qətər	23240	29888	34200	34900	36600
Səudiyyə Ərəbistanı	106863	131586	155593	168181	163000
BƏƏ	165000	203000	226000	251000	262000
CƏMİ	350011	426313	484518	532809	539497

Mənbə: United nations conference on trade and development, Statistics / <http://unctadstat.unctad.org>

Göründüyü kimi, xarici ticarət dövriyyəsində müsbət saldo mövcuddur.

Xarici iqtisadi əlaqələri xarakterizə edən heç də az əhəmiyyətli olmayan göstərici iqtisadiyyatın açıqlığıdır. Bu göstərici ixrac və idxal kvotalarının ölçüsündən bir-başına asılıdır, öz növbəsində, əmtəə və xarici ticarət əməliyyatlarının coğrafi strukturunun formalaşmasını müəyyən edir. Ümumiyyətlə, kifayət qədər uzun müddət nəzəriyyədə qeyd olunurdu ki, əgər xarici ticarət kvotası 10%-dən artıq olarsa, ölkənin iqtisadiyyatı açıq hesab olunur, lakin ikitərəfli münasibətlərin inkişaf dinamikası və dünya milli iqtisadiyyatları arasında inteqrasiya proseslərinin gücləndirilməsi xarici ticarət məhdudiyyətlərinin yuxarı limitinin formalaşması ilə bu müddədə dəyişiklik edilib. Öz növbəsində, bu məsələnin öyrənilməsi zamanı, qeyd etmək lazımdır ki, açıq iqtisadiyyat o iqtisadiyyatı hesab etmək olar ki, burada inkişaf vektoru dünya iqtisadiyyatında baş verən tendensiyalarla müəyyən edilir. Sonra xarici iqtisadi əlaqələr gücləndirilir və nəticədə xarici ticarət dövriyyəsi bu prosesi stimullaşdırmağa başlayan və ya ölkənin iqtisadi inkişafına mane olan bir səviyyəyə çatır.

Açıq iqtisadiyyat xarici kapital, mal, texnologiya, informasiya, işçi qüvvəsinin axını üçün daxili bazarın ağılla yerləşdirilməsini təşkil edir. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, heç bir dövlətdə mütləq açıqlıq yoxdur.

KƏDƏŞ ölkələrinin iqtisadiyyatlarının açıqlıq dərəcəsi 47,67%-dən aşağı deyildir. Əfqanıstan ən aşağı açıqlıq dərəcəsi (2,1%) nümayiş etdirir. Azərbaycan İƏT daxilində maksimal dərəcə göstərən ölkədir (97,66%).

KƏDƏŞ iqtisadiyyatının açıqlıq dərəcəsinə görə İƏT-nu 3 dəfə üstələyir. Yəni də KƏDƏŞ və İraq hesabına KƏDƏŞİİƏT-nun iqtisadiyyatı kafi açıqlıq dərəcəsi nümayiş etdirir. Əksər ölkələr momomal ilə kifayətlənirlər. Bu göstərici KƏDƏŞİ İƏT-nun əksər ölkələrinin ixrac strukturunun dəyişməsi həddən artıq ləng gedir. Diversifikasiya ilə bağlı konkret addımlar atmaq zərurəti yaranır. Buna KƏDƏŞ ölkələrinin İƏT-ya birbaşa xarici investisiyalar istiqamətləndirmələri ilə nail olmaq olar.

KƏDƏŞ daxilində inteqrasiyada əsas istiqamət vahid iqtisadi məkanın yaradılması üzrə işin aparılmasıdır. İnteqrasiyanın ən vasib istiqamətlərindən biri vahid nəqliyyat sisteminin yaradılmasıdır. Buna həm də vahid dəmiryolu şəbəkəsi daxildir. Gömrük ittifaqının yaranması daxili idxal-ixracın artmasına əhəmiyyətli təsir göstərir. Belə ki, KƏDƏŞ ölkələri arasında mal dövriyyəsi 19,9 milyard dollardan 60,8 milyard dollara çatıb. KƏDƏŞ üzvləri nəhəng neft ehtiyatlarına malikdirlər. Neft regiondaxili ticarətdə demək olar ki, istifadə olunmur, digər ölkələrə satılır. Regiondaxili ticarət, nefti çıxmaq şərti ilə 33-36% təşkil edir ki, bu da blokun sazişlərinin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsindən irəli gəlir.

İƏT ölkələri problemlərinin həllində İƏT-nun KƏDƏŞ ilə təsərrüfat əlaqələrinin inkişafını gücləndirməlidir. Bu birgə proqram və layihələri həyata keçirilməsini təmin edir. Tacikistan, Əfqanıstan, İİİ də geridə və bir nəfərə düşən ÜDM-in səviyyəsinə görə şox aşağı mövqedədirlər. İranla ABŞ arasında baş vermiş maneə KƏDƏŞ ölkələrinin su yolu vasitəsilə Hörmüz boğazından neft daşımalarını İran tərəf mümkün edibdir. Onlar məcburiyyət qarşısında qalaraq Omanın ərazisinə neft kəməri çəkməli olublar. İndiki durumda inteqrasiya prosesini şübhə altına alan və inteqrasiya əlaqələrini darmarağın edən faktor kimi ön planda durur.

Lakin praktikda ərəb ölkələri ilə bir sıra layihələr həyata keçirilir və investisiya qoyulur. Bu da iki inteqrasiya blokunun əməkdaşlığını zəruri edir. İƏT daxilində İranın idxal və ixrac əməliyyatları qravitasiya qanununa tam uyğun gəlir. Kvazi ticarət inteqrasiya birliyi daxilində isə, idxal üzrə 2012-ci ilin əməliyyatı istisna olunmaqla, idxal-ixrac əməliyyatlarının qravitasiya qanuna tam tabeliyi müşahidə olunur. İxrac üzrə determinasiya əmsalı $[0,51421; 0,84876]$ parçasında dəyişir. Bu da modelin adekvatlığının bir o qədər zəif olmamasını göstərir. İxrac əməliyyatında model çox

zəif adekvatlığın olmasını aşkar edir.

Əfqanıstanın həm İƏT və həm də İƏTKƏDƏŞ daxilində ticarət əlaqəsi qravitasiya qanununun tələbini yerinə yetirir. İxrac və idxalda determinasiya əmsalının azalma meyli müşahidə olunur. 2012-ci ildə əmsallar müvafiq olaraq 0,2576 və 0,20433 kimi çox zəif həddə kimi çatıb. Dövr ərzində orta göstəricilər ixracda 0,48748 və idxalda 0,405298 olmaqla əlaqə gücünün zəif olmasına dəlalət edir.

Pakistanın hər iki birlikdə ixrac əməliyyatı qravitasiya qanunundan kənara çıxmır. Adekvatlıq [0,39433;0,64581] parçasında dəyişir ki, bu da nəticənin zəif olmasını aşkar edir. İdxalda İƏT daxilində 2005-ci ildə qanundan kənarlaşma baş verdiyi halda, yeni qurum daxilində belə hadisə 2005, 2007, 2009, 2010 və 2011-ci illərdə baş verir. Determinasiya əmsalının orta qiyməti 0,396667-ə bərabər olur.

Qazaxıstanın İƏT daxilində qanundan kənarlaşması güzlü nəzərə çarpırsa, KƏDƏŞ İİƏT daxilində çox zəif adekvatlıq müşahidə olunmasına baxmayaraq (ixracda orta göstərici 0,184009 və idxalda isə 0,222641), qravitasiya qanunundan kənarlaşma yalnız 2005-ci ilə təsadüf edir. Qırğızıstan İƏT daxilində... ixracdan fərqli olaraq idxal qanuna tam cavab verir. Adekvatlıq 0,40039-dan 0,70087-ə çatır. Türkiyənin İƏT daxilində ixrac əməliyyatı qanun çərçivəsindədir. Korrelyasiya əmsalından asılılığın əlaqə gücü ortadır,

Xarici ticarət iqtisadi inkişaf üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Onun əvəzolunmaz rolu inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün daxili istehsalı və avadanlıqları idxal etmək, iqtisadi inkişafı təmin etmək və həyat səviyyəsini yüksəlmək yolu ilə bazarı genişləndirməkdir. İdxal-ixrac əməliyyatları dövlətlər arasında əlaqələrin sıxlaşmasına kömək edir və milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyinin artmasını stimullaşdırır.

Rəqabətqabiliyyətlilik səviyyəsini qiymətləndirmək alqoritminin gedişində ölkə üzrə ÜMM-in həcmi, adam başına düşən ÜMM və ixracların yaxınlıq (oxşarlıq) ölçüsünün Səudiyyə Ərəbistanının ixracına yaxın olması meyarı əsas götürülüb. Kəmiyyət və keyfiyyət analizinin aparılması üçün ixracın həcmi, adam başına düşən ixrac, emal məhsullarının, kənd təsərrüfatı xammal və məhsullarının ixrac payları və dünya ixracına yaxınlıq (oxşarlıq) ölçüsü kimi göstəricilərdən istifadə olunub.

Səudiyyə Ərəbistanının ixrac strukturunun sənayecə inkişaf etmiş ölkənin ixrac

strukturunun bərabər tutulması şərəfli olmaqla bərabər, qısa müddətli perspektivdə praktik olaraq həyata keçirilməsi çox müşkül olan bir məsələdir. Ona görə də reallığa nail olmaq üçün bizim tərəfimizdən həm ixrac və həm də iqtisadiyyatının strukturu baxımından müqayisə oluna biləcək ölkələr seçilib.

Təbii ki, bu ölkələr qrupu əsasən ixracı və sənayesi xammal yönümlü ölkələrdən ibarətdir. Seçim prosesində reytingi Səudiyyə Ərəbistanının reytingindən yuxarı olan sənayecə inkişaf etmiş, Norveç, Hollandiya, Avstraliya, Kanada, Çili kimi natural ölçüdə çox böyük mineral resurslar ixrac edən ölkələr istisna olmaqla, Avropa Şurasına və İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatına daxil ölkələr kənarlaşdırılıb. Qeyd etmək lazımdır ki, yerdə qalan ölkələrin arasında Səudiyyə Ərəbistanına yaxınlıq (oxşarlıq) ölçüsü ən aşağı olanı 3419,81 göstərici ilə İslandiyaadır. 2010-cu ildə ixracı 1 mln. ABŞ dollarından az olan Avropa ölkəsi olan Çernoqoriya analizə məruz qalmayıb. Neft İxrac edən Ölkələr Təşkilatının üzvü Ekvador tədiyə balansının saldosunun mənfiyyətinə və bu təşkilatın üzvü olmaqla bərabər həm Ərəb Dövlətləri Liqası və həm də Fars Körfəzi Ərəb Dövlətləri Əməkdaşlıq Şurasına daxil olan Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinin Ümumdünya Ticarət Təşkilatının 2010-cu il üçün hesabatındakı ixraca aid göstəricilərinin çox böyük xəyata malik olması səbəbindən müqayisəyə cəlb olunmayıblar.

Tədqiqat nəticəsində yaxınlıq (oxşarlıq) ölçüsü 683,26-dan aşağı olan 17 ölkə seçilib (Cədvəl 3.12).

Cədvəl 3.12

Ölkələrin ilkin məlumatlar matrisi

Ölkələr	İxrac		İxracın payı		Ölkələrin ixracının dünya ixracı ilə yaxınlıq (oxşarlıq) ölçüsü, %
	Məbləğ, mln ABŞ dolları	Adam başına düşən, min ABŞ dolları	Emal sənayesi məhsulları, %	Kənd təsərrüfatı xammalı və məhsulları, %	
Səudiyyə Ərəbistanı	249700,00	9,10	11,70	0,50	127,90
Norveç	131395,00	26,90	18,00	7,70	100,80
Avstraliya	212554,00	9,52	12,60	12,70	98,70
Oman	36601,00	13,16	10,80	2,50	115,70
Bruney	9200,00	23,06	3,30	0,10	148,90
Qətər	62000,00	35,25	5,40	0,10	135,50
Bəhreyn	13647,00	10,81	9,10	2,00	125,00
Çili	71028,00	4,15	10,00	21,80	113,50

Küveyt	67014,00	24,48	7,20	0,50	140,50
Liviya	47400,00	7,46	2,50	0,10	142,70
Trinidad və Tobaqo	10590,00	7,90	17,90	3,30	113,50
Rusiya	400132,00	2,82	20,20	5,20	100,90
Qazaxstan	59217,00	3,63	12,10	3,50	123,20
Azərbaycan	26476,00	2,93	2,00	2,30	147,30
İran	100524,00	1,36	12,60	5,00	120,70
Venesuela	65786,00	2,28	2,20	0,10	148,90
Əlcəzair	57053,00	1,61	0,80	0,60	153,10

Mənbə: United nations conference on trade and development, Statistics / <http://unctadstat.unctad.org>

İxracın rəqabətqabliyyətliliyini qiymətləndirdikdə aşağıdakı amillərin müqayisəli analizi aparılıb:

- 1) ölkənin ixrac gücünü (potensialını) müəyyənləşdirən ixracın həcmi;
- 2) əhalinin ixrac təminatının səviyyəsini səciyyələndirən adambaşına düşən ixrac;
- 3) emal məhsullarının ixracda payı onu göstərir ki, ölkə nə dərəcədə dünya xammal bazarının konyukturasından asılıdır;
- 4) kənd təsərrüfatı xammal və məhsullarının ixracında payı ölkənin ilkin tələbat malları, ixrac potensialı ilə təminat dərəcəsini müəyyən edir.
- 5) ölkələrin ixracının dünya ixracı ilə yaxınlıq (oxşarlıq) ölçüsü, ölkənin ixrac potensialının dünya tələbinə uyğun gəlməsini əks etdirir.

Bununla əlaqədar tədqiq olunan göstəricilərin ümumiləşdirilməsi və ixracın rəqabətqabliyyətlilik reytingini müəyyənləşdirməkdən ötürü çoxölçülü göstəricilərə görə müxtəlif sistemlərin müqayisəli qiymətləndirilməsi üçün matris üsulundan istifadə olunub.

Ölkənin ixracının rəqabət qabliyyətlik modeli və ya düsturları belə təyin olunur:

$$R_i = \sqrt{\sum_k x_{ik}} \quad (2)$$

burada i ölkəsinin reyting qiymətləndirilməsi; x_{ik} - analiz olunan k -ci ölkənin standartlaşdırılmış göstəriciləridir.

Cədvəl 3.13-də ölkələrin rəqabət qabliyyətlik reytinginin göstəriciləri azalan sıra ilə verilib.

Ən yüksək rəqabətqabliyyətlilik reytinginə Rusiya Federasiyası sonra isə Norveç

və Qətər malikdir. Baxmayaraq ki, İİİ və ÜMM-ə görə Avstraliya 2-ci yerdədir, ölkələr qrupunda reytinginə görə 7-ci yerdə qərarlaşıb. Bu onunla izah olunur ki, Avstraliyanın ixracı az diversifikasiya olunub və strukturunda dağ mədən sənayesi məhsulları nəzərə çarpacaq dərəcədə paya malikdir.

Rusiya isə öz növbəsində ixracın rəqabətqabiliyyətlik reytingində 1,5039 göstərici ilə 1-cü yeri tutur. Keçid iqtisadiyyatına malik dövlət üçün bu yaxşı göstəricidir. Bu çox böyük ehtimalla dünya bazarında mineral məhsulların qiymətlərinin artması ilə əlaqədardır. Bu fakt Rusiyanın ümumi ixracında emal sənayesi məhsullarının və kənd təsərrüfatı xammal və məhsullarının payının çox olmasıdır.

Cədvəl 3.13

Kvadratlar matrisi və öyrənilən ölkələrin reyting qiymətləri

Ölkələr	Göstəricilər (x)					Reyting	Yer
Rusiya	1,0000	0,0064	1,0000	0,0569	0,1985	1,5039	1
Norveç	0,1078	0,5824	0,7940	0,1248	0,2172	1,3514	2
Qətər	0,0240	1,0000	0,0715	0,0000	0,5785	1,2938	3
Çili	0,0315	0,0139	0,2451	1,0000	0,2543	1,2429	4
Bruney	0,0005	0,4280	0,0267	0,0000	0,8801	1,1555	5
Küveyt	0,0280	0,4823	0,1270	0,0005	0,6965	1,1552	6
Avstraliya	0,2822	0,0729	0,3891	0,3394	0,1921	1,1295	7
Səudiyyə Ərəbistanı	0,3894	0,0666	0,3355	0,0005	0,4647	1,1211	8
Trinidad və Tobaqo	0,0007	0,0502	0,7852	0,0229	0,3072	1,0799	9
Əlcəzair	0,0203	0,0021	0,0016	0,0008	1,0000	1,0123	10
İran	0,0631	0,0015	0,3891	0,0526	0,4166	0,9607	11
Venesuela	0,0270	0,0042	0,0119	0,0000	0,8757	0,9586	12
Azərbaycan	0,0044	0,0069	0,0098	0,0111	0,8847	0,9576	13
Qazaxstan	0,0219	0,0106	0,3588	0,0258	0,4329	0,9219	14
Liviya	0,0140	0,0448	0,0153	0,0000	0,7258	0,8944	15
Oman	0,0084	0,1394	0,2859	0,0132	0,3205	0,8759	16
Bəhreyn	0,0012	0,0940	0,2029	0,0084	0,4364	0,8619	17

Səudiyyə Ərəbistanı 18 ölkə arasında ixracın rəqabətqabiliyyətlik səviyyəsinə görə 8-ci yeri tutur. İİİ görə özündən yuxarıda yerləşən Oman (0,846; 2007-ci ilin göstəricisi), Bəhreyn (0,801) və Liviyanı (0,765) xeyli qabaqlayır. Qeyd etmək lazımdır ki, 17 ölkə arasında 8-ci yer orta göstəricidir. Əgər ixracın rəqabət qabiliyyətlik səviyyəsi ən yüksək olan ölkənin göstəricisini 100% qəbul etsək, onda krallığın ixracının rəqabətqabiliyyətlik səviyyəsi Rusiya Federasiyasının ixracında 74,5% (1,1211/1,5039) təşkil edəcək.

Müqayisəli cədvəlin köməkliyi ilə ixracın rəqabətqabiliyyətliliyinin inkişaf keyfiyyəti üzrə müəyyən plankla qəbul etmək olar. Məsələn, ortamüddətli perspektivdə kral-

lığın ixrac rəqabətqabliyyətlilik reytinginə daha çox yaxın olan ölkələr (Avstraliya, Küveyt, Bruney) üçün, ilk növbədə daha rəqabətqabliyyətli məhsulların (mineral məhsullar, materiallar) hesabına ixracın həcmi artırılmalıdır. Bununla yanaşı ixracda emal sənayesinin və kənd təsərrüfatı məhsullarının payını artırmaq lazımdır.

İnkişaf etmiş ölkələr arasında Səudiyyə Ərəbistanı ilə ixracı yaxın olan ölkə 276,49 göstərici ilə Norveçdir. Ona görə də qeyri-xammal ixracının payının artırılması üzrə oriyentir müəyyənləşdirmək olar. Ümumi ixracda kənd təsərrüfatı xammal və məhsulları 7,7%, emal sənayesi məhsullarının payı 18% olmalıdır.

Uzunmüddətli planda adı çəkilən göstəriciləri maksimal həddə çatdırmaq lazımdır. Kənd təsərrüfatı xammal və məhsullarının ixracda payı 20,20% (Rusiya), emal sənayesi məhsullarının ixracda payı isə 21,80%-dən (Çili) az olmamalıdır.

İƏT və KƏDƏŞ-nin yaxınlaşması ideyasını dəstəkləməkdə inteqrasiya strategiyasının aktualaşdırma praktik proqramların həyat keçirilməsi hesabına yeni yanaşmalar vasitəsilə optimal proqramlar qəbul etmək lazımdır.

KƏDƏŞİİƏT inteqrasiya qrupunun sinergetik effekti nəticəsində əhalinin rifah halı yüksəlir, real gəlirləri artar, iqtisadiyyatın sənayeləşməsi yuxarı pilləyə çatır, təhlükəsizliyə və uzun müddətli sabitliyə nail olmaq olar, faktorların sərbəst hərəkəti təmin olunur, kommunikasiyaların inkişafını və elektron texnologiyaların tətbiqini tələb edir. KƏDƏŞİ İƏT sinerjiya prosesinin optimallaşdırılmasına üç istiqamətdə baxmaq olar:

1. ölkənin rəqabətqabliyyətlilik üstünlüyü
2. makroiqtisadi göstəricilər
3. inkişaf perspektivlərinin qiymətləndirilməsi

Birinci yaxınlaşmada İƏT regionunda ticarətin səviyyəsinin və inteqrasiya olunan ərazilərin kontragentlərinin regional qarşılıqlı təsir dərəcəsinin öyrənilməsinə əsaslanır.

Ticarət əlaqələrinə ölkənin inteqrasiya birliklərinin inkişafının katalizatoru olduğunu nəzərə alsaq, bir sıra iqtisadi göstəricilərdən istifadə etmək təklif olunur ki, onlardan ən əsasi əhalinin sıxlığı, urbanizasiyanın səviyyəsi, inteqrasiya bloku daxilində nəqliyyat xərclərinin azaldılması və ölkənin beynəlxalq ixtisaslaşmasını nəzərə almaq lazımdır.

İƏT-da bu göstəricilər kifayət qədər inkişaf etməyib: KƏDƏŞ ölkələri praktik olaraq öz aralarında sərhədləri ləğv ediblər. İƏT ölkələrinin hamısında güclü sərhəd

rejimi ilə izləməli olurlar. Bu da miqrasiya və ticarət əlaqələrini zəiflədir.

İkinci yanaşma beşbucaqlı inteqrasiya vektoru üsulunun tətbiqinə əsaslanır.

İrənin uzun müddətli iqtisadi təcridə məruz qalması nəticəsində müasir texnologiyaları əldə etmək çətinləşib. ABŞ neft sənayesindən başqa digər sənaye sahələrinin inkişafına daim mane olur.

Xəzərdə 11 limandan 3-ü Rusiyanın, 5-i İrənin, qalanları isə Azərbaycan, Tükmənistan və Qazaxıstanın payına düşür.

İrəni tərəfi XIX əsrin nəhəng Suveyş və Panama kanalları layihələri ilə bərabər tutulan Fars körfəzi sahillərini Xəzər dənizi sahili ilə birləşdirən gəmi kanalı layihəsini işləyib.

İnteqrasiya nəticəsinə güclü geoiqtisadi mövqeyə malik olan Azərbaycan birbaşa və dolayı iqtisadi fayda əldə edə bilər:

- əhəlinin məşğulluq problemi həll olunur;
- tranzit yükdaçımaların bazarı əhəmiyyətli dərəcədə artır;
- nəqliyyat xərcləri azalar;
- nəqliyyat infrastrukturunun yeni obyektləri tikilər;
- ölkənin gəmiqayıma sənayesinin işinin intensivliyi artır;
- sənaye və nəqliyyatda yüksək ixtisaslı kadrlara tələb artır;

Nəqliyyat baxımından əlçətməz olan Asiya regionunda yeni satış bazarları açılar.

Siyasi baxımdan əhəmiyyəti onda olar ki, Dağlıq Qarabağ probleminin həllini sürətləndirər. Astara tərəfdən İrənlə dəmiryolu əlaqəsinin yaradılması üçün yeni xəttin tikilintisi tələb olunur. Ermənistan tərəfindən blokadaya alınmış Naxçıvanla mövcud olan dəmiryolu xətti istifadəyə verilsə İrənlə Rusiyanı birləşdirən iqtisadi baxımdan ən sərfəli nəqliyyat xətti fəaliyyətini davam etdirər.

Loqistika sahəsindəki üstünlük. Şərql-Qərb və Şimal-Cənub arasında qısa su, avtomobil və dəmir yolu nəqliyyatı marşrutlarının mövcudluğu. Bu üstünlüyü əldə etmək üçün adı məkilin nəqliyyat növlərinin İnfrastrukturlarını (liman, vağzal, şosse və dəmir yolları) yaratmaqdan ötrü investisiya qoyuluşlarını həyata keçirmək lazımdır.

Təbii ehtiyatlar sahəsindəki üstünlük. Yeni yaranmış ticarət ittifaqını əhatə edən sərhəd daxilində zəngin təbii ehtiyatların mövcudluğu. Bu əsasda, birinci, karbohidrogen

bazarını, ikincisi, böyük neft iatehlakşıları olan Sakit okean Asiya ölkələri (əsas Çin, Cənubi Koreya, Yaponiya) və Avropa İttifaqı üçün qurumun neft və qaz ixrac edən ölkələrinin birgə iştirakı ilə neft-qaz ehtiyatı fondları yaratmaq olar.

Rekreasiya ehtiyatları sahəsində üstünlük. Dəniz və okean boyu sahillərin, zəngin təbiət və cəlbedici turizm aktivlərinin (vulkanların, dağ massivlərinin, yüksək zirvələrin, göllərin, mağaraların və s) mövcudluğu. Bu üstünlükdən səmərəli istifadə etmək üçün turizm infrastrukturunun (hava limanı, vokzallar, şossələr, mehmanxanalar) yaradılmasına investisiya yatırmaq lazımdır.

Maliyyə sahəsindəki üstünlük. Asiya maliyyə pullarında payların miqdarının artırılması (SWAP sazişlərə qoşulma yolu ilə) maliyyə inteqrasiyasına imkanlar yaratmaq. Bu qurumun fond birjasının yaradılmasını və xarici emitentlərin pullarının yerləşdirilməsini təmin edər.

Innovasiya sahəsində üstünlük. Ərazidə müəyyən dərəcədə inkişaf etmiş istehsal bazasına malikdir. Müasir müəssisələr və hərbi sənaye kompleksləri yaradılır. Bununla yanaşı ali məktəblərdə müasir texniki mütəxəssislər yaratmaq imkanları mövcuddur.

Azərbaycan belə göstəricilərlə KƏDƏŞİ İƏT birliyinin üzvlüyünə daxil ola bilər.

Yeni ticarət zonasının yaranmasında Azərbaycanın əsas məqsədləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- zonaya daxil olan ölkələrin ticarət-iqtisadi əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi;
- nəqliyyat əlaqələrinin gücləndirilməsi;
- səmərəli və yüklərin beynəlxalq daşınmasının təmin edilməsi;
- yükdaşımaların müddətinin qısaltılması;
- tranzit daşımalar üçün əlverişli şəraitin yaradılması;
- daşınma tarifləri nə vergilərə xüsusi güzəştlər;
- müxtəlif nəqliyyat sahələri arasındakı əlaqələrin koordinasiya edilməsi;
- çoxmodallı daşımaların təşkil olunması üzrə uyğunlaşdırılmış fəaliyyət proqramının işlənilib hazırlanması.

Azərbaycanın coğrafi vəziyyəti və xüsusilə respublikada bütün nəqliyyat vasitələrinin və əsas yolların yaxşı inkişaf etməsini nəzərə alsaq, onun yeni qurumda rolunun aparıcı olduğu qənaətinə gəlmək olar.

NƏTİCƏ

1. Dünya təsərrüfat sisteminin inkişaf tarixində hər hansı birliyin iştirakçılarının müstəqilliyinin itirilməsi və birləşmənin tamamlanması ilə nəticələnən tam inteqrasiya baş verməyib. Ona görə ki, mahiyyət etibarilə inteqrasiya, birləşmənin özü yox, birləşmə prosesidir. İnteqrasiya qrupuna daxil olan ölkələr, adətən, öz maraqlarını reallaşdırmağa can atırlar. Amma onlar bunu birgə etməyə cəhd edirlər. İqtisadi birliyin iştirakçılarının birgə fəaliyyətdən qarşılıqlı faydalanması ilk növbədə miqyas effekti ilə şərtlənən birliyin sinergetik təbiətli effektləri hesabına mümkün olur. Beləliklə, milli dövlət mənafeyi regional mənafeyə çevrilir. Buradan da dünya təsərrüfatındakı qloballaşma prosesi regionallaşma prosesi ilə tamamlanmış olur.

1. 1990-cı illərin əvvəlindən inkişaf etmiş ölkələrdə yeni inteqrasiya birliklərinin yaradılması meylinin güclənməsi müşahidə olunur. Lakin həmin dövrdə dünyada baş verən siyasi çəkişmələr mövcud regional birliklərin daha yüksək səviyyəyə keçməsi və yenilərinin yaradılması haqqında nəzərdə tutulmuş niyyət və məramların həyata keçməsinə imkan vermədi və daha uzun perspektivdə olanların həyata keçməsinə şübhə altına aldı:

- 2005-ci ildə qərb yarımkürəsinin 34 ölkəsini əhatə edən Ümumamerika sərbəst ticarət zonası (FTAA) haqqında sazişin imzalanması;

- 2007-ci ildə Şimali Afrika və Yaxın Şərqi 18 ərəb ölkəsindən ibarət Ərəblərarası sərbəst ticarət zonasının yaradılması;

- 2010-cu ildə əsasən inkişaf etməkdə olan ölkələrdən ibarət 15 dövlətin daxil olduğu Şərqi asiya sərbəst ticarət zonasının yaradılması;

- 2008-ci ildə SADK, KOMECA, EKOBAC, CAMAK kimi inteqrasiya qruplaşmaları və Maqrib ərəb ölkələrinin İttifaqı daxil olan iqtisadi və valyuta ittifaqı kimi Panafrika iqtisadi cəmiyyətinin əmələ gətirilməsi.

DTT-nin məlumatlarına görə QATT/DTT-də notlaşmadan keçmiş 243 inteqrasiya qruplaşmasından 30-40%-i (73-97 qruplaşma) inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında yaranıb. DTT-nin ekspertləri inkişaf etmiş ölkələrin ən effektiv 24 qruplaşmasını fərqləndirirlər. Regional ticarət sazişləri (RTS) müasir çoxtərəfli ticarət sisteminin ən

vacid xarakterli əlamətlərindən hesab olunur. Beynəlxalq ticarət əməkdaşlığın ümumi həcmində preferensial ticarətin həcmi və həm də xüsusi çəkisi durmadan artır.

RTS-nin yaranma prosesi dörd əsas qayə ilə səciyyələnir. Ölkələrin əksəriyyəti RTS-ə öz ticarət siyasətinin əsası kimi baxmağa başladılar. İkincisi RTS-nin mexanizmi xeyli mürəkkəbləşib. Bir çox hallarda onlar çoxtərəfli qaydalar çərçivəsindən çıxaraq ticarət rejimini müəyyənləşdirir. Üçüncüsü, dünya praktikasında yalnız inkişaf etməkdə olan ölkələrin qarşılıqlı preferensiya sazişinə üstünlük verilmir, həm də inkişaf etmiş ölkələrlə inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında sazişə də rast gəlinir. Dördüncü RTS-in dinamikası regional disproporsiya və ziddiyətlərə baxmayaraq regional miqyasda birləşməyə ümumi meyl haqqında məlumat verir. Bir tərəfdən regionlar arası RTS formasında aktiv təsir müşahidə olunur, digər tərəfdən isə əsas qayə “kontinental” ticarət bloklarının yaradılması olur.

3. Müasir iqtisadiyatda regionalizmə iki əsas baxış sistemi formalaşmışdır: bu regionalizmin tərəfdarları və əleyhdarları. Hesab edilir ki, inteqrasiya birlikləri ticarətin qapalılığına və diversifikasiyasına səbəb olur.

Ümumiləşmiş şəkildə onları aşağıdakı arqumentlərə gətirmək olar:

- inteqrasiya əlaqələrinin yaranması prosesində ticarətin yaranması effekti üstünlük təşkil edir ki, effektiv diversifikasiyaya mane olur və dünya miqyasında resursların optimal yerləşdirilməsinə nail olmağa imkan vermir;

- regional və preferensial sazişlərin iştirakçılarının maraqlarına ticarət əlaqələrinin diversifikasiyasının baş verməsinin mümkünlüyü nəticəsində gələcək liberallaşma daxil deyil (məsələn, Aİ-nin QATT-ın Uruqvay raundunun tropik mallara rüsumun aşağı salınması qərarına qarşı mübarizəsimi dəstəklədilər);

- bəzi inteqrasiya qruplarının daxilində üçüncü ölkələrdən daxil olan əmtəələrdən qorunmağa istiqamətlənmiş proteksionist meyllər sistemi hazırlanır;

- regiondaxili problemlərə ayrılmış böyük diqqət, siyasətçiləri ümumdünya məsələlərinin həllində iştirak etməkdən yayındırır, yəni maraqların diversifikasiyası baş verir.

4. Yaxın Şərqi Ərəb ölkələrinin iqtisadi yüksəliş dinamikası 2000-ci ilin axırlarından neftin qiymətinin qalxması ilə yaxşıya doğru dəyişməyə başlayıb. Lakin qiy-

mətlərin dəyişməsi əhalinin gəlirində dəyişikliyə gətirib çıxarmayıb. 1981-2001-ci illər üçün ərəb ölkələrinin orta illik iqtisadi artım tempi təxminən 3 dəfə azalıb – 1980-ci ildə 3%, 1990-cı ildə isə 0,9% olub. Neftin qiymətinin yüksəkliyi regionun neft çıxaran ölkələrində sürətli artımına gətirib çıxarıb. 2001-2005-ci illər üçün onların artımı orta hesabla 7,7%-dən yuxarı olub. Ərəb ölkələrinin orta göstəricisi isə 4,3% təşkil edib. Regional əlaqələrin səviyyəsi, dərinliyi və miqyası ölkələrə fərqli təsir göstərir. Region ölkələrinə nəzərə çarpan maliyyə daxilolmaları, iqtisadi inkişafın ümumi səviyyəsinin dəyişməklə bərabər, iqtisadiyyatın strukturunda əhəmiyyətli dəyişiklik yaratmayıb. Yaxın Şərq regionu ərəb dövlətlərinin makroiqtisadi göstəriciləri dünyanın inkişaf etmiş regionları ilə müqayisədə çox aşağıdır:

- regionun ən iri ölkələrində 1970-1980-cı illərdə stabil iqtisadi artımın olmaması və ləngidilmiş temp müşahidə olunmuşdur. Yeni artım yalnız 2003-2005-ci illərdə baş vermişdir;

- qənaətin ÜDM-də çox kiçik payı olması. Hələ 1990-cı illərin əvvəllərində ərəb ölkələrində qənaət 13-17% təşkil edirdi. Bu göstərici bir sıra inkişaf etməkdə olan ölkələrdə 22-23%, Cənub-Şərqi Asiya ölkələrində 25-30% olub;

- ərəbdaxili ticarət həcmnin çox kiçik olması. 2005-ci ildə ərəb dövlətlərinin xarici ticarət dövriyyəsinin 4-7%-ni təşkil edib;

- regional və regionlararası ticarət-iqtisadi birliklərin formalaşmasının heç də tam dayanıqlı olmaması və prosesin aşağı sürətliliyi;

- hazır sənaye mallarının ixracının kiçik həcmi və inkişaf tempinin aşağı olması. Milli iqtisadiyyatın keyfiyyət parametrlərinin dünya iqtisadiyyatına adaptasiya dərəcəsinə xarakterizə edən bu göstəricilər, orta dünya göstəricilərindən nəzərə çarpacaq dərəcədə geridə qalır;

- xarici borcların çox böyük olması. Əksər ərəb ölkələri 1980-90-cı illərdə əsasən xarici borcların hesabına inkişaf etmişlər. Bu ənənə 2001-2005 illərdədə qalır.

2000-ci ildə xaricdə yerləşdirilmiş ərəb kapitallarının həcmi 500-2400 milyard dollar diapozonunda dəyişir. Bir sıra qərb mənbələri qərbdə yerləşdirilmiş ərəb kapitalının 1300 mlrd dollar səviyyəsində qiymətləndirirlər. Onlardan 750 mlrd dollar Səudiyyə Ərəbistanının dövlət və fərdi kapitallarından ibarətdir. Səudiyyə Ərəbista-

nının xaricdəki investisiyalarının strukturunda ABŞ-ın payı 40%, Qərbi Avropanınkı 30%, Asiyanınkı isə 10% təşkil edir.

5. Yaxın Şərqi ərəb ölkələrinin mühüm növ məhsullarının idxalının ortalaşmış nəticələrini Azərbaycanın idxal üzrə göstəriciləri ilə müqayisə etdikdə əmtəə bölmələri üzrə əməliyyatlarda nisbi oxşarlıq nəzərə çarpır. Ayrılıqda ölkələri müqayisə etdikdə neft ixrac edən ölkələrin idxal əməliyyatlarında çox yaxın oxşarlıq izlənilir. 2001-2012-ci illərin birbaşa xarici investisiyaların həcminə təsir edən amillərin arasındakı regressiya asılılığına görə, bu ölkələrdə xarici investisiyaların ümumi məbləğinin, maliyyə kreditlərinin 1 vahid artımı hesabına 1,006 dəfə; neft sənayesinə qoyulmuş investisiyalar 1 dollar artımı hesabına -1,037 dəfə; neft bonusunun 1 dollar artımı hesabına -0,241 dəfə; birgə müəssisələr və xarici firmalara qoyulmuş investisiyalar 1 vahid artımı hesabına isə 2,491 dəfə artacaqdır.

6. Azərbaycan iqtisadiyyatına ərəb ölkələri (Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri və Səudiyyə Ərəbistanı) tərəfindən qoyulan investisiyalar üçün yeni sahələr təklif olunmalıdır. Bunun əsas məqsədi investorlar üçün strateji maraqların (mənfəətlilik, əlverişli mühit, iqtisadi təhlükəsizlik) təmin edilməsi, Azərbaycan iqtisadiyyatının diversifikasiyalı olmasını təsdiq etməkdir.

7. Beynəlxalq ticarətə qravitasiya modeli əsasında yanaşmanın əsas ideyası ondan ibarətdir ki, bir ölkənin digər ölkəyə ixracının həcmi bu ölkənin iqtisadi ölçülərinə mütənasıbdır. İxracı olan tələb və təklif düz, bu ölkələr arasında olan məsafə ilə tərs mütənasıbdır. Yəni əmtəə ilə ticarətin xərcləri tərəfdaşlar arasındakı məsafənin artması ilə çoxalır. Qravitasiya modeli nəzəriyyəsinə uyğun olaraq ixrac edən ölkənin ÜDM-i istehsal imkanlarını, idxal edən ölkələrin ÜDM-i isə onların bazarlarının tutumunu əks etdirir. Ticarətin qravitasiya modeli vasitəsilə modelləşdirilməsi ticarət selinin uzunmüddətli proqnozlaşdırılmasına imkan verir. Onlar xarici ticarət dövriyyəsinin ölçü və strukturuna təsir göstərən faktorların keyfiyyət xarakterini verir, yəni idxal və ixracın mümkünlüyünü, ölkələr arasında xarici ticarət dövriyyəsini ləngidən faktorların nəzərə alınmasını təmin edir.

Qravitasiya modelinin praktik istifadəsinin ən geniş yayılmış istiqamətləri iqtisadi tərəddüdlərin, dəyişkən iqtisadi siyasətin təsirlərinin aşkar edilməsi və inteqrasiya

birliklərinin yaranmasının qiymətləndirilməsi ilə bağlıdır.

8. Azərbaycanla ərəb ölkələri arasında 2001-2012-ci illər ərzində xarici ticarətin strukturu qravitasiya modelinin ekonometrik tənlikləri ilə adekvat təsvir olunur. Azərbaycanın Yaxın Şərq ərəb ölkələrindən etdiyi idxal selininin onların iqtisadiyyatının ölçüsündən və aralarındakı məsafədən asılı nəticələri göstərir ki, İdxal əməliyyatı demək olar ki, qravitasiya modelinin “əleyhinə” gedir. Detereminasiya əmsalı kəmiyyətə 0,388818-i aşmayaraq zəif səviyyədə qalır. İxrac isə qravitasiya modelinə tabe olur. Determinasiya əmsalının [0,075028-0,538445] parçasında dəyişir. 2005-ci ildə əlaqənin gücü zəif, 2008, 2009 və 2001-ci illərdə çox zəif, 2010 və sonuncu 2011-ci ildə isə demək olar ki, yoxdur. Beləliklə, Azərbaycanın ərəb ölkələri ilə olan idxal əməliyyatına qravitasiya modeli çərçivəsində baxdıqda effektiv nəticələr alınmır. Ticarət dövriyyəsi 2002-ci ildə idxal modelə müsbət, 2011-ci ildə isə mənfi təsir göstərir. Determinasiya əmsalının [0,119343-0,449563] parçasında dəyişərək 2012-ci ildə artaraq maksimal qiymətə malik olmasına baxmayaraq, əlaqənin gücü zəif səviyyədə qalır.

On dörd illik dövrün həm kəmiyyət və həm də keyfiyyətə analizindən bu nəticəyə gəlinir ki, Azərbaycanın ərəb ölkələri ilə ticarət əlaqələri çox zəifdir və yaxın gələcək üçün lazımi səviyyəyə qalxması gözlənilmir. Amma bu heç də regionun maraqlı olmadığını təsdiqləmir. Ona görə tədqiqatı davam etdirmək üçün müəyyən kriterilər çərçivəsində də regionu lokallaşdırılır.

Qravitasiya modeli çərçivəsində qərbi ərəb ölkələri ilə ticarət əlaqəsinin keyfiyyət analizi qənaətbəxş nəticələr vermir. Belə ki, 2001 və 2002-ci illərdə modelə tabelik 2003-cü ildən pozulur və yalnız 2007 və 2008-ci illərdə özünü bərpa edir. Bu iki ildə əlaqənin gücü yüksək-0,758415 və çox güclü-0,997157 olur. Dövrün yekun ilində müşahidə olunan modelə tabelik zəif əlaqənin gücü malik olur.

Xarici ticarətdə aşkar olunan belə bir qeyri-müntəzəmlik tədqiqatın istiqamətini dəyişməyə rəvac verir. Yəni yekun araşdırma obyektini kimi körfəzə birbaşa və bilavasitə (Oman) çıxışı olan ölkələr üzərində aparılır. Bu həm də nəqliyyat məsələlərinin optimal şəkildə həll olunması və sərbəst ticarət zonasının yaradılması baxımından perspektivli hesab olunur. Nəqliyyat probleminin həllində 2000-ci ildə Rusiya, İran, Hindistan arasında Şimal-Cənub Beynəlxalq Nəqliyyat Dəhlizinin Razılaşmasına

2005-ci ildə Azərbaycanın qoşulması çox böyük rol oynayır. Baltik dənizi ilə körfəzi birləşdirəcək dəmir yolunun tam tikilərək (İran ərazisində təxminən 100 km məsafə) istismara verilməsinə maneələr yaxın gələcəkdə aradan qaldırılsa, Azərbaycanın qeyd olunan ərəb ölkələri ilə ticarət əlaqəsində “yeni era” yaranar. Seçimdə bu ölkələrin neft və neft məhsulları, təbii yanar qaz ixrac etmələri baxımından Azərbaycanla oxşar ölkələr olmaları da diqqəti cəlb edir.

Yaxın Şərqi ərəb ölkələri ilə idxal əməliyyatının analizində olduğu kimi KƏDƏŞ-ə üzv ölkələr və İraqdan idxal qravitasiya modelinə, demək olar ki, tamamilə cavab vermir. Adı çəkilən ölkələrlə idxalin qravitasiya modelini tam əksinə gətirməsi, ixracın determinasiya əmsalını çox zəif olmasına baxmayaraq, idxal ilə ixracın cəbri cəmindən ibarət olan ticarət dövriyyəsi modelə tam uyğun gəlməklə bərabər determinasiya əmsalı 0,44399 ətrafında yerləşir ki, bu da əlaqə gücünün zəif olduğunu üzə çıxardır.

2013-2020-ci illər üçün yekun ticarət dövriyyəsinin inkişaf dinamikasında xəttilik özünü 99,63% saxlayır. Hesablanmış proqnoz göstəriciləri aşkar edir ki, KƏDƏŞ-ə üzv ölkələr və İraqa 35,7%-i idxal və 64,3%-i ixrac təşkil etməklə ticarət dövriyyəsi 2020-ci ilə 900,2 mln dollar olacaqdır.

Alınmış nəticələrə istinadən ticarət dövriyyəsinin ən böyük seli - 510,0 mln dollar İraqa yönələcəkdir. Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri siyahıda 329,4 mln dollarla ikinci, Səudiyyə Ərəbistanı isə 35,3 mln dollar həcmə üçüncü olacaqdır.

9. Xarici ticarət iqtisadi inkişaf üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Onun əvəz olunmaz rolu inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün daxili istehsalı və avadanlıqları idxal etmək, iqtisadi inkişafı təmin etmək və həyat səviyyəsini yüksəlmək yolu ilə bazarı genişləndirməkdir. İdxal-ixrac əməliyyatları dövlətlər arasında əlaqələrin sıxlaşmasına kömək edir və milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyinin artmasını stimullaşdırır. Səduyyə Ərəbistanının rəqabətlik səviyyəsinin qiymətləndirilməsi prosesində ölkə üzrə ÜMM-in həcmi, adam başına düşən ÜMM və ixracların yaxınlıq (oxşarlıq) ölçüsünün Səudiyyə Ərəbistanının ixracına yaxın olması meyarı əsas götürülüb. Kəmiyyət və keyfiyyət analizinin aparılması üçün ixracın həcmi, adam başına düşən ixrac, emal məhsullarının, kənd təsərrüfatı xammal və məhsullarının ixrac payları və

dünya ixracına yaxınlıq (oxşarlıq) ölçüsü kimi göstəricilərdən istifadə olunub. Səudiyyə Ərəbistanının ixrac strukturunun sənayecə inkişaf etmiş ölkənin ixrac strukturunun bərabər tutulması şərəfli olmaqla bərabər, qısa müddətli perspektivdə praktik olaraq həyata keçirilməsi çox müşkül olan bir məsələdir. Ona görə də reallığa nail olmaq üçün bizim tərəfimizdən həm ixrac və həm də iqtisadiyyatının strukturu baxımından müqayisə oluna biləcək ölkələr seçilib.

Səudiyyə Ərəbistanı 18 ölkə arasında ixracın rəqabətqabiliyyətlilik səviyyəsinə görə 8-ci yeri tutur. İİİ görə özündən yuxarıda yerləşən Oman (0,846; 2007-ci ilin göstəricisi), Bəhreyn (0,801) və Liviyanı (0,765) xeyli qabaqlayır. Qeyd etmək lazımdır ki, 17 ölkə arasında 8-ci yer orta göstəricidir. Əgər ixracın rəqabət qabiliyyətlilik səviyyəsi ən yüksək olan ölkənin göstəricisini 100% qəbul etsək, onda krallığın ixracının rəqabətqabiliyyətlilik səviyyəsi Rusiya Federasiyasının ixracında 74,5% (1,1211/1,5039) təşkil edəcək.

İnkişaf etmiş ölkələr arasında Səudiyyə Ərəbistanı ilə ixracı yaxın olan ölkə 276,49 göstərici ilə Norveçdir. Ona görə də qeyri-xammal ixracının payının artırılması üzrə oriyentir müəyyənləşdirmək olar. Ümumi ixracda kənd təsərrüfatı xammal və məhsulları 7,7%, emal sənayesi məhsullarının payı 18% olmalıdır.

Uzunmüddətli planda adı çəkilən göstəriciləri maksimal həddə çatdırmaq lazımdır. Kənd təsərrüfatı xammal və məhsullarının ixracda payı 20,20% (Rusiya), emal sənayesi məhsullarının ixracda payı isə 21,80%-dən (Çili) az olmamalıdır.

10. Aparılmış araşdırmalar nəticəsində müəyyənləşdirilmişdir ki, yaxın Şərqi Ərəb ölkələri ilə inteqrasiya nəticəsində, güclü geoiqtisadi mövqeyə malik olan Azərbaycan birbaşa və dolaylı iqtisadi fayda əldə edə bilər:

- əhəlinin məşğulluq problemi həll olunar;
- tranzit yükdaçımaların bazarı əhəmiyyətli dərəcədə artar;
- nəqliyyat xərcləri azalar;
- nəqliyyat infrastrukturunun yeni obyektləri tikilər;
- ölkənin gəmiqayıрма sənayesinin işinin intensivliyi artar;
- sənaye və nəqliyyatda yüksək ixtisaslı kadrlara tələb artar;

Nəqliyyat baxımından əlçatmaz olan Asiya regionunda yeni satış bazarları açılar.

Loqistika sahəsindəki üstünlük. Şərq-Qərb və Şimal-Cənub arasında qısa su, avtomobil və dəmir yolu nəqliyyatı marşrutlarının mövcudluğu. Bu üstünlüyü əldə etmək üçün adı məkilin nəqliyyat növlərinin İnfrastrukturlarını (liman, vokzal, şosse və dəmir yolları) yaratmaqdan ötrü investisiya qoyuluşlarını həyata keçirmək lazımdır.

Təbii ehtiyatlar sahəsindəki üstünlük. Yeni yaranmış ticarət ittifaqını əhatə edən sərhəd daxilində zəngin təbii ehtiyatların mövcudluğu. Bu əsasda, birinci, karbohidrogen bazarını, ikincisi, böyük neft iatehlakşılıarı olan Sakit okean Asiya ölkələri (əsas Çin, Cənubi Koreya, Yaponiya) və Avropa İttifaqı üçün qurumun neft və qaz ixrac edən ölkələrinin birgə iştirakı ilə neft-qaz ehtiyatı fondları yaratmaq olar.

Rekreasiya ehtiyatları sahəsində üstünlük. Dəniz və okean boyu sahillərin, zəngin təbiət və cəlbedici turizm aktivlərinin (vulkanların, dağ massivlərinin, yuksək zirvələrin, göllərin, mağaraların və s) mövcudluğu. Bu üstünlükdən səmərəli istifadə etmək üçün turizm infrastrukturunun (hava limanı, vokzallar, şossələr, mehmanxanalar) yaradılmasına investisiya yatırmaq lazımdır.

Maliyyə sahəsindəki üstünlük. Asiya maliyyə pullarında payların miqdarının artırılması (SWAP sazişlərə qoşulma yolu ilə) maliyyə inteqrasiyasına imkanlar yaratmaq. Bu qurumun fond birjasının yaradılmasını və xarici emitentlərin pullarının yerləşdirilməsini təmin edər.

İnnovasiya sahəsində üstünlük. Ərazidə müəyyən dərəcədə inkişaf etmiş istehsal bazasına malikdir. Müasir müəssisələr və hərbi sənaye kompleksləri yaradılır. Bununla yanaşı ali məktəblərdə müasir texniki mütəxəssislər yaratmaq imkanları mövcuddur.

Yeni ticarət zonasının yaranmasında Azərbaycanın əsas məqsədləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- zonaya daxil olan ölkələrin ticarət-iqtisadi əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi;
- nəqliyyat əlaqələrinin gücləndirilməsi;
- sərnəşin və yüklərin beynəlxalq daşınmasının təmin edilməsi;
- yükdaşımanın müddətinin qısaltılması;
- tranzit daşımalar üçün əlverişli şəraitin yaradılması;
- daşınma tarifləri nə vergilərə xüsusi güzəştlər;
- müxtəlif nəqliyyat sahələri arasındakı əlaqələrin koordinasiya edilməsi;

- çoxmodallı daşımaların təşkilatlanması üzrə uyğunlaşdırılmış fəaliyyət proqramının işlənilib hazırlanması

Azərbaycanın coğrafi vəziyyəti və xüsusilə respublikada bütün nəqliyyat vasitələrinin və əsas yolların yaxşı inkişaf etməsini nəzərə alsaq, onun yeni qurumda rolunun aparıcı olduğu qənaətinə gəlmək olar.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYATIN SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələrinin təsdiq edilməsi haqqında”. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli 1138 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.

2. “Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlıq səviyyəsində istehlak mallarının istehsalına dair Strateji Yol Xəritəsi”. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.

3. “Azərbaycan Respublikasının neft və qaz sənayesinin (kimya məhsulları daxil olmaqla) inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.

4. “Azərbaycan Respublikasında ağır sənaye və maşınqayırmanın inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.

5. “Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.

6. “Azərbaycan Respublikasında logistika və ticarətin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.

7. “Lisensiyalar və icazələr haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 16 mart tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.

8. “Gömrük sistemində islahatların davam etdirilməsi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 4 mart Sərəncamı

9. “İnvestisiyaların təşviqi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 18 yanvar tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.

10. *“Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritəsinin başlıca istiqamətləri”nin təsdiqi və bundan irəli gələn məsələlər*

haqqında”. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 16 mart 2016-cı il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.

11. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2016-cı ildə fəaliyyəti haqqında hesabat. Bakı, 2017, 448 s.

12. Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri: 2016. Bakı: Səda, 2016, 824 s.

13. Azərbaycanın xarici ticarəti. Statistik məcmuə. Bakı: Səda, 2017, 230 s.

14. Azərbaycanda tikinti. Statistik məcmuə. Bakı: Səda, 2017, 374 s.

15. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin əsas istiqamətləri (1991-2016) /məqalələr toplusu/. Bakı: “Poliart” MMC, 2017, 904 s.

16. Babayev F.F. Kənd təsərrüfatı məhsullarının ixrac potensialı və onun stimullaşdırılması məsələləri, 08.00.05, namizədlik dissertasiyası, Bakı 2007, s-151.

17. Bayramov Ə.İ. «Beynəlxalq bazarlar sistemində milli bazar subyektlərinin inhisarçılıq fəaliyyəti və antiinhisar problemləri»; 08.00.01 – doktorluq dissertasiyası, Bakı, 2002, 315 s.

18. Bayramov Ə.İ. Regional iqtisadi inteqrasiya: nəzəriyyə və praktika, Bakı: “Azərnəşr”, 1997.

19. Bədirov N.V. Milli iqtisadiyyatın təşəkkülü şəraitində Azərbaycanın xarici-iqtisadi fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi, 08.00.05, namizədlik dissertasiyası, Bakı 2002, s-160.

20. Bərxudarov M.İ. Qloballaşma şəraitində Azərbaycan Respublikasının xarici-iqtisadi əlaqələrinin formalaşması xüsusiyyətləri və problemləri, namizədlik dissertasiyası, 08.00.01-Bakı 2003, s-160, 165.

21. Çəngizi Keçəkli X. Ə.Müasir şəraitdə İran və Azərbaycan iqtisadi əlaqələrinin inkişaf perspektivləri. İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2015. – 32 s.

22. Əhmədov M.A. Qloballaşma şəraitində milli iqtisadiyyatın formalaşmasının nəzəri problemləri, elmlər doktorluq dissertasiyası, 08.00.01, Bakı 2004, s-342.

23. Əhmədov M.M. Xarici ticarət əlaqələrinin formalaşması xüsusiyyətləri və onların təkmilləşdirilməsi istiqamətləri, namizədlik dissertasiyası, 08.00.05, Bakı 2006, s-99.

24. Əliyev A.Ə. Azərbaycanın xarici ticarət iqtisadi əlaqələri. Bakı 2001, s-120.
25. Gənciyev G.Ə. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər, Bakı, “Maarif” nəşriyyatı, 2010, s-137.
26. Gənciyev G.Ə. “Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər: müair vəziyyət və inkişaf problemləri”. “Elm” nəşriyyatı. Bakı, 2005, s- 71.
27. Gənciyev G.Ə. İxrac ehtiyatlarından istifadənin yaxşılaşdırılması istiqamətləri. Bakı, “Koopreasiya nəşriyyatı”. 2007, s- 22.
28. HacızadəE.M. Azərbaycan iqtisadiyyatının dünyadakı reytingi, Bakı, Elm nəşriyyatı, 2011, 128 səh
29. Həbibbəyli Ə.İ. Azərbaycan Respublikasının Böyük Britaniya ilə xarici iqtisadi əlaqələrinin əsas istiqamətləri, namizədlik dissertasiyası, 08.00.14, Bakı 2006, s-161.
30. Həsənov Ə. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti, Bakı: “Azərbaycan Nəşriyyatı”, 2005, 751 s.
31. Həsənov Ə. Azərbaycan Respublikasının milli inkişaf və təhlükəsizlik siyasəti, Bakı 2011, 437 səh.
32. Həsənov R.T. İqtisadi siyasət: metodologiya və praktika, dərs vəsaiti, İqtisad Universiteti nəşriyyatı, Bakı 2009, 282 səh.
33. Həsənov R.T., Qasımzadə E. Səudiyyə Ərəbistanının geoiqtisadi mövqeləri haqqında.
34. İsmayılov F.N. Müasir qloballaşma şəraitində keçid iqtisadiyyatlı ölkələrin xarici iqtisadi əlaqələrinin inkişaf problemləri - 08.00.14, namizədlik dissertasiyası, Bakı-2006, s-157.
35. Kərimli İ.A. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin müasir problemləri, Bakı: “Çaşıoğlu”, 2006, 301 s.
36. Qasımzadə E. Y. Səudiyyə Ərəbistanının geoiqtisadi vəziyyəti haqqında “Dünya iqtisadiyyatının inkişaf paradıqması: bazar və sonrası” Avroasiya sosial elmlər forumu materialları 18-21 oktyabr 2012 Bakı, səh. 244-250.
37. Qasımzadə E.Y. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin uğurlu bank sistemi. Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XVII respublika elmi konfransının

materialları, Bakı 2013, səh. 230-231

38. Qasımzadə E. Y. Ərəb dünyasının iqtisadi inteqrasiya potensialı və meylləri. “Qloballaşan dünyada biznesin idarə edilməsi və korporativ sosial məsuliyyət” Beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları, Bakı 2014-cü il

39. Qasımzadə E.Y. Azərbaycanla Ərəb ölkələri arasında beynəlxalq iqtisadi əlaqələr. Azerbaijan and Azerbaijanians jurnalı.

40. Qasımzadə E.Y. Azərbaycan Respublikasının İordaniya Həşimilər Krallığı ilə iqtisadi əlaqələri. Bakı Dövlət Universitetinin 90 illik yubileyinə həsr olunmuş beynəlxalq konfransın materialları 2009-cu il.

41. Qurbanzadə A.A. Azərbaycanın ixrac potensialının inkişaf problemləri, 08.00.05, namizədlik dissertasiyası, Bakı 2004, s-149.

42. Lomakin V. K. Dünya iqtisadiyyatı. İqtisadi ixtisaslar və istiqamətlər üzrə təhsil alan tələbələr üçün dərslik /V.K.Lomakin - 4-cü, yenidən işlənmiş və əlavələr olunmuş nəşr / Rus dilindən tərcümə. Bakı: “İqtisad Universiteti Nəşriyyatı”, 2013.- 625 s. (“Rusiya dərsliklərinin qızıl fondu” seriyası).

43. Məmmədov M., M. Bərxdarov. İqtisadi təhlükəsizlik, Bakı 2006, 452 səh.

44. Mirkişili T.F. Azərbaycanın xarici ticarət siyasəti: Reallıqlar və perspektivlər, Bakı: “İqtisad Universiteti” nəşriyyatı, 2004, 89 s.

45. Muradov Ə.C. Azərbaycan və Ümumdünya Ticarət Təşkilatı: Xidmətlər, Bakı: “Adiloğlu” nəşriyyatı, 2006, 365 s.

46. Musayev C. H. Azərbaycan və Türkiyə respublikaları arasında iqtisadi əlaqələrin təkmilləşdirilməsi və inkişaf istiqamətləri. İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2013. – 28 s.

47. Nəsibova L. M. Azərbaycanla Ərəb ölkələri arasında xarici iqtisadi əlaqələrin inkişaf perspektivləri. İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2016. – 27 s.

48. Sarıyev Ə., Beynəlxalq mərkəz bölgüsü xarici iqtisadi əlaqələrin əsasıdır. // “Respublika”.-2015.-6 yanvar.-N 2.-S.5.; 7 yanvar.-N 3.-S.3.

49. Səmədzadə Z.Ə. Dünya iqtisadiyyatı, Çin iqtisadi möcüzəsi, Bakı: “Gənclik”, 2001, 316 s.

50. StiqlisJ. Qloballaşma və onun doğurduğu narazılıqlar, Bakı 2004.

51. Şəkərəliyev A.Ş. Dövlətin iqtisadi siyasəti: Dayanıqlı və davamlı inkişafın təntənəsi, monoqrafiya, İqtisad Universiteti nəşriyyatı, Bakı 2011, 542 səh.

52. Teymurov E.T. Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi siyasətinin formalaşmasında iqtisadi inkişaf siyasətinin formalaşdırılmasında iqtisadi inkişaf amillərinin qiymətləndirilməsi- 08.00.14, fəlsəfə doktoru dissertasiyası, Bakı 2010, s - 129.

53. Vəliyev D.Ə. «Azərbaycanın qlobal iqtisadiyyata inteqrasiyası», «Adiloğlu» nəşriyyatı, Bakı, 2008, səh. 270

54. Vəliyev D.Ə. Qloballaşma şəraitində Azərbaycanın dünya maliyyə bazarlarına inteqrasiyası: Təmayüllər, problemlər, perspektivlər, Bakı: Azərbaycan Universiteti” nəşriyyat, 2006, 242 s.

Rus dilində

55. Агентство Республики Казахстан по статистике [Электронный ресурс]. —2008. — Режим доступа: <http://www.stat.kz/>. — Дата доступа: 08.01. 2014.

56. Азайни Хани Фарук. Международные экономические отношения [Электронный ресурс].

57. Азизов А.А. «Совершенствование регулирования приоритетных направлений внешне-экономических связей Азербайджана»; «Azərbaycan iqtisadiyyatında keşid dövrünün başa çatması: Təhlil və nəticələr. Milli inkişaf modelinin formalaşması problemləri»nə həsr olunmuş elmi-praktik konfransın materialları. Bakı, 2010, s. 810. URL: http://www.marefa.org/index.php/ع_تاق_ةي_داصتقا_ةي_لود

58. Аль Ага В.Х., Абу Мудалала С.М. Влияние глобального кризиса на международные экономические отношения. - Газа: Университет Аль-Азхар, 2009. - 34 с. [Электронный ресурс]. URL: www.docfoc.com/download/documentspdf/gyqVXff0PQw1WQcJYuQ-01a0WBnsRYlp5KGQyLWoq

59. Аль-Кафри М.А. Глобализация и развитие современного мира. 2003 г. [Электронный ресурс]. URL:<http://www.ahewar.org/debat/show.art.asp?aid=89>

60. Аль Хумсси Ахмад, Чаплюк В.З. Совершенствование государственного регулирования внешнеэкономической деятельности Сирии // Интернет-журнал «НАУКОВЕДЕНИЕ» Том 7, №6 (2015) <http://naukovedenie.ru/PDF/07EVN615.pdf>

61. Алчинов, В.М. Политические проблемы международных экономических отношений: учеб. пособие / В.М. Алчинов. — М.: Восток — Запад, 2009.

62. Аттокурова Н.С. Современный мировой рынок и структурные сдвиги во внешнеэкономических связях // Вестник КРСУ. - 2008. Т.8. - № 3. - С.3-7. [Электронный ресурс].

URL: <http://www.lib.krsu.edu.kg/uploads/files/public/2052.pdf>

63. Балабанов, И.Т. Внешнеэкономические связи: учеб. пособие — М.: Финансы и статистика, 2000. - 512 с.

64. Большой энциклопедический словарь [Электронный ресурс]. 2014. Режим доступа: <http://www.vedu.ru/bigencdic/>. Дата доступа: 10.01. 2014.

65. Борисов, А.Б. Большой экономический словарь / А.Б. Борисов. — М.: Кн. мир, 2003.

66. БРИКС и Африка: сотрудничество в целях развития. М.: РУДН, 2013. – 222 с.

67. Бяшарова А.Р. Арабские страны в мировой торговле. // Материалы научного проблемного семинара молодых ученых. М., МИРБИС (Институт). 2005. - 0,4 п.л.

68. Бяшарова А.Р., Шкваря Л.В., Интеграционный потенциал арабских стран и его реализация. (Доклад). // Научные труды международной научно-практической конференции ученых (МАДИ (ГТУ), МСХНА, ЛНАУ. 15-16 июня 2005 г. Т.1. Экономика. Москва-Луганск. Изд-во МАДИ (ГТУ), МСХНА, ЛНАУ. 2005. - 0,4 п.л.

69. Бяшарова А.Р., Шкваря Л.В., Организационные формы развития международной экономической интеграции в арабских странах. (Статья). // Научные труды международной научно-практической конференции ученых (МАДИ (ГТУ), МСХНА, ЛНАУ. 11-12 января 2005 г. Т.1. Экономика. Москва-Луганск. Изд-во МАДИ (ГТУ), МСХНА, ЛНАУ. 2005. – 0,5 п.л.

70. Бяшарова А.Р., Шкваря Л.В., Арабские страны в мировой экономике: специфика взаимодействия. // М.: Изд-во МосГУ. 2006. – 3,55 п.л.

71. Внешнеэкономическая деятельность: учеб. для студ. сред. и проф. учеб. заведений/ Б.М. Смитиенко, В.К. Поспелов, С.В. Карпова и [др.]; под ред. Б.М. Смитиенко, В.К. Поспелова. — 4-е изд., перераб. и доп. — М.: Академия, 2007.

72. Внешнеторговая энциклопедия / отв. ред. С.И. Долгов. — М.:

Экономика, 2011.

73. Воронин В.П., Кандакова Г.В., Подмолодина И.М. Мировая экономика. Учеб. пособие. - М.: Юрайт, 2010. - 184 с.

74. Гаджиев Ш.Г. Азербайджан на пути к мировому сообществу: стратегия внешнеэкономического развития. Киев, Экспресс-объява, 2000, 504 с.

75. Гасымзаде Е. Экономические интеграционные перспективы Азербайджана со странами Ближнего Востока.: журнал Мир современной науки. Россия № 4 2014 г.

76. Данилов Ю. Реформирование финансовых рынков: факторы успеха. //Мировая экономика и международные экономические отношения. 2016, том 60, № 10, с. 52–61

77. Дегтерев Д., Истомина И. Системное моделирование международных отношений. Мировая экономика и международные отношения, 2015, т. 59, № 11, сс. 17-30

78. Дергачев В.А. Международные экономические отношения: Учеб. - М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2005. - 368 с.

79. Доклад о мировых инвестициях за 2016 год. «Гражданство» инвесторов: вызовы политики. Основные тенденции и общий обзор. ООН, Нью-Йорк и Женева, 2016 г., 63 с.

80. Исаев, В.А., Филоник, А.О. Особенности инвестиционной политики современного Катара // Арабский мир в потоке событий и времени. - М.: Институт востоковедения РАН, 2014. - С. 122-141.

81. Каукин А. С. Теоретические аспекты формирования пространственного распределения торговых потоков (пространственная гравитационная модель внешней торговли). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук. Москва – 2013.- 203 с.

82. Караиванов А.А., Фокин Н.И. Сравнительные преимущества в российско-японских экономических отношениях, Владивосток: Морской гос. ун-т, 2009. – 134 с.

83. Качуровский, Е. П. Современная мировая экономика / Е. П.

Качуровский. — Минск :Белпринт, 2012. — 582 с.

84. Клинов В. Г. Великая перестройка мирового хозяйства. *Вопросы экономики*, 2015, № 11, сс. 144-155.

85. Клинов В. Г. Эволюция длинных волн мирового хозяйства. *Проблемы прогнозирования*, 2015, № 3, сс. 114-127.

86. Клинов В. Г. Сдвиги в распределении доходов между трудом и капиталом: факторы, последствия и проблемы регулирования. *Вопросы экономики*, 2016, № 7, сс. 64-77.

87. Ковалева И.В., Хренова Ю.В. Внешнеэкономическая деятельность: Учеб. пособие. - Барнаул: Изд-во АГАУ, 2006. - 351 с.

88. Ковальчук, В.В.Методологические основы анализа эффективности внешней торговли / В.В. Ковальчук; под науч. ред. чл.-кор. НАН Беларуси, д-ра экон. наук, проф. В.Ф. Медведева. — Минск: Право и экономика, 2004.

89. Кокушкина, И.В.Международная торговля и мировые рынки: учеб. пособие /И.В. Кокушкина, М.С. Воронин. — СПб.: Техн. кн., 2007.

90. Кукушкина Ю. М. Влияние присоединения России к ВТО на перспективы торгово-экономических отношений РФ и ЕС. Диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук. Москва – 2015.- 203 с.

91. Кулиев Р.А. Глобализация мировой экономики и Азербайджан. Издательство «Элм», Баку; 2010. - 340 с.

92. Кураиши А.Х. Международные экономические отношения. - Ирак: Университет Куфе. 2014.

93. Магеррамов А.М.Таможенная политика Азербайджанской Республики и вопросы международноправового сотрудничества в сфере таможенного дела // Проблемы управления. 2009. 1 (30). С. 219-222.

94. Магеррамов А.М.Теоретические и методологические основы развития международной торговли. «Экономика и предпринимательство» журнал. №6, 2013. Москва 2013. S.649-655

95. Магеррамов А.М.Взгляд на динамику иностранных инвестиций, вложенных в экономику Азербайджанской Республики. Современная Наука. Серия

Экономика и Право. №5, Москва, май 2016. S.37-41

96. *Маринич, М.А.* Введение во внешнюю торговлю / М.А. Маринич. — Минск: Тэхналогія, 2000.

97. Международная торговля: вчера, сегодня, завтра : монография /колл. авторов ; отв. ред. А.В. Шишкин. — Москва : РУСАЙНС, 2017. —234 с.

98. Международная экономика: учеб. пособие / Ю.Г. Козак и [и др.]; под ред.Ю.Г. Козака, С.Н. Лебедевой. — Минск: Изд-во Гревцова, 2011.

99. Международные экономические отношения: теория и политика[тескт] Учебное пособие. 2-е изд. перераб. и доп./ под ред. Козака Ю. Г.–К.: Центр учебной литературы, 2013. – 360 с.

100. Мельянцев В.А. Противоречивые тренды в современной мировой экономике и развивающиеся страны // Вестник Московского университета. Серия 13. Востоковедение. - 2016. - № 2. - С.45-74.

101. Меркулов К. А.Внешнеэкономические связи как фактор интеграции Объединенных Арабских Эмиратов в мировое хозяйство. Дис. насоиск. уч. степ. канд. экон. наук.Москва, 2016. – 178 с.

102. Министерство иностранных дел Республики Беларусь [Электронный ресурс]. -2007. -Режим доступа: <http://www.mfa.gov.by/export/>. -Дата доступа: 10.01. 2014.

103. Мировая экономика и международные экономические отношения: современное состояние, проблемы и основные тенденции развития: учебное пособие / Е.Д.Фролова [и др.]; под общ. ред. Е. Д. Фроловой, С. А. Лукьянова. — Екатеринбург: УрФУ, 2016. — 184 с.

104. Мисько О.Н. Международная экономическая интеграция. – СПб: Университет ИТМО, 2015. – 174 с.

105. *Мусаев А.Ф.* Формирование налоговой системы как основного инструмента модели экономического развития Азербайджана // *Azərbaycanın vergi xəbərləri*. 2011. - 9. S. 43-52.

106. Новое направление российской внешней и внешнеэкономической политики – взаимодействие в БРИКС / Отв. ред. С.П. Глинкина; колл. авторов. –

М.: Институт экономики РАН, 2014. – 220 с.

107. О государственном регулировании внешнеторговой деятельности: Закон Респ. Беларусь, 25 нояб. 2004 г., № 347 / Нац. центр правовой инфор. Респ. Беларусь [Электронный ресурс]. -2003. -Режим доступа: <http://www.pravo.by/main.aspx?guid=3871&p0=h10400347&p2={NRPA}>. -Дата доступа: 10.01. 2014.

108. Панасенкова Т.В. Глобализация современных международных экономических отношений и международная экономическая интеграция // Экономические науки 2011. 12 (85). С.7-11

109. Подхолюзин В.В. Внешняя торговля ЮАР как фактор ускорения социально-экономического развития страны. Диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук. Ростов-на-Дону – 2015. – 188 с.

110. Поливач А. П. Фактор валютного курса во внешней торговле ведущих стран. Диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук. Москва, 2017. – 200 с.

111. Портер, М.Э. Конкуренция : Пер. с англ. / М.Э. Портер. – М.: Вильямс, 2010. – 592 с.

112. Райзберг, Б.А. Современный экономический словарь / Б.А. Райзберг, Л.Ш. Лозовский, Е.Б. Стародубцева. — 2-е изд., испр. — М.: ИНФРА-М, 1999.

113. Рогатов М.Д., Савинский А.В. Роль государства в развитии частного предпринимательства в России. - М., 2004.

114. Русакович В.И. Международные санкции – препятствие или стимул к развитию малой экономики? (опыт Сирии) // Научное обозрение. Серия 1: Экономика и право. - 2015. - № 6. - С. 99-107.

115. Русакович В.И. Динамика и структура внешней торговли стран Залива: основные тренды в XXI веке // Управление экономическими системами: электронный научный журнал. - 2015. - № 7 (79). - С. 8.

116. Русакович В.И. Экономическая интеграция ОАЭ в мировое хозяйство на региональном и глобальном уровнях / Меркулов К.А., Родионова И.А., Русакович В.И.: монография. - М., 2016.

117. Рустамов Э.С. Макроэкономическая политика и институциональное развитие в нефтеэкспортирующих странах (на примере Азербайджана) Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора экономических наук. Москва – 2010

118. Рыбалкина А., Щербанин Ю. А., Щетинин В. Д. “Международные экономические отношения”. Москва, Издательство: “Юнити-Дана”, 2007.

119. Сазонова Е.С. «Развитие системы валютного регулирования и контроля трансграничных валютных операций». Автореферат диссертации по присуждению ученой степени кандидата экономических наук на тему. Спец.: 08.00.10, Хабаровск, 2011.

120. Салимзаде Н.М. Проблема внешнеэкономических связей и восстановления экономики Азербайджана в исследованиях некоторых азербайджанских ученых. //Мировая экономика и международные экономические отношения. 12(97) 2012. с. 192-195.

121. Селянина Ю. Г. Арабские страны в международной торговой системе. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук. Санкт-Петербург, 2011. – 26 с.

122. Стратегическое прогнозирование международных отношений: кол. монография / под ред. А. И. Подберезкина, М. В. Александрова; [А. И. Подберезкин и др.]; Моск. гос. ин-т междунар. отношений (ун-т). М-ва иностр. дел Рос. Федерации, Центр военно-политических исследований. — М.: МГИМО–Университет, 2016. — 743 с.

123. Тинберген Я. Пересмотр мирового экономического и политического порядка. М.: Прогресс, 1980, 416 с.

124. Федорченко А.В. Российские экономические интересы на Ближнем Востоке // The MidEast World. - 2013. - № 1. - С. 17-33.

125. Федюнина А. А. Влияние экспорта на экономический рост в российских регионах . Диссертация на соиск. уч. степени к. э. н. Екатеринбург-2017.- 226 с.

126. Федюнина, А.А. Эффекты регионального развития от торговой либерализации в теоретических и эмпирических исследованиях [Текст] / А.А. Федюнина // Балтийский регион. – 2016. – Т. 8. – № 3. – С. 93-112.

127. Финансовый рынок России: современные характеристики, инструменты, регуляторы [Текст]. Под редакцией Рулинской А.Г. Монография – М.: Мир науки, 2015. – 122 с.

128. Финансовый словарь Финам [Электронный ресурс]. — 2014. — Режим доступа: <http://www.finam.ru/dictionary/>. — Дата доступа: 10.01. 2014.

129. Фитуни Л.Л. Экономические причины и последствия «Арабской весны» // Проблемы современной экономики. -2012. - № 1 (41). С. 90-97.

130. Фролова Е.Д Конкурентоспособность региона в глобальной экономике: геоэкономический подход // Современная конкуренция. -2009. № 4 (16).-С. 75-84.

131. Хасбулатов Р. И. Международные экономические отношения: Учебник. - М.: Юрайт, 2014. - 910 с.

132. Хассанейн Н.Ж. Египетские экономические отношения со странами Восточной и Южной Африки (КОМЕСА). - Каир: Арабская организация административного развития, 2015. - 72 с.

133. Шафи М.М. Роль международных экономических отношений в системе народного хозяйства // Системный подход в преподавании и обучении: V арабская конференция. - Каир: Университет Айн Шамс, 2005 (На арабском языке) [Электронный ресурс].

URL: www.satlcentral.com/Arabic-materials/Lecture/august2011/shaf3i.

134. Шехаб Гассан. Экономическое сотрудничество стран Персидского залива с Российской Федерацией. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук. Москва – 2009. – 23 с.

135. Шкваря Л.В. Внешняя торговля России со странами Персидского Залива // Мировая экономика и международные отношения. - 2010. - № 10. - С. 77-83.

136. Шкваря Л.В. Мировая экономика. Схемы и таблицы. Учебное пособие. - М., 2012.

137. Шкваря Л.В. Россия – страны Залива: инвестиционное сотрудничество // Азия и Африка сегодня. - 2011. - № 5. - С. 18-23.

138. Шкваря Л.В. Преобразования в арабских странах ССАГПЗ и некоторые их результаты в XXI веке // Управление экономическими системами:

электронный научный журнал. - 2015. -№ 7 (79). - С. 9.

139. Экономика и право: Большой толковый словарь-справочник / авт.-сост. Л.П. Кураков, В.Л. Кураков. — М.: Вуз и школа, 2003.

140. Эль-Беллави М. Современная глобальная экономическая система / Национальный совет по вопросам культуры, искусства и литературы. - Кувейт: Аламулмарифа, 2000.

141. Экономическая система современной России: пути и цели развития: Монография / Под ред. А.А. Пороховского (Электронное издание). – М.: Экономический факультет МГУ имени М.В. Ломоносова, 2015. – 896 с.

142. Эмир-Ильясова Э. Регулирование внешнеэкономических связей Азербайджана в условиях интеграции в МЭ. Баку – Элм – 2006, 349 с.

143. Эмир-Ильясова Э. Классификация стран. Типы и формы их интеграции в мировую экономику и международные отношения. Веунəlxəlq Elmi-nəzəri jurnal, №1(16)Вак1, 2011, s.234-242.

144. Эмир-Ильясова Э. Внешнеэкономические связи Азербайджанской Республики в условиях интеграции в мировую экономику. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора экономических наук. БАКУ – 2013. – 48 с.

İngilis dilində

144. Aaditya Mattoo, Robert M. Stern and Gianni Zanini, A handbook of international trade in services, New York, “Oxford University Press”, 2008, 650 p.

145. Akira Kohsaka. New development strategies: beyond the Washington consensus, New York, Palgrave Macmillan”, 2003, 1197p.

146. Alex F. McCalla. Trade policy reforms and strategic export development – with special emphasis on agriculture, World Bank Institute, 18.03.2006, 29p.

147. B. Balassa. The Theory of Economic Integration, 1961

148. Brazil Tax Guide 2010. URL: <http://www.pkf.com/site/webdav/site/pkf/shared/Publications>.

149. Carol Cosgrove-Sacks and Mario Apostolov. UNECE, Trade facilitation: the challenges for growth and development, New York, “United Nations Publications”, 2003, 322 p.

150. Center for Economic Reforms of the Ministry of Economic Development of the Republic of Azerbaijan, Study of Azerbaijan's current and potential comparative advantage, Baku, 2004, 25p.
151. Daly Herman, Operationalizing sustainable development by investing in natural capital, "Island Press", 1994
152. Edward L. Hudgins, The fundamental freedom to trade, Cato Center for Trade Policy Studies, 9 p.
153. Francisco Rodriguez and Dani Rodrik, Trade policy and economic growth: a skeptic's guide to the cross-national evidence, University of Maryland and Harvard University, May 2000.
154. Frank A.G. Capitalism and underdevelopment, Monthly Review Press, New York, 1967.
155. Gerald M. Meier, James E. Rauch, Leading issues in economic development, 7th edition, Oxford University Press Inc. New York, 2000, page: 184-188
156. Giancarlo Gandolfo, International trade theory and policy, Berlin, "Springer-Verlag Berlin", 1998, 914 p.
157. Giorgio Barba Navaretti and Paolo Epifani, Trade policy and WTO accession for economic development: application to Russia and the CIS, 25.06.2004.
158. Hartmut Bossel, Indicators for sustainable development: theory, method and applications, a Report to the Balaton Group, International Institute for Sustainable Development, Winnipeg, 1999, 124 p.
159. Henry Thompson, International Economics: global markets and competition, "World Scientific Publishing Co, Pte, Ltd"., 2006, 506 p.
160. Huntington S.P. Political order in changing societies, Yale University Press, New Haven, 1968.
161. John Rapley, Understanding development: Theory and practice in the world, Lynne Rienner Publishers, London, 2002, page: 16-18; 55-56.
162. Johnathan M. Harris, Basic principles of sustainable development, Tufts University, Global Development and Environmental Institute, 24p.
163. Junichi Goto, A note on the Japanese trade policy and economic deve-

lopment: secrets behind an economic miracle, Kobe University, 29 p.

164. Kishore Gawande and Pravin Krishina, The political economy of trade policy: empirical approaches, 435 p.

165. Kwan Choi E. and James Harrigan, Handbook of international trade, Malden, "Blackwell Publishing Ltd.", 2003, 623p.

166. Klinov V. G. The Evolution of Long Waves in the World Economy. *Studies on Russian Economic Development*, 2015, no. 3, pp. 285-294.

167. Krugman, P. The increasing returns revolution in trade and geography [Text] / P. Krugman // *The American Economic Review*. – 2009. – Т. 99. – №. 3. – P. 561–571.

168. Krugman, P. —Competitiveness // Paul Krugman // *The New York Times (blogs)*. – 2011. – 22 January. – Режим доступа: http://krugman.blogs.nytimes.com/2011/01/22/competitiveness/?_r=0 (дата обращения 10.08.2011).

169. Lewis W.A. The theory of economic growth, George Allen & Unwin, London, 1955.

170. Marc Bachetta and Marion Jansen, World Trade Organization, Adjusting to trade liberalization: the role of policy, institutions and WTO disciplines, special studies 7, Geneva, "WTO Publications", 2003, 69 p.

171. Melanina M. The role of sanctions in modern conditions of globalization and their impact on the Russian economy // *The Genesis of Genius*. - 2016. - № 1. - С. 16-19.

172. Michael P. Todaro and Stephen C. Smith, Economic Development, 8th edition, Pearson Education Pte.Ltd., 2003, 80p.

173. Miet Martens and Johan F.M. Swinnen, Export development and promotion: the roles of the private sector, World Bank Institute, 30 September 2006, 19 p.

174. Naqvi, Syed Nawab Haider, Development economics-nature and significance, New Dehli, "Sage Publications India Pvt Ltd." 2002, 388 p.

175. Nera Goodwin, Basic principles of sustainable development: civil economy and civilized economics: essential for sustainable development, January 2002, 33p.

176. Nicholas Sabwa, Strategies for agricultural export growth and diversi-

fication, World Bank Institute, 26 p.

177. P. Krugman and M. Obstfeld, International Economics: Theory and Policy, 4th edition, "Harper\ Collins", 1994, 426 p.

178. P.T.Bauer, Equality, the third world and economics delusion, Harvard University Press, Cambridge, 1981.

179. Paul Baran, The Political economy of growth, Monthly Review Press, New York, 1957.

180. Pembro M. International Economic and Monetary-Financial Relations, Moscow, 1994.

181. Pomfret, Richard W.T., Development Economics, "Prentice Hall Europe, Hemel Hempstead", 1997, 97 p.

182. Porter, M.E Competitiveness at the Crossroads: Choosing the Future Direction of the Russian Economy [Электронныйресурс / М.Е. Porter, С. Ketels, М. Delgado, R. Bryden. 2007. 112p. Режимдоступа: http://www.hbs.edu/faculty/Publication%20Files/Russia_Competitiveness_Crossroads_Dec2007_2423559d-9d53-4b95-b206-28d6208f851a.pdf (датаобращения 10.01.2009).

183. Ray Debraj, Development Economics, Princeton, "Princeton University Press", 1998, 252 p.

184. Richard J. Estes, Toward sustainable development: from theory to praxis, University of Pennsylvania, School fo Social Work, 22 p.

185. Robert Barro, Determinants of economic growth: corss-country empirical study," Lynne Reinner Publishers", 1998, 145 p.

186. Rostow W.W. The Stages of Economic Growth: A non-communist manifesto, Cambridge University Press, New York, 1960.

187. Schultz T.W. Transforming traditional agriculture, University of Chicago Press, Chicago, 1964.

188. Simon J. Evenett, Bernard M. Hoekman, Economicm development and multilateral trade cooperation, New York, "Palgrave Macmillan", 2005, 947 p.

189. Survey of Circumstances Affecting the Location of Production and International Trade as Analyzed in the Theoretical Literature", in Antohny Y. C. Koo

(ed.), Selected Essays of Gottfried Haberler, Cambridge , MIT Press, 1985.

190. Szirmai Adam, Dynamics of socio-economic development; an introduction, Cambridge, “Cambridge University Press 2005”, 2004, 565 p/

191. Thirwall A.P. Growth and Development, with special reference to developing countries, 7th edition, New York, “Palgrave Macmillan”, 2002, 89 p.

192. Thomas Oatley, International political economy: interests and institutions in the global economy, 3rd edition, “Pearson Education Inc.”, 2008, 337 p.

193. Todaro M.P. and John H., Migration, unemployment and development: A two-sector analysis, American Economic Review 60, Pittsburg, 1970.

194. Todaro M.P. and Stephen C.Smith, Economic Development, 8th edition, “Pearson Education Pte.Ltd.”, 2003

195. UNECE, Sharing the gains of globalization in the new security environment the challenges of trade facilitation, New York, “United Nations Publications”, 2003, 415 p.

196. United Nations Economic and Social Commission for Asian and Pacific, Managing globalization in selected countries with economies in transition, New York, “United Nations Publications”, 2003

197. William A.Kerr and James D. Gaisford, A handbook on international trade policy, “Edward Elgar Publishing Limited”, 2006, 382 p.

198. <http://cepa.newschool.edu/het/schools/develop/htm>

199. <http://fastat/fao/org/567/DesktopDeefault.aspx?PageID=567>

200. www.cbar.az

201. www.azerbaijan.az

202. www.azstat.org

203. www.economy.gov.az.

204. www.freetrade.org